

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓI

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZKILENCZVENNEGYEDIK KÖTET

(557., 558., 559., 560. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

TARTALOM.

DLVII. SZÁM.

	Lap
A MAGYAR SZELLEMI ÉLET VÁLSÁGA	1
A RENDSZER FOGALMA. — Pauler Ákostól	21
ISKOLÁINK REFORMJA ÉS A FŐISKOLÁK. — Kornis Gyulától	32
SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON. — Hevesi Sándortól	55
TÖRVÉNY. — Elbeszlés. — Bartóky Józseftől	66
MADÁR A KALITKÁBAN. — Költemény. — Petri Mórtól	74
TUDOMÁNY: 1. <i>Riedl Frigyes hagyatékából.</i> — Waldapfel Jánostól.	
2. <i>Reformáció és ellenreformáció.</i> — Szelényi Ödöntől	75

DLVIII. SZÁM.

	Lap
MAGYARORSZÁG SZELLEMI ÉLETÉRŐL. — Buday Lászlótól	1
GYULAI PÁL ÉS CSENGERY ANTAL LEVELEZÉSE 1855—56	20
GOETHE EGMONTJA. — Schmidt Henriktől	52
PETŐFI ÉS AZ EGYKORÚ KRITIKA. — Vértés Józseftől	69
ÚTON. — Költemény. — Sully Prudhomme után, franciából. — Radó	
Antaltól	75
TUDOMÁNY: 1. <i>Magyarország mai állapota.</i> — (Buday László: <i>Magyarország küzdelmes évei.</i>) — Kovács Alajostól.	
2. <i>Egy neveléstani új könyv.</i> (Weszely Ödön: <i>Eszmék a javítónevelés továbbfejlesztéséhez.</i>) — Bittenbinder Miklóstól.	
3. <i>Az újabb német líráról.</i> — (Merker Paul: <i>Neuere deutsche Literaturgeschichte.</i>) — Bittenbinder Miklóstól	78

DLIX. SZÁM.

	Lap
CSENGERY ANTAL ÉS GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1858—62	81
A LÁNGELME. — Beöthy Zsolttól	117
MADÁCH. — Berzeviczy Alberttől	136
MADÁCH MŰVÉNEK MAGYARSÁGA. — Voinovich Gézáttól	142
KÖLTEMÉNYEK: <i>Mihály bíró, Bethlen Gábor udvaribolondja.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Könyveim.</i> — Némethy Gézáttól	145
SZÉPIRODALOM: 1. <i>Egy új regény.</i> — (G. Miklóssy Ilona: <i>A színész és leánya.</i>). — d.-tól.	
2. <i>Új történelmi regények.</i>	
3. <i>Basia.</i> (Johannes Secundus: <i>Csókok könyve.</i> — Mészöly Gedeon ford.) — Tolnai Vilmostól	153

DLX. SZÁM.

	P
MADÁCH IMRE ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. Császár Eleméttől	161
A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAI NEMZETI VAGYONÁNAK ÉS NEMZETI JÖVEDELMÉNEK MEGOSZTLÁSA A MAI MAGYARORSZÁG ÉS AZ UTÓDÁLLAMOK KÖZÖTT. — Fellner Frigyesztől	173

A MAGYAR SZELLEMI ÉLET VÁLSÁGA.

A Nemzetek Szövetsége, melynek a nemzetközi szellemi együttműködés érdekében kifejtett munkásságáról a *Budapesti Szemle* legutóbbi (556.) számában megemlékezett, az egyetemeken, tudományos társulatokon és specialistákon kívül, f. é. február hó 5-én kelt külön kérdőívet intézett a m. kir. kormányhoz is, kérve, hogy arra összefoglaló módon válaszoljon.

A kérdőív a szellemi életet vezető állami szervek ismertetésén felül különösen azon törvények iránt érdeklődik, melyek újabban (főleg az utolsó tíz évben) a felsőoktatás, a tudományok, irodalom, művészet vagy általában a szellemi mozgalom terén hozattak; továbbá a statisztikai adatok iránt, melyek az utóbbi időben a közoktatásra és a nyomtatott termelésre, valamint a szellemi munkások fizetésére és keresetére vonatkoznak; továbbá a felsőoktatás intézményei, az állami és magán ösztöndíjak iránt, a nemzetközi egyezmények s más országokkal való szellemi összeköttetésünk szervezete iránt.

A m. kir. kormány súlyt helyezett arra, hogy a kérdőívre megfelelően válaszoljon, de mindezen kérdések felvetése és tisztázása a hazai közvélemény előtt is fontos.

*

A mai Magyarország szellemi életének fenntartása két okból van rendkívül súlyos helyzetben. Az egyik a gazdasági krízis, a háború elvesztése, a jóvátétel terhe és mindennek kifejezésésképpen a korona vásárlóerejének az aranyparitás szerinti 105 svájci centimeről 1923 májusában már kb. 0·10 centimere való leolvadása.

A másik ok az, hogy az egy tömbben élő 10 és félmilliónyi magyarság nyelvi izoláltságánál fogva önmagára utalva is képes volt a kulturális életet fenntartani és fejleszteni, négyfelé darabolva azonban a trianoni szerződésben meghagyott Magyarország hétmilliónyi magyarsága nagyon érzi az elszakított három és félmilliónyi magyarság szellemi erejének hiányát. Azonkívül az utódállamokkal való szellemi kapcsolat máig is meg van szakítva és ez a mai gazdasági helyzetben a kulturális termelésre nézve azt a nagy kárt jelenti, hogy a termelési költségek nem találnak fedezetet könyveknek és folyóiratoknak oly kis példányszámban való előállításánál, amennyit a négyfelé osztott magyarság egy-egy része fogyasztani tud.

Mindez mutatja, hogy az ország szellemi életének fenntartása csak a háború előttinél sokkal kedvezőtlenebb körülmények között lehetséges. *A magyar kultúra határozott válságban van* és e kultúra munkásai a tudományos kutatás lehetőségétől anyagi okból csaknem teljesen elzárva, önmaguk és családjuk fenntartásáért kénytelenek megfeszített erővel dolgozni. Az irányadó tudományos körök és a kormány ebben a helyzetben egyaránt abban látják fő feladatukat, hogy mindenekelőtt a magyar kultúra folytonosságának olyan megszakadását igyekezzenek meggátolni, aminő a mohácsi vész után a Mátyás korában kifejlődött renaissance-műveltséget el hagyta pusztulni, úgy, hogy utána a magyar szellemi élet fejlődésében nagy visszaesés következett be.

Ezt a célt két módon igyekszünk elérni. Az egyik az, hogy mindazon a téren és minden olyan irányban, amelyeknek művelése anyagi eszközöket nem tesz szükségessé, a szellemi munka a legintenzívebben folyik, pl. tudományos felolvasások, előadások tartása és nagyszámú látogatása. A másik mód pedig a korlátozott anyagi lehetőségeknek oly irányú kihasználása, hogy egyrészt intézetek és intézmények együttműködésének célszerű megszervezésével az elérhető eredmény optimumát megközelítsük, másrészt a felsőoktatás s általában a tudomány és művészet színvonalának fennmaradását biztosítsuk, egyelőre még egyéb kulturális szükségletek rovására is.

Költségvetésünk bizonyítja, hogy a magyar állam összes kiadásaiból a vallás- és közoktatásügyi tárcára

1913-ban	6·7 ‰
1914/15-ben	7·2 ‰
1921/22-ben	4·23 ‰
1922/23-ban	4·61 ‰ esett

A nagy visszaesés tehát ‰-okban kifejezve is feltűnő, még inkább az a korona nemzetközi árfolyama szerint nemes valutára átszámítva.

A kultúra színvonalának fenntartására hozott nagy erőfeszítést pedig az mutatja, hogy a vallás- és közoktatásügyi tárca összes kiadásaiból esett

	1913-ban	1914/15-ben	1921/22-ben	1922/23-ban
Egyetemekre	11·37 ‰	10·44 ‰	28·44 ‰	32·86 ‰
Tudománytámogatásra, közgyűjteményekre és művészetre	5·98 ‰	5·24 ‰	7·33 ‰	8·11 ‰
Népnevelésre	42·64 ‰	42·11 ‰	33·13 ‰	29·87 ‰
Egyébre (beleértve az egész közép- és szak- oktatást)	40·01 ‰	42·21 ‰	31·10 ‰	29·16 ‰

Ez a táblázat feltűnteti a nagy eltolódást a tudomány és felsőoktatás javára s a népoktatás és középfokú oktatás kárára.

Ez utóbbi nagy áldozatot csak abból a megfontolásból lehet megkockáztatni, hogy az e téren való lassúbb fejlődés hátrányai később könnyebben pótolhatók, mint a tudományos színvonal tekintetében esetleg bekövetkező és elhárítani kívánt visszaesés.

Az ország szellemi életének mai állapotát csak úgy tudjuk áttekinteni, ha azt több szempontból vizsgáljuk.

I. Elsősorban nagy jelentőségűek a törvényhozási intézkedések. Az e téren a békeszerződés következtében megváltozott viszonyok miatt hozott törvények a következők:

1. Az 1921. évi XXV. t.-c. a kolozsvári Ferenc József m. kir. tudományegyetemnek Szegedre és a pozsonyi Erzsébet m. kir. tudományegyetemnek Pécsre való áthelyezéséről.

2. Az 1920. évi XXXI. t.-c. a budapesti kir. m. tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar felállításáról és ideiglenes szervezéséről szól, az ország mai gazdasági helyzetében különös fontosságú felsőfokú közgazdasági képzés érdekében.

3. Az 1920. évi XXV. t.-c. a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Ez az úgynevezett numerus clausus törvény.

4. 1922. évi XIX. t.-c. a nemzeti nagy közgyűjtemények önkormányzatáról szól. Ez a törvény a M. Kir. Országos Levéltárat, a Magyar Nemzeti Múzeum közös címébe foglalt *a)* Országos Széchenyi Könyvtárt, *b)* érem- és régiségtárt, *c)* állattárt, *d)* növényta-rt, *e)* ásvány- és őslénytárt és *f)* néprajzitárt, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot és az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot különálló önkormányzati testté alakítja, amely az Országos Magyar Gyűjteményegyetem nevét viseli és önkormányzati jogait az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa által gyakorolja. Az így létrejövő jogi személy adományokat és hagyományokat is elfogadhat s az új szervezetnek célja általában főleg az, hogy a társadalom érdeklődését a nemzeti nagy közgyűjtemények iránt az ország válságos helyzetében ébren tartsa s lehetőleg áldozatkészségre indítsa, valamint, hogy az intézetek gyűjtési körének megállapítása és a könyvtári, levéltári és múzeumi anyagnak legmegfelelőbb helyére való jutása által azok fejlődését a jelenlegi válságos helyzetben is előmozdítsa.

E törvényhozási alkotásokon kívül szellemi életünkre nagytfontosságú a vallás- és közoktatásügyi miniszternek egy rendelete, amellyel az Országos Magyar Gyűjteményegyetem keretében különálló hivatalként Országos Könyvforgalmi és Bibliografiai Központot állított fel. (1923. évi 394. eln. sz.) Ennek feladata

a) az állami és az önként csatlakozó nem állami közgyűjtemények külföldi könyvbeszerzési és csereügyeinek központi adminisztrációja ;

b) az 1886. évi brüsszeli egyezményhez való csatlakozá-

sunk következményeképpen meginduló hivatalos kiadvány-csere lebonyolítása és

c) a közkönyvtárak külföldi könyv- és folyóirat-anyagának szakszerű bibliografiai nyilvántartása és központi katalógusuknak előkészítése.

II. Az 1920-ban, már Csonka-Magyarországon tartott népszámlálás eredményei most vannak feldolgozás alatt, a *tanügyi* statisztikából a vallás- és közoktatásügyi miniszterium rendelkezésére álló és e cikk keretében elférő adatok a következők:

A mai Magyarország területének lakosságából 1910-ben a hat éven felüli lakosságnak 80·3 %-a tudott írni és olvasni. Az 1920. évi népszámlálás szerint ugyanezen a területen 84·8 % az írni és olvasni tudóké, tehát még mindig 15·2 % az analfabéták aránya, de mégis belátható időben remélhető, hogy az analfabétaság teljesen leküzdhető lesz.

Az 1920—21. tanévben 6386 elemi népiskola működött, 16.312 tanítóval és 997,000 mindennapi tanulóval. E tanulói létszám a 6—11 éves mindennapi tanköteles korú gyermekek 89 %-át adja. Mivel azonban csak 5 %-ot tesz azok száma, akik az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése után középfokú iskolákat látogatnak, a tanköteles korban lévőknek még 6 %-a az, amely a tankötelezettségnek, főleg iskola hiányában, nem tett eleget.

Az egyetemre képesítő nyolcosztályú középiskolának három típusa van: a klasszikus irányú gimnázium, a reáliskola és a felső tagozatában klasszikus irányú leányközépiskola. Számuk 143:94 gimnázium, 17 reáliskola és 32 leányközépiskola. A tanárok száma 2600, a tanulóké 50,000.

Az iskolák körében a takarékosági program végrehajtásaként az állami és államsegéllyel fenntartott intézeteknek egy részét meg kell szüntetnünk, így a jogakadémiák, a középiskolák jelentékeny része, stb. az 1923/24. tanévben már nem fog működni.

III. Tanulmányi *ösztöndíjak és pályadíjak* mindig csak mérsékelt számban és alacsony összegekben állottak rendelkezésre. Ezek is alapítványokból származnak és mivel azok-

nak tőkéje rendszerint fix-kamatozású értékpapirokban van elhelyezve, kamatjövendelmük ma is névértékben a háború előtti, azaz nem ritkaság, hogy egyetemi tanulmányi ösztöndíjak évi 300—1000 koronát, átszámítva (à 0·10) 0·3—1 svájci francot tesznek ki. A budapesti egyetem pályatételei közt van számos 160—200 koronás, amelyeket a legutóbbi évre a Felsőoktatásügyi Egyesület egészített ki egyenkint 4000 koronára (=4 franc). Nagyobb ösztöndíjak nincsenek is. Ugyanebben az időben azonban egy nyolcad-rétű ív nyomdai előállítási költsége már 80,000 korona körül volt. Tehát az ösztöndíjak és pályatételek összege teljesen devalválódott.

Az utazási ösztöndíjak hasonló okból teljesen elvesztették jelentőségüket, mert a felkeresni kívánt államok valutájára átszámítva egyetlen napi tartózkodás költségeit sem fedezik. Az utóbbi két évben a francia kormány volt szíves 8—10 egyetemi hallgató számára francia egyetemi tanulmányra 6000 franc összegű ösztöndíjat engedélyezni, valamint a Rockefeller Foundation három ösztöndíjat engedélyezett egyetemi magántanárok számára. Ez az egyetlen számottevő lehetőség az ország mai gazdasági helyzetében tudományos köreink és a tudós succrescentia számára a külfölddel való személyes érintkezésre.

IV. A könyvtermelés nagyságának összehasonlítása három tényezőnek figyelembevételével mellett vezet csak abszolút eredményre. Ezek *a)* a kiadványok száma, *b)* egyes kiadványok példányszáma, *c)* a kiadványok ívterjedelme.

A kiadványok számának alakulását irodalmi ágak szerint szétválasztva az alábbi táblázat tünteti fel, amelyet a Szent István Akadémia egyik értekezésében dr. Erdősi Károly pápai praelatus közölt az 1922. évi adatok kivételével, amelyek szintén az ő szivességből átengedett újabb adatai.

A magyar könyvtermelés 1913-ban, 1921-ben és 1922-ben irodalmi ágak szerint :

Irodalmi ágak	Évi termelés					
	1913	1921	1922			
Hittudomány és hitbuzgalom				133	118	84
Tudomány, irodalom, művészet:	1913	1921	1922			
a) filozófia	52	21	12			
b) nyelvészet	27	34	19			
c) természettudomány, matematika	35	41	34			
d) jog. és államtud. statisztika, politika	122	71	13			
e) törvénykiadás, törvényt magyarázat	121	80	55			
f) orvostudomány, egészségügy	67	16	39			
g) földrajz. népisme	21	7	30			
h) gyakorl. tudom. (keresk., ipar, technika)	155	121	73			
i) történet, életrajzok	91	35	160			
j) szónoklat	14	3	—			
k) szociális tudományok	61	30	48			
l) occult tudományok	1	5	9			
m) enciklopédia	9	—	—			
n) irodalom	34	51	20			
o) rajz, festészet, szobrászat	16	15	17	826	539	529
Oktatásügy (tankönyv)				294	358	365
Népművelés				301	122	22
Szépirodalom				419	665	559
Ifjúsági irodalom				65	111	150
Alkalmi irodalom és vegyesek				31	47	287
Sport				13	4	6
Zeneművek				295	354	233
				2377	2318	2235

Ez a táblázat azt mutatja, hogy a könyvtermelés kiadványainak száma egyelőre nem csökkent annyira, mint a változott gazdasági helyzet indokolná. Figyelembe kell azonban venni, hogy a magas szám a háború alatt kifogyott tankönyvekre, az ifjúsági irodalomra és főleg a szépirodalomra esik, mely utóbbi téren a háború alatt világszerte megnövekedett nagy olvasási kedv a kiadókat mind máig, bár sokszor jelentékeny áldozatok árán, még mindig bizonyos bővebb termelésre buzdítja. Ennek ellenére a visszaesés a kiadványok összes száma tekintetében is jelentkezik: különösen feltűnő és a tudományos élet szempontjából káros a tudományra, irodalomra és művészetre vonatkozó termelésnek nagyarányú és fokozódó hanyatlása.

A fenti táblázat adatai azonban kombinálандók az egyes kiadványok példányszámával és ívterjedelmével, amely adatok hasonló táblázatba ugyan nem foglalhatók, de világosan kitűnnek a következő példákból :

a) *Enciklopedikus irodalom.*

1910-ben indult meg egy nagy magyar enciklopédia, a *Révai Nagy Lexikona*, 18 kötetre tervezve, kötetenkint 18 koronás bolti ár mellett. Ebből a háború megkezdéséig 14 kötet jelent meg és nyomtatott ki, kötetenként 32,000 példányban. A háború alatt a munka szünetelt. Most a kiadó elhatározta annak befejezését, de a XV. kötetet már csak 10,000 példányban merete kinyomtatni, ebből is alig 5000 példányt tudott elhelyezni, bár egy ily munkának kiegészítése minden tulajdonosának komoly érdeke.

1914-ben indult meg a *Műveltség Könyvtára*, mely a legfontosabb tudományszakmákat legtekintélyesebb magyar művelőik tollából egyes nagy illusztrált kötetekben ismereteti. Ennek első kötetei 20,000 és 30,000 példányban jelentek meg, a XI. kötetig. A még hátralévő XII. kötetet azonban a kiadó a drágaság és a közönség elfogyása miatt nem jelentetheti meg, úgy hogy ez a nagy enciklopedikus mű csonkán marad.

Codex Hungaricus cím alatt jelent meg az összes magyarországi törvényeket tartalmazó gyűjtemény 1911-ben, amelyhez évről-évre csatlakozott az utolsó esztendőben hozott törvények gyűjteménye. A 10 kötetes nagy gyűjtemény 4000 példányban adatott ki, az 1918—1920. évi kötetek azonban már csak 2500 példányban jelentek meg, az 1921. évben pedig meg kellett szüntetni a sorozatot.

b) Legvilágosabban mutatja a helyzetet a nagyobb kelendőségű *szépirodalom*.

Magyarország legkiválóbb íróinak munkái egyáltalában nem adhatók ki. Így, hogy csak a legjelentékenyebbeket említsem, Arany János összes műveinek teljes kiadása a könyvpiacra ma meg nem szerezhető; Jókai Mór munkái évek óta elfogytak, új kiadásukra a jelen viszonyok közt nincs vállalkozó, Mikszáth Kálmán és báró Eötvös József állandó becsű munkái is évek óta hiányoznak a könyvpiacról.

Élő népszerű írók munkái, melyek a háború előtt 5—6000 példányban fogytak el, most csak 2500 példányban jelennek meg és ennyinek elhelyezése is évekig tart.

Klasszikus Regénytár cím alatt 1914-ben olyan vállalat indult meg, mely az egész világirodalom legjobb, klasszikus értékű regényeit foglalja magában (Balzac, Bulwer, Dickens, Daudet, Dumas, Dosztojevszky, Flaubert, Anatole France, Scott, Stendhal, Thackeray, Tolstoj, Turgenyev, Zola, stb.) A háború előtt 10—14,000 példányban jelentek meg az egyes kötetek és évenként 8—10 kötet látott napvilágot. A háború alatt szünetelt a vállalat, 1918-ban újra megindult 6000 példánnyal, míg most már csak legfeljebb 1—1 kötet jelenik meg egy évben és legfeljebb 3000 példányban nyomatható ki.

Athenaeum Könyvtár cím alatt hasonló, de népszerűbb irányú regényvállalat indult meg 1912-ben a Nelson-Library mintájára. Évente 12 kötet jelent meg, átlag 30,000 példányos kiadásban. 1918-ig fokozódott a példányszám, azóta rohamos a csökkenés és 1922-ben a kiadó kénytelen volt az eddig 85 kötetre szaporodott gyűjteményt teljesen megszüntetni.

Még népszerűbb és olcsóbb, 1 koronás kötetekben indult meg 1917-ben *Olcso Regény* cím alatt egy szépirodalmi gyűjtemény, amelynek minden kötete 120,000 példányban bocsátott közre. 1918 óta rohamos csökkenés állott be, 1922-ben még 6000 példánnyal jelent meg néhány kötet, de ekkor, a 73. kötet után, kénytelen volt a vállalat megszűnni.

Milliók Könyve cím alatt 1915-ben indult meg egy egészen olcsó regényvállalat, amelyből kéthetenként egy-egy füzet jelent meg 180,000 példányban. Ebből a vállalatból most hathetenként jelenik meg egy-egy füzet, mindössze 20,000 példányban.

Magyar Könyvtár cím alatt jelenik meg egy gyűjteményes vállalat a *Reclams Universal-Bibliothek* füzeteinek mintájára. Ebből 1914-ben nyomtatott 250,000 füzet, elkelt 66,253, 1922-ben nyomtatott 51,500 és elkelt 11,131.

c) *Ifjúsági iratok, naptárak, népiratok, szótárak.*

Az ifjúsági iratok minden nemzet könyvforgalmában igen fontos tényezőt alkotnak, mert hiszen a gyermek leg-

kedvesebb ajándékai. Ezekre nézve célszerűbb nem egyes könyvek adataira, hanem egy ifjúsági iratokat kiadó vállalatnak összforgalmára utalni. Egy ilyen előkelő magyar vállalat a háború előtt körülbelül százféle ifjúsági iratból évenként 200—250,000 példányt helyezett el. Ma mintegy 30-at tart fenn, gyatra kiállításban és ezekből mindössze 30—35,000 pé dányt tud egy év alatt eladni.

Ugyanez a helyzet a szótárakra vonatkozólag. Egy általános szükségletet tevő kézi-szótár évenkénti forgalma a háború előtt 8—10,000 példány volt, mai forgalma 1000—1500 példány.

A nép legelemibb irodalmi szükségletét elégítik ki a naptárak. Ezért érdekes és beszédes adat az, hogy az egyik naptárkiadó 1912-ben 52 típusból, amelyek ívtartalma 276 ív, eladott 450,000 példányt: 1922-ben 19 típusból, amelyeknek ívtartalma 73 ív, csak 233.000 példányt.

d) Tudományos irodalom.

A helyzet e téren a legelszomorítóbb, a hanyatlás a legnagyobb. Amint a fenti táblázatból kitűnik, már a kiadványok száma is aránytalanul visszaesett. A tudományos irodalom egyáltalában nem ápolható többé. Még egyetemi tan- és kézikönyvek is alig tehetők közzé, hacsak különleges körülmények, privát pártolások vagy állami támogatás nem teszik lehetővé egy-egy műnek kivételes közrebocsátását. Ekkor is a tudományos munkáknál háború előtt szokásos 2—3000 példányos kiadás helyett csak 1000—1500 példányos kiadás jön létre és a kiadó igyekszik az ívterjedelmet lehetőleg korlátozni. 50 íven felüli, rendszeres, vagy illusztrált művek kiadásáról szó sem lehet. A jogi szakirodalom majdnem teljesen megszűntnek tekinthető, az orvosi szakirodalom is alig tartható fenn.

E téren is a gyűjteményes vállalatok tudják magukat legtovább fenntartani, mert ezek inkább a tudományokat népszerűsítő kiadványokat vesznek fel és így nagyobb a közönségük. Ezek a gyűjtemények a magyar könyvtermelésben az átlagos műveltség fejlődése folytán nagy szerepet játszottak. Ezeknek sorsát a következő adatok világítják meg:

Világkönyvtár cím alatt 1911-ben oly népszerűsítő vál-

lalat indult meg, amely a világ nagy reprezentatív íróinak egyes legkiválóbb munkáit foglalja magában (pl. Shaw, Carlyle, Ostwald, Bölsche, Darwin, Bergson, Brandes, Walter Pater, Mencsikof, Spencer, Macaulay, Nietzsche, stb.). Ebből a gyűjteményből a háború előtt évenként 8—10 kötet jelent meg, 5—10,000 példányban. 1918-ban a példányszámot le kellett szállítani 3—4000-re és megjelent évenként 2—3 kötet. 1921 óta évenként legfeljebb egy kötet jelenik meg, 2—3000 példányban.

Még népszerűbb, árban is igen olcsó (40—80 fillér bolti árú) sorozat az 1908-ban megindult *Modern Könyvtár*, melynek kelendősége 1916-ig 24,000 példányig fokozódott. Azóta rohamos volt a csökkenés, míg 1922-ben 1600 példányos kiadás mellett a kiadó kénytelen volt a vállalatot megszüntetni.

Tudományos Zsebkönyvtár cím alatt mintegy 25 éven át jelent meg egy kis füzetekből álló gyűjtemény 60 filleres bolti áron, amely 4—5 íves füzetekben ismertette az egyes szakmákat, részben a tanuló ifjúság, részben a kevésbé művelt közönség, munkások, stb. értelmi színvonalának megfelelően. A füzetek kiadásenként 5—6000 példányban jelentek meg, sok belőlük az idők folyamán 4—5—6 kiadást is elért. 1918 óta új füzetet kiadni nem lehetett, a vállalat füzeteinek több, mint fele végleg elfogyott és újra ki sem adatik, az a néhány füzet pedig, amelynek kiadása elől újabban kitérni nem lehet, 2—2500 példányos kiadásban jelenik meg.

Egyik legjelentékenyebb kiadóvállalatunk, a Szent István-Társulat, tudományos művekből kiadott 1913-ban 10 munkát 188 ív terjedelemben, 30.000 példányban, amelyekből ugyanabban az évben elfogyott 25,000. 1922-ben a viszonyok változása folytán ugyanez a társulat kiadott 17 tudományos munkát 237 ív terjedelemben, de mindössze 17,000 példányban és ebből is csak 8500 példányt tudott eladni.

e) *Folyóiratok.*

Magyarországon a legtöbb tudomány művelőiből egy-egy tudományos társulat alakult s nagyobb részét ezek adják

ki a tudományos folyóiratokat. Az ezekre vonatkozó adatok a könyvtermelés fenti táblázatában bennfoglaltatnak. A kiadványoknak a háború óta való elsovadását azonban a következő példák tüntetik fel.

Egyetemes Filológiai Közlöny, a Budapesti Filológiai Társaság közlönye	1913-ban 808 l., 1922-ben 140 l.
Földrajzi Közlemények, a Magyar Földrajzi Társaság közlönye ...	« 586 « 1921-ben 176 «
Athenaeum, a Magyar Filozófiai Társaság közlönye	« 454 « 1922-ben 203 «
Magyar Pedagógia, a Magyar Pedagógiai Társaság közlönye	« 668 « 1922-ben 192 «
Történeti Szemle, a M. Tudományos Akadémia kiadványa.....	« 640 « 1922-ben 196 «
Századok, a Magyar Történelmi Társulat közlönye	« 806 « 1921-ben 306 «
M. Chémiai Folyóirat, a M. Természettud. Társulat kiadványa ...	« 192 « 1921-ben 68 «
Mathematikai és Természettudományi Értesítő, a M. Tud. Akadémia kiadványa	« 787 « 1922-ben 323 «
Mathematikai és Fizikai Lapok, a Mathem. és Fizikai Társulat közlönye	« 445 « 1922-ben 110 «
Magyar Könyvszemle, az Országos Széchenyi Könyvtár közlönye .	« 518 « 1922-ben 240 «
stb.	

De nemcsak a tudományos folyóiratok, hanem az általános érdekű revűk és művészi folyóiratok is jóformán mind kénytelenek voltak megjelenésüket beszüntetni, ezek között pl. a *Művészet* című díszes artisztikus folyóirat, mely 1914-ben még 7200 példányban jelent meg, azóta megszűnt és igen érezhető hiányt hagyott maga után. A *Magyar Iparművészet* című folyóirat pedig, mely 16-ik éve jelenik meg, évek óta kénytelen illusztrációit elhagyni. Az összes szemlék rendre megbuktak és ez idő szerint csak a Magyar Tudományos Akadémiának nagy szubvenciójával jelenik meg a 120 íves *Budapesti Szemle* 50 ívnyi terjedelemben.

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy a magyar könyvtermelés általában nagy nehézségekkel küzd, a magyar

tudományos könyvtermelés és a magyar tudományos folyóiratok pedig a teljes elpusztulás szélén állanak és ezáltal a magyar tudományos élet fenntartását végzetes katasztrófával fenyegetik. Nem is szólva arról, hogy tudományos munkák írása a szerzők számára ma már jövedelmet egyáltalában nem biztosít, megszűnt a lehetősége a tudományos kutatás újabb eredményei közzétételének is, ami által a tudományos kritika, a tudományos succrescentia nevelése válik lehetetlenné, amit még kegyetlenebbül tetéz az a két körülmény, hogy egyrészt kisebb közlemények folyóiratokban való elhelyezése is igen nagy nehézséggel jár, másrészt a külföldi tudományos irodalom termékeinek beszerzése a valutáris differenciák miatt még a könyvtárak számára is alig lehetséges, az egyes tudósok és kutatók számára pedig mondhatni lehetetlenné vált.

Annak, hogy a magyar tudományos könyv-termelés ilyen válságba jutott, okai a következők:

1. Az előállítási költségek nagyarányú emelkedése. Pl.:

A «famentes» terminus technicus elnevezés alatt értendő papír nagykereskedői ára gkgént:

1913. évben	0.52 korona
1921. év február havában	58 *
1921. év november havában	93 *
1922. év március havában	105 *
1922. év szeptember havában	285 *
1922. év december havában	365 *

A papír ára ez alatt az idő alatt tehát több mint hétszázszorosára emelkedett.

A nyomdai munkás bére ezalatt az idő alatt mintegy 175-szörösére emelkedett.

Az írói tiszteletdíjknál az emelkedés sokkal szerényebb, ami ezen a téren is mutatja a szellemi munkás életszínvonalának a fizikai munkás életszínvonalával szemben való nagy elmaradását. Szépirodalmi munkáknál ugyan a tiszteletdíj átlag a bolti árnak 10 %-a, de mivel a bolti ár lényegesen alatta maradt az aranyparitásnak, (1922. év végén a békebeli árnak mindössze 150-szerese), természetesen az írói tiszteletdíj is lényegesen alacsonyabb a réginél, úgyhogy

ma tisztán irodalmi működésből az írók megélni nem tudnak.

Tudományos munkáknál a helyzet még rosszabb. Azokban a szórványos esetekben, amidőn egyes egyetemi tanvagy kézikönyv valamelyes módon mégis kiadásra kerül, az írói tiszteletdíj vagy az eladott példányok bolti árának 10 %-ában állapítatik meg, vagy ívenkénti 5000 koronában (= 5·5 svájci franc) a békebeli 500 helyett (= 525 svájci franc), tehát magyar pénzben a szerzői tiszteletdíj emelkedése csak tízszeres.

2. A könyvkiadók rentabilis vállalkozásai mindig a szépirodalmi kiadványok és a sorozatos népszerűsítő vállalatok voltak. Ezeknek a haszna mértani arányban növekedett a példányszám emelkedésével és ezeknek a vállalkozásoknak haszna tette lehetővé a csak szűkebb köröket érdeklő és így csak kisebb példányszámot elbíró tudományos munkák kiadását.

Újabban, mint a fentiekből kitűnik, ezeknek a vállalkozásoknak rentabilitása is megszűnt, vagy legalább is nagyon hanyatlott és ez egyik fontos oka annak, hogy a tudományos munkák csak nehezen találnak kiadót. Más, nagyon fontos ok az, hogy az ország feldarabolása következtében a korábban sem nagy számú tudományos olvasóközönség is megcsappant és hozzá a tudományos munkákat leginkább a lateiner, tisztviselő és fixjövedelmű középosztály fogyasztotta, de éppen ez a réteg az, amely az infláció következtében legjobban elszegényedett. A tudományos munkáknak tehát a vevőközönsége is nagyon megfogyott. Ez a kiadványok példányszámának leszállítását, ezáltal azonban egyes példányok előállításának költségének jelentékeny növekedését idézi elő és ezáltal oly circulus vitiosus keletkezik, amelyből a magyar kulturális élet a saját erejéből kiemelkedni nem tud.

3. A magyar kulturális élet ezen nehézségeit nagyban súlyosbítja az a helyzet, hogy a trianoni békeszerződés három és félmillió magyart az utódállamokhoz csatolt és a magyar könyv bevitele e területekre mindmáig lehetetlen, vagy legalább is bizonytalan. Ez azért érinti rendkívül súlyosan a magyar könyvtermelést, mert a nyelvi izoláltságnál

fogva úgyszólván csak az összesen 10 és félmilliónyi magyarra támaszkodhatik. A magyar intelligencia azonban túlnyomólag a városokban lakik és ezekből Budapesten kívül alig maradt Magyarországnak 5—6 számbajövő város, legnagyobb részük az elszakított területeken van. Ezekkel a könyvforgalom a béke megkötése óta sem volt elérhető. Érthető volna, hogy úgynevezett irredentisztikus tartalmú könyvek terjesztését az utódállamok eltiltják. De ez elleni védekezésből a nyilvánvalóan szépirodalmi, ismeretterjesztő, tudományos, vallásos vagy ifjúsági könyvek szállítása is oly sok nehézségbe ütközik, hogy a magyarországi kiadók alig tudják, mit szabad és mit nem szabad az egyes utódállamok területére bevinni.

a) Cseh-Szlovákiában 1921 áprilisában rendelet jelent meg, amely megtiltotta mindazon nyomdatermékek terjesztését, amelyek 1918 október 28-ika óta Magyarországon megjelentek, illetve itt megjelennek, vagy nyomatnak, valamint mindazon nyomdatermékeket, amelyekről nem lehet biztosan megállapítani, hogy az említett nap előtt vagy után jelentek-e meg. Kivételesen külön kérvényezés után a miniszterium adhat engedélyt. A kérvényhez a kérdéses nyomdatermékek egy példányát kell csatolni. Amennyiben a mű a hivatalos nyelven (cseh vagy szlovák) nem jelent meg, a sajtóterméket a kérvényezőnek kell lefordíttatni a nyelvek egyikére, még pedig 50 oldal terjedelemig szőszerint, 50 oldalt meghaladó terjedeleminél csak a tartalom ismertetése szükséges. Nem szükséges fordítást vagy ismertetést csatolni, ha oly sajtótermékről van szó, amely 1918 október 28-ika előtt egyszer vagy többször már megjelent, vagy ha irodalmi vagy tudományos mű fordításáról van szó s az eredeti mű vagy fordítása a cseh-szlovák köztársaság területén akadálytalanul terjeszthető. De ezt is a kérvényezőnek kell igazolnia.

Ma Cseh-Szlovákiával szemben a helyzet az, hogy keresztüközéses küldeményeket Magyarországból egyáltalán nem engednek be, csak olyan könyvbálakat, amelyek vasúton vagy hajón Pozsonyba irányítottak. Minthogy ekként a postai forgalom hivatalosan Cseh-Szlovákia és Magyar-

ország között a könyvre vonatkozólag megszűnt, ez az egész könyvforgalmat teljesen megbénította. Megbénította pedig azért, mert a szlovák, azelőtt magyar sortimenterek vagy keresztkötés alatt, vagy postacsomagban szerezték be mindig azokat a könyvpótlásokat és újdonságokat, amelyekre szükségük volt. Most azonban össze kell állniok, vagy a magyarországi kiadónak kell a különböző befutó rendelkezésekből annyit összegyűjtenie, hogy egy bálára való kiteljék, amikor is a könyveket Pozsonyba lehet irányítani. Azért Pozsonyba, mert tudomásunk szerint csak ott van a Cseh-Szlovák köztársaság által felállított hivatalos cenzurahivatal.

Nagyobb könyvrendeléseknél ehhez az a nehézség is járul, hogy a szlovák területen lakó könyvárusok csak 3000 cseh koronát utalhatnak át szabadon, az azon felüli összeget külön kell kérelmezniök, a cseh hatóságok azonban a valutát erre a célra azzal az indokolással tagadják meg, hogy magyar könyv behozatalára nincs szükség.

Mindezek mutatják azt a sok nehézséget, idővesztéséget és költséget, amit a magyar könyv- és folyóiratszállítások viselnek; ez a magyar tudományos életet nemcsak azért sújtja, mert ezek alól az akadályok alól még a *Természet-tudományi Közlöny* vagy más hasonló, tisztán tudományos és irredenta gyanútól teljesen távol álló tudományos könyv és folyóirat sincs kivéve, hanem azért is mert ezáltal a tudományos társaságoknak az elszakított részekén élő tagjai azok életében nem vehetnek részt és a tudományos tápláléktól, valamint fordítva a magyar szellemi élet az ő támogatásuktól meg vannak fosztva.

Hogy ez számukra mit jelent, az legjobban kitűnik a *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* (Leipzig) 1923. évi 71. számából, amely szerint Cseh-Szlovákiában 1921-ben mindössze 98 magyar nyelvű kiadvány jelent meg, amelyek csak elenyésző kis része lehet tudományos munka.

b) Román területre, egyes sporadikus eseteket nem tekintve, 1921 karácsony óta magyar könyvet beküldeni egyáltalán nem lehet.

c) Jugoszlávia jelenleg sem keresztkötés, sem vasúti

küldemény alakjában eljuttatott könyvküldemény bevételét nem tilalmazza. Az akadályok ebben a viszonylatban mégis a következők :

1. A könyvküldeményeket magas vámmal sújtják, ami a magyar könyveket rendkívül megdrágítja ;

2. Beutazási engedélyek kiadása tekintetében oly nagyok a nehézségek, hogy a magyar könyvkiadó nem juthat le Jugoszlávia területére üzleti összeköttetéseinek megszerzése végett.

3. Mindenféle pénzáttalás úgyszólván lehetetlen. Ennek az a következménye, hogy a tőkeszegény Magyarország nem tud a jugoszláv területre könyvet hitelbe szállítani, mert a rendelőnek a fizetésre minden jóakarata mellett sincsen módja.

V. A szellemi életre vonatkozólag Magyarország az utolsó 10 év folyamán két nemzetközi egyezményhez csatlakozott :

1. az 1918. évi november 13-án revideált 1886. évi berni egyezményhez az irodalmi és művészeti szerzői jog védelme tárgyában 1922. évi február hó 14-től kezdődő hatállyal, fenntartás nélkül (1922. évi XIII. t.-c.) ;

2. a közlemények nemzetközi cseréje tárgyában 1886. évi március hó 15-én létrejött bruxellesi egyezményhez való csatlakozásunkat a kormány elhatározta és annak notifikálása folyamatban van.

VI. A *külfölddel való szellemi kapcsolatunk* egyébként a következő módon van szervezve :

A Nemzetek Szövetségének kebelében alakult Commission de Coopération Intellectuelle főtítkáranak felhívására a Magyar Tudományos Akadémia a m. kir. külügyminisztérium és a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium részvételével állandó bizottságot alakított avégből, hogy a genfi központ és a magyar szellemi élet közt a közvetítést ellássa.

A tanár- és diákcseré nemzetközi megszervezésére a magyar egyetemek és a magyar egyetemi ifjúsági egyesületek, amelyeket az egyetemek válaszaikban megneveztek, örömmel vállalkoznak. Figyelemmel azonban itt is a fennálló valutáris nehézségekre, az ország ez idő szerint, sajnos, nincs

abban a helyzetben, hogy teljes reciprocitásra vállalkozzék. Az megoldható, és már ismételten sikerült is, hogy pl. angol egyetemi ifjak jöttek hosszabb tartózkodásra Magyarországra a tanulmányi szünet alatt, amikor méltó elhelyezésük a vakáció miatt üresen álló főiskolai internátusokban lehetséges.

A nehézség azonban főleg a különösen nagyfontosságú tanárcserében van, amely téren az által részesülne a magyar tudományosság hatékony támogatásban, ha a külföldi államok saját egyetemeik egyes professzorainak lehetővé tennék, hogy otthoni illetményeik élvezete mellett töltsenek egy-egy szemesztert magyarországi egyetemen, mert nemes valutában élvezett fizetésük magyar koronára átszámítva részükre itten fényes életmódot biztosítana.

A külföldi magyar tudományos intézetek lassankint megkezdik munkájukat.

A Berlieni Magyar Tudományos Intézet (1916) a berlini egyetemnek rendes tanszéke és szemináriuma és így fenn tartási költségeit teljesen a porosz állam viseli.

A Bécsi Magyar Történelmi Intézet a magyar állam tulajdonát alkotó Magyar Testőrségi Palotában arra szolgál, hogy a bécsi udvari- és állami levéltáraknak 1918 óta hozzáférhetővé vált gazdag anyagából a Magyarországot érdeklő anyagot tudományosan feldolgozza.

A Római Magyar Történelmi Intézet részére Fraknoi Vilmos választott püspök már 1914-ben villát ajándékozott, az intézet azonban a háború kitörése miatt nem kezdhette meg működését. Az olasz kir. kormány az épületet a közelmultban nagylelkűen feloldotta a zárlat alól és az intézetnek a Magyar Tudományos Akadémia kebelében működő igazgató-tanácsa most azon fáradozik, hogy a valutáris nehézségek leküzdésével az intézet működésének 1923. év őszén legalább szerény keretekben való megindulását lehetővé tegye.

Tervben van a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetnek mielőbbi megnyitása. Ez az intézet a háború alatt egy ideig már működött s az intézetre váró tudományos feladatok egyre szaporodnak.

A dorpati eszt egyetemen pedig már a folyó év ősztől megkezdí működését egy magyar egyetemi jogtanár, akinek megbízása van magyar tudományos intézet szervezésére is.

Tárgyalások vannak folyamatban Párisban is magyar tudományos intézetnek a francia kormány jóindulatú támogatásával való létesítésére.

Hasonlóképpen rendkívüli hasznát látná a magyar tudományos élet, ha sikerülne Londonban és az Észak-amerikai Egyesült-Államoknak s az után más államoknak is valamely egyetemével kapcsolatban magyar tanszéknek és magyar szemináriumnak szervezése, amelyek az illető állam tudományos köreivel való állandó kapcsolat kiépítésére és az érintkezés közvetítésére a tapasztalat szerint kiválóan alkalmasak, e téren azonban még a tájékozódás konkrét eredményekre nem vezetett.

*

A fentiek mutatják, hogy Magyarország szellemi élete milyen nehéz helyzetben van és hogy az az ország mai gazdasági helyzetéből kifolyólag a végleges pusztulás veszélyének van kitéve, pedig itt olyan kulturális élet sorsáról van szó, amelynek elpusztulása az általános emberi kultúrközösségnek érzékeny veszteségét jelentené.

A Nemzetek Szövetsége és az említett Bizottság a magyar művelődés megmentését eredményesen támogathatná az alábbi eszközök útján, melyek :

1. kimondása annak, hogy Magyarország szellemi élete a Nemzetek Szövetségének erkölcsi és anyagi támogatására rászorult ;

2. a Magyar Tudományos Akadémia Bizottsága által könyvek és a szellemi munkának más segédeszközei tekintetében közlendő kérelmek teljesítése ;

3. az Országos Könyvforgalmi és Bibliografiai Központ által közvetített nemzetközi könyv- és folyóirat-cserének minél szélesebb körben való kiépítése, oly módon, hogy a nagy kultúrállamok mennyiségben és terjedelemben nem egyenértékű csereküldeményeket is elfogadnának ;

4. a nemzetközi diák- és főleg tanár-cserének lehetővé tétele ;

5. magyar tudományos intézeteknek külföldi egyetemekkel kapcsolatban való szervezésének lehetővé tétele, amivel kapcsolatban a m. kir. kormány valamely magyar egyetem mellett hiányzó hasonló intézet létesítését készséggel támogatná ;

6. Last not least : a tudományos folyóiratoknak és szellemi termékeknek az utódállamokba való eljuttatása akadályainak megszüntetése és ezáltal lehetővé tétele annak, hogy a trianoni békeszerződés lojális tiszteletbentartása mellett a magyar szellemi élet az utódállamokhoz tartozó három és félmilliónyi magyar szellemi erejét nélkülözni ne legyen kénytelen.

A RENDSZER FOGALMA.

1. Csodálatos, hogy egy oly alapvető, minden tudományra nézve annyira fontos fogalmat, aminő a «rendszer», a filozófusok eddig oly kevésbé vizsgáltak. Vagy ha foglalkoznak is vele, leggyakrabban csak arra szorítkoznak, hogy a dolgok ama sajátos összeségét, melyet «szisztémá»-nak nevezünk, bizonyos külső mozzanataiban leírják. Ennek mélységes oka van. A mai logika még híjával van a legelembb logikai viszonylatok, vagyis a logikai alapelvek világos és teljes ismeretének. Már pedig valamennyi logikai képlet közül — mint erről a következőkben majd meggyőződünk — ép a «rendszer» az, mely legközvetlenebbül nyugszik ez alapelvek összeségén s így sajátos mivoltában csak ebből érthető meg.

2. Már külsőleges megtekintésre is, bármely rendszer három mozzanatból áll, ú. m. bizonyos *elemekből* (tagokból), ez elemek *viszonyából* s e viszonyok bizonyos *egységéből*. Például a Naprendszer elemei a bolygók és holdjaik, melyek mind bizonyos meghatározott viszonyban állanak egymással s mindezek a Nap körül keringvén, ezáltal *egységet* alkotnak. Hogy egy másik példát is említsünk: a tudomány igazolható tételek rendszere; elemei tehát az igazolható tételek, melyek bizonyos logikai viszonyokat mutatnak egymással szemben (szubordináció, feltételezettség stb.) s valamennyien *egyazon* tárgykörre vonatkoznak s ép ezáltal áll elő azon sajátos egység, melyet tudománynak nevezünk. Vizsgálódásunk tehát csak úgy érhet célt, ha a rendszert alkotó *elemek, relációk* s a *rendszeregység* fogalmait vesszük mindenekelőtt logikai bonckés alá.

3. Bármely dolog lehet valamely rendszer eleme. Pél-

dául minden egyes test a világrendszer eleme, de eleme a létezők s végül az összes dolgok (tárgyak) rendszerének. E példa egyúttal azt is mutatja, hogy *egyazon* elem egyidőben *több* rendszernek is lehet tagja. Az ember például eleme az élőlények, de egyúttal a lények rendszerének is. De maga az egyes ember mint organizmus szintén rendszert képvisel, melynek minden további eleme (sejtje) ismét rendszernek tekinthető egészen az atómokig, melyek mindegyikében a mai tudomány szintén szisztémát lát, valóságos kis naprendszert, melyben egy pozitív töltésű atóm-mag körül egy vagy több negatív töltésű elektron kering. Hiszen, mint látni fogjuk, létezni már annyit tesz, mint valamely rendszer tagjának lenni.

4. Hogy eljussunk az elemek összeségéről a *rendszer* fogalmáig, előbb egy közbeeső mozzanatot, a *rend* fogalmát kell meghatározunk. *Két* tárgy még nem alkothat rendet, hanem csak különböző *viszonyban* állhatnak egymással. Ha csupán *két* könyvem van, nem «rendezhetem» őket, bár akként rakhatom azokat, hogy különböző térbeli viszonyba kerülnek egymással, pl. a nagyobbat a kisebb fölé vagy a kisebbet a nagyobb fölé tehetem, vagy egymás mellé helyezhetem őket különféle módon. Ez azonban még nem *rend*, hanem csak *viszony* s ép ezért két könyv elhelyezése egymással szemben nem is lehet «rendetlen». *Három* tárgy azonban már alkothat rendet. Ez abban az esetben áll elő, ha *a* tárgy úgy viszonylik a *b*-hez, mint *b* a *c*-hez, vagyis ha két tárgy viszonya *ismétlődik*. Három könyvet már lehet rendezni, még inkább egy egész könyvtárat. Ez utóbbi akkor van rendezve, ha bizonyos *viszony ismétlődik* az egyes könyvek térbeli elhelyezésében, pl. ha egyazon tárgykörre vonatkozó vagy egyazon nagyságú, bekötésű stb. könyvek kerülnek egy polcra. A *rend* tehát bizonyos *elemek iteratív viszonyát* jelenti.

5. A «rendszer»-ben van *rend*, de azért a *rend* maga még nem *rendszer*. Például valamely út mellett egymástól egyenlő távolságra elültetett különböző nemű fák összesége *rendet*, illetőleg *sorrendet* mutat, de csak laza szóhasználattal volna e fásor rendszernek mondható, mert hiányzik belőle a szisz-

témának egy lényeges mozzanata: hogy a rendezett összesség egy, az összesség minden elemét átfogó *magasabbrendű egységet* alkosson. Miben áll e magasabbrendű átfogó egység, azaz mi a rendszer egységesítő «*principiuma*»? Kétségtelen, hogy nemcsak a rend egymaga, hanem még a sorrend sem alkot rendszert. A sorban ugyanis van egy *dinamikus* elem: a haladás, míg ellenben a *rendszer statikai alakulat*. Ha a sort Russellel aszimmetrikus tranzitív relációk összességének mondják, úgy ebben találóan nyer kifejezést a megfordíthatóság hiánya a sor tagjainak egymásutánjában. A rendszerben ezt nem találjuk meg. Naprendszerünk tagjainak viszonya például független attól, hogy a bolygók sorrendjét hogyan gondoljuk: akár a Földből kiindulva kelet felé haladunk bolygóról bolygóra, akár megfordítva.

Hogy a rendszerbeli egységet sajátos mibenlétében meghatározzuk, induljunk ki ismét néhány példából. A Naprendszer egységét az létesíti, hogy minden bolygó eredetében gyökerező minőségénél fogva *ép a Nap* körül kering, mint annak levált egykori alkotórésze. Az emberi szervezetet az teszi egységgé, hogy annak minden része és funkciója *egyazon* organizmus fennmaradását szolgálja abból folyólag, hogy eredetüknél fogva egyazon organizmusba tartoznak, valamiképpen egymás között egymeműek. A rendszeresség és különböző példái egyaránt azt mutatják, hogy a rendszer egységének első feltétele ama tagok *bizonyos egyneműsége*, melyek ép a rendszert alkotják. Ez egyneműség azonban minden további magyarázat nélkül még nem elegendő, hogy a rendszeresség alapjául szolgáljon. Az egyneműségben még a következő mozzanatokat kell kiemelnünk, hogy a rendszeresség mibenléte tisztán álljon előttünk.

Azok a dolgok, amelyek egyneműek, *egyazon osztálynak* tagjai. Az osztály fogalmában pedig a következő mozzanatok rejlenek: 1. Az osztálynak vannak tagjai, amelyek egymástól különböznek. Még pedig legalább *három* tag szükséges, hogy osztály állhasson fenn: maga az osztály s legalább két tag, mely neki alá van rendelve. Mert bár legújában *egytagú* osztályról is szeretnek beszélni, ez contra-

dictio in adjecto. Mert az osztály *több* dolog minőségi összetartozását, tehát egyetemességet jelent, ami nyilván kizár oly osztályt, melynek csak egy tagja van. 2. E tagok egymással ama viszonyban állanak, melyet *koordinációnak* szoktunk nevezni. 3. E tagok az osztállyal szemben a *szubordináció* viszonyát mutatják. Ugyanezen három mozzanat található meg minden rendszerben is. Minden rendszer ugyanis 1. egynél több s legalább három tagból áll, különben (mint láttuk) nem mutathatna rendet. 2. E tagok koordináltak, szemben a rendszeregységet alkotó principiummal. 3. A rendszer alapja is a tagok egyneműsége. *A rendszer tehát oly egysége bizonyos elemeknek, melyek a diverzitás (különbözőség), a koordináció és a szubordináció viszonyát mutatják.* Röviden: minden rendszer osztályt s minden osztály rendszert képvisel. *Rendszer és osztály ugyanazt jelentik.*

6. E ponton azonban néhány ellenvetés merülhet fel. Elsőben is: az osztály tiszta logikai szempontból *teljes*, azaz felöleli az osztályba tartozó *összes* tagokat, a rendszer ellenben állhat csak *néhány* olyan tagból is, mely egyazon osztálynak eleme. Például egy épület is rendszert képvisel, de azért nem tartalmazza az összes téglákat, köveket, szögeket stb. Osztály és rendszer tehát nem azonosítható, legföljebb annak a kimondására van jogunk, hogy a rendszer tagjai egyazon osztály tagjai, de azt nem mondhatjuk, hogy az osztály és a rendszer fogalmi fedik egymást, mert lehet az osztály gazdagabb mozzanat, mint a rendszer.

Nem nehéz azonban kimutatni, hogy ez ellenvetés félreértésen alapszik. Lehetséges valóban, hogy a rendszer nem tartalmazza azon osztály valamennyi tagját, amely osztály a rendszeregység alapja, de csak abban az esetben, ha az «osztály» fogalmát oly tágan értelmezzük, melynek nincs helye. Mert igaz, hogy vannak oly téglák, vasalkatrészek, kövek stb., melyek *ennek* a háznak mint rendszernek nem tagjai, de viszont az oly kövek, téglák stb., amelyek *ép* ezen házat alkotják. *valamennyien* képviselve vannak a házban mint rendszerben. Ha a rendszert azonosítjuk az osztállyal, «osztály» alatt a «legközelebbi osztály»

(classis proxima) értendő, s így tekintve a rendszernek *ugyanannyi* tagja van, mint az osztálynak. Hogy az osztályfogalom csakis ily értelemben vehető a rendszernél, ez abból is kiderül, hogy — mint már kiemeltük — egyazon dolog *sokféle* osztálynak is lehet tagja, aszerint, hogy *mely* osztály tagjának tekintjük. Például a fenti háznál a téglák, kövek stb., mint *ezen háznak* a téglái, kövei, *kimerítik* azon téglák és kövek osztályát, melyről a rendszerben szó van. Amennyiben azonban téglák és kövek *általában*, nem is e háznak mint rendszernek tagjai, hanem tagjai azon *másik* rendszernek, melyet az *összes* téglák és kövek alkotnak. Az osztály tehát, mint a rendszeregység alapja, szükségképpen csak classis proximát jelenthet, különben nem lehetne szó egynél *több* rendszerről s nem lehetne *egyazon* tárgy *több* rendszernek is tagja.

De felmerülhet egy másik ellenvetés is. Ha ugyanis «rendszer» és «osztály» ugyanazt jelentik, akkor az egyazon osztályba tartozó bármely rendezetlen összeség is, pl. egynemű kavicsok halmaza is már rendszert alkot, holott fennebb (4. §.) magunk is elismertük, hogy a rendszerben *rendnek* kell uralkodnia. Úgy látszik tehát, hogy önmagunkkal jutottunk ellenmondásba, mert egyrésztől csak oly halmazt neveztünk rendszernek, melyben rend is van, másrészt azonban a rendnélküli összeséget is rendszernek mondtuk, ha t. i. annak tagjai egyneműek. Az ellenmondás azonban csak látszólagos. Mert *amely összeség egynemű, az már ipso facto rendet mutat*. Mert az egyneműség — azaz az egyosztályba tartozás — mint láttuk — a koordináció viszonyának fennállását módosítja az osztály tagjai között. Ha tehát az osztály tagjai között egyéb iteratív viszony nem is áll fenn, de *egy* mindenestre fennáll: t. i. hogy *valamennyien egyazon* osztály tagjai, tehát a szó legáltalánosabb értelmében véve a «viszony» szót, *egyazon osztály tagjai között mindig rend áll fenn*. Fenti példánk is így magyarázandó: egynemű kavicsok összesége *csak a térbeli rend* szempontjából mondható rendetlen összeségnek — amennyiben azonban e kavicsok mindegyike minden más, e halmazhoz tartozó kavicsal a koordináció viszonyában áll, — ismét-

lódó (iteratív) viszonyok vannak jelen e kavicsalmazban, mely tehát már rendet tartalmaz s így már rendszert képvisel.

6. Ime, el kezd kibontakozni szemünk előtt a rendszer legmélyebb mibenléte. Minden rendszerben *három alapigazság* nyer kifejezést. Az egyik azt mondja, hogy *egynél több* elem subsistál, melyek egymástól *különböznek*, hiszen ép ezáltal képviselnek *többséget*. E különбözőség más szóval azt jelenti, hogy minden egyes tag *csak önmagával* azonos (tehát a többivel nem azonos), amit az *azonosság elve* (principium identitatis), illetőleg annak negatív formája: a princ. contradictionis fejez ki. A másik alapigazság, melyen a rendszer fogalma felépül, az, hogy ez elemek mind összefüggenek egymással valamiképpen, ami az *összefüggés elvének* (principium cohærentiæ) alkalmazása. Végül a rendszer az osztály, vagyis az egyneműségben való összetartozás fogalmát is felteszi, amelynek érvényét az a principium fejezi ki, mely szerint «minden dologhoz valami egyetemesség tartozik», melyet az *osztályozás elvének* (principium classificationis) nevezünk. E három logikai alapelv szerves egységet alkot, mert az összefüggés elve nyilván *felteszi* az azonosság principiumát, mert csak egynél több, vagyis egymástól különböző dolgok függhetnek egymással össze. Az osztályozás elve viszont *felteszi* az összefüggés principiumát, mert az osztály is *feltesz több*, egymással viszonyban álló tagot, melyek a classist alkotják. A rendszer ép e logikai alapelvek szerves egységét mutatja, sőt ép azon logikai képletet képviseli, mely az egységet illusztrálja, tehát a három principium közvetlen egybefonódását állítja elénk. *A rendszer tehát elemeknek oly összesége, mely a három logikai alapelv érvényének szerves egységét fejezi ki.* A három logikai alapelv az *ősrendszert* alkotja.

7. Mert a logikai alapelvek érvénye abszolút (v. ö. Bevezetés a filozófiába 30. §), nyilvánvaló, hogy minden dologra áll mindhárom alapelv, vagyis ami evvel egyértelmű: *minden dolog valamely rendszer tagja.* A «dolog» (res) fogalma tehát elválaszthatatlan a rendszer fogalmától: a subsistentia maga annyit jelent, mint rendszerben állani.

Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy egy abszolúte rendezetlen és semmiképpen sem egységes mindenség *contradictio in adjecto*: a rend és a rendszer a dolgok legmélyében gyökeresik. Ez a priori belátást avval támogathatjuk legerősebben, ha figyelmünket már most a dolgok legfőbb osztályaira fordítjuk. A három logikai alapelvnek megfelelően az összes tárgyak *három* nagy osztályba tartoznak. Vannak elsősorban *egyes* dolgok, amelyekben oly mértékben nyilvánul meg a singularitás, hogy minden egyes dolog minden más dologtól nemcsak a diversitás, hanem a differencia szempontjából is különbözik: a singularitás e legteljesebb formájában az egyes dolgoknak már individualitásuk is van: ez a *létező világban* van megvalósulva, mely ennyiben az azonosság elvének a klasszikus területe; a principium identitatis ugyanis az egyetlen logikai alapelv, mely egyetlen egy dologra is vonatkozhatik. A létező dolgokat a *valóság-tudományok* vizsgálják. A tárgyak második csoportját a *viszonyok*, vagyis az *összefüggések* (relációk) alkotják, melyeknek az összefüggés elve felel meg: e területet a *matematika* tanulmányozza. Végre vannak bizonyos *egyetemességek*, vagyis *végző osztályok*, melyek az osztályozás elvének a klasszikus tárgyai: ezeket a *filozófia* kutatja. Vegyük szemügyre, hogy e három tárgycsoport mindegyikének objektumai miképpen szerveződnek úgyszólván automatikus úton rendszerekké s miképpen alkotják a három *alaprendszert*.

8. A létező dolgok egymással kölcsönhatásban álló tárgyak rendszerét mutatják. Minden létező hat — bármily közvetve is — minden más létezőre s viszont minden más létezőtől, ha kerülő úton is, de visszahatást szenved. A «hatás», illetőleg a «visszahatás» automatikus úton odavezet, hogy az *erősebb* hatás uralkodóvá válik a gyengébb felett, s az ily módon győzedelmeskedő erősebb hatások között ismét az egy *legerősebb* hatás válik uralkodóvá. Ezért a harc maga végül bizonyos *rendre*, sőt *rendszerre* vezet, melyben a leghatalmasabb lény uralma szabja meg a rendet. E nagy küzdelemben, melyet *világfolyásnak* nevezünk, mindegyik rendszer iparkodik fennmaradni, azaz *küzd a léteért*: ez az *ontológiai rendszer legjellemzőbb vonása*. Ezt más szóval úgy

is kifejezhetjük, hogy az ontológiai rendszer szüntelenül *változik*, azaz időben van s ezért, *amíg* van változás e világon, *soha sincs teljesen készen*. Az ontológiai rendszer lényegénél fogva labilis egyensúlyban van: ha megszűnnék e labilitás, többé nem történnék semmi sem e világon, abszolút merevség és nyugalom állana be: megszűnnék a világfolyás. E végső egyensúlyállapottól azonban még messze vagyunk: a világunkat alkotó rendszerek még szüntelen keletkezésnek és elmúlásnak vannak alávetve. A Naprendszerek éppen úgy keletkeznek és elenyésznek, mint a fajok, egyes élőlények, társadalmak és kultúrák. A létező világban, amennyiben az változások színhelye, *még nincs véglegesen kialakult merev rendszer*, csak *keletkező* és *elmúló* rendszerek vannak. Talán erre gondolt *Goethe*, azt mondván, hogy «Die Natur hat kein System, sie *hat* und sie *ist* Leben und Folge aus einem unbestimmten Zentrum zu einer nicht erkennbaren Grenze».

9. A matematikai tárgyak is valamennyien egy nagy összefüggő rendszert alkotnak: a *viszonyok* rendszerét. E rendszer egyes tagjai nem a való világ alkotórészei, hanem relációk ideális csomópontjai, melyeket nem tapasztalás, hanem konstrukció által ismerünk meg. A matematika világa tehát nincsen belemerülve a létező világ sodrába s ezért a benne érvényesülő rendszer merev, változatlan és zárt. De azért ebben az ideális világban is *van változás*, ha nem is oly értelemben, mint a valóságban. Ez utóbbiban a változás *időbeliséget* jelent, ellenben a matematikában a változás időtlen, vagyis merőben *funkcionális függést* képvisel. Ha az 5-öt úgy *keletkeztetjük*, hogy az egységhez mind újabb egység járul, vagy ha a kör geneziséét abban látjuk, hogy egy pont a síkban akként mozog, hogy az egy adott ponttól mindig egyenlő távolságban marad: mindezzel nem keletkezést és elmúlást, de *törvényszerűséget* fejezünk ki. Mert az 5 *meg volt*, *mielőtt* azt a mondott módon keletkeztettük, hasonlóképpen a kör. míg a létező világban a tárgyak fennállása csak a keletkezéssel kezdődik. A matematika tárgyai mindazonáltal hasonlítanak a létező világ tárgyaihoz, amennyiben a szó legáltalánosabb értelmében mindkettőben változás történik; de viszont a matematika ob-

jektumai azon világ tárgyaival is egybevetethetők, melyben semmiféle változás sincs s ennyiben Platonnak igaza van: a matematika átvezet az érzéki múlandóságok köréből az érzéki tartalmakkal semmiképpen meg nem ragadható örökkévaló rendszer világába.

10. E rendszert a végső principiumok örök mozdulatlan *szisztémája*, ha tetszik: a plátói eszmék világa képviseli, mely lehet *igazságok* vagy *értékek* rendszere. Az igazság lényegénél fogva változatlan: a változó igazság fogalma önmagának mond ellen, mert ha minden igazságot változónak mondunk is, ezzel legalább *egy* igazságát, változatlanságát állítjuk: *hogy* minden igazság változó (Szt. Ágoston). Az igazságok rendszert alkotnak, mert bármily közvetve is, de minden egyes igazság összefügg logikailag minden más igazsággal, ha másképpen nem is, de azáltal, hogy valamennyi érvényessége abban áll, hogy a logikai alapelveknek megfelel. A logikai alapelvek adják meg az igazságok összeségének amaz egységet is, melynél fogva az *egy* rendszert alkot. Az igazságok örök mozdulatlan szisztémája előfeltétele minden más rendszernek, hiszen láttuk, hogy a logikai alapelvek határozzák meg a $\alpha\alpha'$ $\epsilon\epsilon\sigma\chi\eta\nu$ rendszert, az őszrendszert. E plátói $\alpha\kappa\iota\nu\eta\tau\omicron\nu$ mint tiszta érvényesség kizár minden változást: ezért nem is *adott* változások tudatosítása, vagyis *tapasztalás*, nem is változások ideális keletkeztetése, azaz *konstrukció*, hanem érvényességek *közvetlen* belátása által ismerjük meg őket. Ennyiben a «rendszer» a legalapvetőbb filozófiai és tudományos fogalom, melyre minden egyéb, logikailag átvilágított fogalmunk és megállapításunk támaszkodik.

11. Az ontológiai, a matematikai és a filozófiai rendszer *együtt* ismét egy legátfogóbb rendszer, a *mindenség rendszerének* tagjai. Hogy a mindenség maga is egységes rendszer, ezt az a körülmény mutatja, hogy *három* oly rendszerből van összetéve (ontológiai, matematikai és igazságrendszer), melyek valamennyien *a logikai alapelvek érvényének vannak alávetve*. A mindenség mint rendszer maga is rendszerekből áll s ennyiben *transzcendentális rendszernek* mondhatjuk azt: ennek az elemei a három említett alaprendszer, melyek

egymással a *logikai előfeltételezettség* viszonyában állanak: a valóság felteszi a matematikát, a matematika a legegyszerűsebb igazságok: a logikai alapelvek rendszerét (l. Bevezetés a filozófiába 10. §). E transcendentalis legátfogóbb rendszer egységetadó principiuma pedig a logikai alapelvek amaz egysége, melyet fönnebb *ősrendszernek* nevezünk. (6. §.) Minden megismerésünknek a priori előfeltevése az, hogy az ismereti tárgyak rendszert alkotnak: különben nem volnánk meggyőződve eleve arról, hogy a logikai alapelvek rendszeréhez alkalmazkodó rendszeres gondolkodásunkkal igenis *megismerhetjük* a dolgokat. *Mert megismerhetők lenni annyi, mint rendszerben állani, azaz a logikai alapelvek mint őrendszer mozzanatának lenni.* Ép ezért nem torzítja el a tárgyat, ha azt a helyes, az objektíve fennálló rendszerben tekintjük, sőt evvel ragadjuk meg legmélyebben annak mibenlétét. Platonnak igaza van: megismerni annyit tesz, mint a dolgokat az örök ideák rendszerének szempontjából tekinteni.

12. A «rendszer» fogalmát valóban *Platon* alkalmazza először ideák hierarchiájáról szóló tanában, de teljes öntudatossággal csak *Hegel* állítja azt a filozófiai gondolkodás előterébe. Az ő központi gondolata az, hogy a logika adja vissza azt a nagy átfogó rendszert, melyben minden van s amelyből minden létrejön: ezért akarja a metafizikát teljesen a logikában feloldani. Mindazonáltal hiába keressük Hegelnél a rendszernek valamely határozott fogalmát és definícióját: ahogy fejtegetéseinek egyik legfőbb hiánya s azok homályosságának oka is az, hogy a leírás és a metaphora pótolja nála gyakran a pontos és világos meghatározást. Többször halljuk ugyan, hogy a tudomány rendszert alkot, mert az igazság is az és az Absolutum kibontakozása is rendszerben történik (Encyclop. d. philos. Wissenschaften. 1843. I. 22. l.) — de sehosem találjuk a rendszer fogalmának világos kifejtését. Hegel tanítványai közül K. Rosenkranz foglalkozik tüzetesen *Wissenschaft der logischen Idee* című művének (1859) második kötetében a rendszer fogalmával. A rendszert önmagában harmonikus totalitásnak mondja (356. l.). E meghatározás azonban túlságosan

tág. Mert pl. a matematikai pont is önmagában harmonikus totalitást alkot, anélkül, hogy rendszert képviselne. A hegeli ideát ő is már önmagában is rendszernek mondja: a tudománynak ezt a rendszert kell visszaadnia.

A hegeli filozófia érdeme szempontunkból az, hogy a rendszer fogalmának objektív, sőt abszolút érvényét fejtí ki s így az emberi gondolatok rendszeréről a mindenség szisztémájára tereli a figyelmet. Ez nagy haladás volt Kanttal szemben, ki ép csak az előbbi szempontot hangsúlyozta s minden rendszert az emberi ész rendszeréből akart származtatni. Kant hatása még ma is érvényesül azon gondolkodóknál, kik rendszerről szólva mindig ismeretek s gondolatok szisztémájáról szólnak (pl. F. Ueberweg: *System der Logik*. 2. kiad. 1865. 389. l.). Evvel függ össze, hogy a rendszerezéstől még ma is sokan idegenkednek; abban valamely merőben szubjektív eredetű és önkényes váznak a valóságra való rákényszerülését látják, feledvén, hogy az igazság fogalma maga már rendszertani fogalom. A «rendszer» és a «rend» fogalmának e modern háttérbeszorulásának azután sok gondolkodónál az a sajátos következménye van, hogy még akkor sem kísérlík meg az alapvető fogalmakat definiálni, ha azokat egyébként tüzetesen vizsgálják. Így H. Driesch *Ordnungslehre*-t ír (1912), anélkül, hogy ez egyébként nagyérdemű munkában a «rend» fogalmát meghatározná. Hasonló mulasztást követ el Josiah Royce, midőn a «rend» fogalmának alapvető fontosságát hangsúlyozza a logikában. (*Principien der Logik. Enciclop. d. phil. Wiss*, hrsg. v. A. Ruge. 1912. I. 73.). B. Russell pedig mélyenjáró munkájában a *Principles of Mathematics*-ben (1903) nem választja szét a «rend» és a «sorrend» fogalmait s voltaképpen csak ez utóbbit határozza meg. Holott a rend fogalma általánosabb, mint a sorrendé, mert van olyan rend, mely nem sort alkot, pl. aminőt Naprendszerünk képvisel. A rendszer fogalmán is beigazolódott, hogy a logikában is mint minden tudományban a legalapvetőbb problémák tárgyalása csak a fejlődés magas fokán kísérelhető meg sikerrel. E téren körünk logikai kutatása előtt nagy feladatok állanak.

ISKOLÁINK REFORMJA ÉS A FŐISKOLÁK.¹

I.

Már a világháborút megelőző évtizedekben a művelődés pszichológiai természetébe való fokozottabb elméleti belátás, másrészt a modern élet gyakorlati szükségleteit különösen érző közvélemény Európaszerte, így nálunk is, sürgette az iskolák rendszerének és szervezetének reformját. Az európai kultúra tragikus «Götterdämmerungja» óta a győző és legyőzött nemzetek még jobban érzik azt a «fáziseltolódást», mely az élet folyton fokozódó igényeinek s az iskolák szervezetének fejlődése között beállott. Az iskolával szemben táplált elméleti igények s az élet gyakorlati követelményei folytonosan növekedtek, de az iskolák szervezetének fejlődése aránylag csak lassan kullogott ezek nyomában. Érthető tehát, hogy ha már a világháború előtt minduntalan újabb és újabb reformtervek és kísérletek támadtak az iskolák szervezetének korszerű javítására, mennyivel inkább fölburjándzott az újítási vágy a nagy katasztrófa óta, amidőn minden nemzet a maga újjászületését a következő nemzedék helyesebb szellemi ekonómiájától, a nemzeti közösség kollektív érdekeinek minél megfelelőbb nevelésétől várja. Az a pedagógiai entuziazmus, mely az exakt pszichotechnikában mindinkább hívő korunkat jellemzi, legfeljebb a XVIII. század végének a nevelés mindenhatóságába vetett hitéhez hasonlítható. Mindenki érzi, hogy olyan iskolafajokat kell felállítani, amelyek legjobban megfelelnek az egyén sajátos lelki alkatának és emellett a legalkalmasabb módon elégítik ki a társadalomnak a különböző elméleti és gyakorlati hiva-

¹ A szerző előadta a *Felsőoktatásügyi Egyesület* 1923 jún. 16-án tartott közgyűlésén.

táskörökben fölmerülő szükségleteit. Az iskolák szervezetének javítására irányuló törekvés öt esztendő óta mindenütt különös eréllyel indult meg. S a nagy reform-láznak mi az eredménye? Nem az egyes nemzeteknél történetileg kialakult iskolarendszerek gyökeres felforgatása, hanem csak óvatos továbbépítése, főképp a régebbi, eddig papiroson maradt törvények végrehajtása. Mindenütt győzött az iskolák konzervatív természetében rejlő történeti hatalom a radikális újjátásvággyal szemben.

Anglia a békekötés óta a népoktatásnak sürgető kérdését rendezte nagy anyagi áldozattal. A középiskolák s az egyetemek reformjára egyáltalán nem került sor. Pedig ugyancsak erős és jogos áramlat van Angliában a világháború óta. — főképp a természettudományok képviselői részéről — a középiskolák egyoldalú klasszikus jellege ellen. Ennek egyik jelentékeny nyilvánulása volt az 1916-ban Lord Rayleigh elnöklete alatt tartott kongresszus, melyen a legelőkelőbb angol természetbúvárok követelték a természettudományoknak az eddig csak klasszikus középiskolákban való tüzetesebb oktatását s az egyetemi fölvételi vizsgálat ilyen irányú átalakítását. Anglia nagyhatalmi állását egyenest az ilyen irányú reform függvényének tüntették fel. Az angol nemzetet fejlett utilitarisztikus érzékénél fogva iparkodtak megragadni, amikor utaltak arra, hogy az egyoldalúan klasszikus jellegű középiskolából kikerült s a természettudományokban járatlan angol államférfiaknak és hivatalnokoknak köszönhető az a kár, mely Angliára háramlott abból, hogy oly óriási mértékben megengedte a gyapotnak s a glicerin előállítására alkalmas zsiradékoknak évtizedeken át Németországba való szállítását, pedig a németek ezeket robbantóanyagok gyártására használták fel. Az angolok a kémiaiában annyira elmaradtak, hogy az acetont, mely az explozív anyagokhoz szükséges, nem tudták előállítani, hanem Németországból vásárolták, míg már a háború alatt egy orosz kémikus nem segített rajtuk. Lord Schaefer Anglia politikai hatalmát egyenest az iskoláknak természettudományi irányban való átalakításától teszi függővé: «Az a nép, — úgymond — mely a természettudományi

műveltség szükségességét elismeri, győzni fog; az a nép pedig, mely ezt nem teszi, alul fog maradni». (A kongresszus naplóját németül kiadta H. Grossmann: *Englands Kampf um den naturwissenschaftlichen Unterricht*. 1917. 17. l.). Úgy látszik azonban, hogy miután a természettudományokban való járatlanságáért magát annyira lenéző Anglia legyőzte a tőle éppen természettudományi műveltsége miatt annyira csodált Németországot, most már nem tartja oly sürgősnek iskoláinak ilyen irányú reformját. Talán most úgy érzi, hogy azok a régi iskolák mégis csak beváltak, mégis csak a nemzetnek ezekből kikerült szellemi erői tették Angliát nagygyá és győztessé.

Franciaországban egy nemrégiben megjelent dekretum döntötte el több évi heves vita után a középiskolai reform kérdését. Az új francia középiskolai szervezet ez év október 1-én lép az 1902-iki igen mesterkélt, többféleképpen furkált organizáció helyébe (l. *Journal officiel*. 1923 máj. 4. sz. A rendeletet teljes terjedelmében, az indokolást kivonatossan közli a *Le Temps* 1923 máj. 5. száma). A főbb intézkedések a következők.

Art. 1. A középiskola 7 évfolyamból áll. *Art. 2.* Az első négy évfolyamban minden tanuló ugyanazt a tantervet követi. A latin az első négy osztályban (a franciák elnevezésével, kik a számozást a VI. osztállyal kezdik, a VI., V., IV., III. osztályban) és a görög a IV. és III. osztályban (a mi III. és IV. osztályunkban) kötelező. *Art. 3.* A II. és I. osztályban (a mi V. és VI. osztályunkban) a tanulók választhatnak a klasszikus és a modern tanulmányi irány között. A *klasszikus* ágazatban a latin kötelező, a görög fakultatív. A görög óraszám a francia és egy modern nyelv közt oszlik meg. A *modern* ágazatban a latin és a görög helyére a franciának tüzetesebb tanulmánya (ez részben a mi görög-pótló irodalmunknak felel meg) és egy második modern nyelv lép. *Art. 4.* A VI→I. osztályokban a természettudományok tanterve és óraszámja minden tanuló számára azonos. *Art. 5.* A *classe de philosophie*ba és *classe de mathématiques*ba (vagyis a hetedik évfolyamba) bármely tanuló fölléphet, aki az I. osztályt elvégezte bármely ágazatban. *Art. 6.* A

baccalaureatus a középiskolai tanulmányok befejezése. Még a III. osztály végén (mely a mi IV. osztályunknak felel meg), tehát három évvel a baccalureatus előtt minden tanulónak a latinból és görögből egy-egy írásbeli vizsgálatot kell tennie.

Ezt a reformot Léon Bérard közölte. miniszter a *Conseil supérieur de l'instruction publique*-kel egyetértve rendelte el. Indokolásában hangsúlyozza, hogy semmi sem volna végzetesebb, mint ha alárendelnők az anyagi haladásnak vagy a gazdasági föltételeknek a szellemi kultúra érdekeit. Megállapítja, hogy a sok heves és hosszas vitából, mely a reform alapelveire vonatkozott, az a gondolat kristályosodott ki, hogy egyensúlyba kell hozni egyrészt a klasszikus és modern irodalmi, másrészt a természettudományi műveltséget. Az 1902-ben létesült latin nélküli tanulmányi irányról, mely voltaképp a mi reáliskolánk, azt mondja, hogy már nem felel meg a mai kor szellemének, «si bien qu'aujourd'hui un enseignement secondaire moderne de six années n'a plus ni économie propre ni raison d'être».

A klasszikus nyelvekről, melyek tanulása az alsó négy osztályban minden tanulóra nézve kötelezővé válik, ezt mondja: «L'éducation humaniste tend essentiellement à favoriser le développement de l'esprit d'analyse, la rigueur, la précision et la clarté du raisonnement. Ce n'était donc pas se détourner de l'intérêt national le plus certain que d'accroître la part de la tradition classique dans l'enseignement secondaire... Le latin n'est-il pas la langue mère de la nôtre, son armature et son ordre profond? Et la culture hellénique ne doit-elle pas pouvoir enrichir et compléter l'humanisme de sa substance la plus rare?»

A művelt franciák túlnyomó része örömmel üdvözölte az eddigi mesterkéltséget, négyfelé ágazódó iskolai szervezet eltörlését s a középiskolának szervezetében a történeti hagyományok erősebb hangsúlyozását, a nemzet vezető elemeit nevelni hivatott iskola rehisztorizálását. Anélkül, hogy itt a reform tüzetesebb bírálatába bocsátkozni szándékunk volna, csak egy megjegyzést teszünk. A 3. és 4. évfolyamban szerzett görög tudás azok számára, akik az 5. évfolyamtól kezdve görögöt nem tanulnak, befejezetlen, mintegy

csonka kúphoz hasonló. A görögnek a 3. és 4. évfolyamban ilyen módon minden tanulóra nézve kötelezővé tétele nehezen indokolható.

Hogy a történeti fejlődéssel szembeakaszkodó, az iskolák érzékeny szervezetét tisztán a priori megszerkeszteni iparkodó reform-mozgalom, mely az eddigivel ellentétes társadalmi és pedagógiai eszmények megvalósítására tör, mennyire nem tud e téren érvényesülni, ha mindjárt a politikai hatalom támogatja is, arra nézve a legjellemzőbb a német iskolaszervezeti törekvések története az összeomlás óta. Az 1920 áprilisában tíz napig tartó *Reichsschulkonferenz* az új középiskolai típusok kérdésében társadalmi, kulturális és pedagógiai szempontból a résztvevők világnézetének és értékelésének divergenciája miatt a teljes anarchia képét mutatta. A szociáldemokraták olyan új iskolatípust követeltek, az ú. n. *Aufbauschulet*, amely a népiskolát 13—14 éves korukban elvégzett tanulóknak megadja a lehetőséget, hogy hat év alatt elvégezve a kilenc évfolyamú középiskolák megrövidített anyagát, fölléphessenek a főiskolákba. Így ugyanaz a jogosítás illetné meg őket, mint a többi, kilenc évfolyamot végzett középiskolai tanulókat. Az új iskolatípus indítéka *szociálpolitikai*: azok a munkásgyermekek is bejuthassanak a középiskolába s ezzel az egyetemre, akik 14 éves korukig a népiskolában voltak kénytelenek maradni. A másik iskola-típus, amelyet viszont a «Deutscher Germanisten-Verband» követelt, az ú. n. *Deutsche Oberschule*, mely az idegen nyelvek kiszorítása árán a német nyelvet, irodalmat, művészetet, történelmet, földrajzot s államismeretet teszi meg a tanítás anyagává. A rengeteg bizottsági tárgyalásnak 1922-ben az lett a vége, hogy a Reichsschulausschuss, vagyis az egyes német államok közös tanügyi bizottsága a Deutsche Oberschulere nézve nem tudott végleges megegyezésre jutni. az Aufbauschulet pedig csak a tehetséges tanulók számára *kísérletképpen* engedte meg. A többi iskolatípus: a humanisztikus gimnázium, a reálgimnázium és a reáliskola megmaradt eddigi szervezetében. (L. a birodalmi belügyminiszter jelentését: *Denkschriften des Deutschen Reichstags*. 1923. Nr. 1.)

E példákat bevezetésül csak azért mutattam be, hogy illusztráljam, mily nehéz és kényes feladat bármily energikus újítási vágy mellett is az iskolák rendkívül érzékeny, történetileg gyökeret vert organizmusába belenyúlni. Ez az egyébként régi történelmi tanulság vezeti a mi iskoláink rendszerének módosítására vonatkozó javaslatokat is. Mint-hogy ezek még jelenleg tárgyalás alatt vannak, csak azokkal a problémákkal óhajtok foglalkozni, amelyek a középiskolák és részben a középfokú szakiskolák tervezett reformja kapcsán a főiskolák szempontjából fölmerülnek.

Főiskoláink — egészen joggal és természetesen — a készülő reform hallatára azonnal megmozdultak és siettek bejelenteni a középiskolákkal szemben táplált régi és új igényeiket. Ez igénybejelentések erőteljes hangsúlyát az is fokozta, hogy a középiskolák munkájával való elégedetlenség általában megnövekedett, mert hisz évek óta a főiskoláknak olyan hallgatói vannak, akik középiskolai tanulmányaik túlnyomó részét a háború és a forradalmak izgatott légkörében és nagy szünetekkel megszakított éveiben végezték. A tanulmányi előmenetelt ezenkívül a megélhetés folytonos rosszabbodása, az általános anyagi nyomorúság is erősen megbénította. Így az egyes tárgyakból a középiskolában szerzett képzettséget mind súlyosabb kritika éri. A kritikának többnyire az a kihangzása, hogy az illető ismeretanyagot intenzívebben, azaz több heti órában kellene tanítani, vagy ha eddig nem szerepelt külön tantárgy az iskolában, önálló tárggyá kell előléptetni. Az egyetem teológus, jogász, historikus és filológus tanárai elkeseredetten panaszkodnak a hallgatók latin tudásának silányságáról; pl. számos történész-tanárjelölt nem tudja Anonymus egyszerű mondatait lefordítani. Az orvosprofesszorok fájdalommal állapítják meg a hallgatók természettudományi kultúrájának hiányát: az abiturienseknek minimális ismeretei sincsenek a kémiából, elméjük továbbá annyira egyoldalúan a könyvtudásra van begyakorolva, hogy képtelenek önállóbb megfigyelésre. A műegyetem, minthogy a gimnázisták nem tanulnak ábrázoló geometriát és rajzot, nagy önmegtágadással kénytelen e fontos tanulmányok elemeit is előadni s

így a realisták idevágó tudását figyelmen kívül hagyni. Ezért nagy eréllyel követeli az ábrázoló geometriának s a rajznak (emellett a kémiának) valamennyi középiskola-fajban külön tárgyként való tanítását. A képzőművészeti főiskola is növendékeinek a középiskolából hozott rajzbeli és művészeti fogékonyságát teszi éles bírálat tárgyává; egyben követeli a rajznak — a művészetek ismertetésével kapcsolatban — valamennyi iskolatípus valamennyi osztályában való tanítását. A többi főiskoláknak is hasonló szakkívánalmaik vannak.

Mindezeket a főiskoláktól táplált igényeket részint megerősítik, részint még kiegészítik egyéb szakkörök követelményei. Az orvosok az egészségtannak — főképp közegészségtani vonatkozásban — követelnek a középiskola két felső osztályában nagyobb szerepet. Számos közgazdász és szociológus a közgazdaságtan és társadalomtan oktatásának mint külön tantárgynak óhajt helyet biztosítani a középiskolában (ez 1919 őszén egyelőre sikerült is). A geográfusok igen energikusan követelik a földrajznak valamennyi középiskolátípus valamennyi osztályában való tanítását, kiemelve a földrajz gazdasági és politikai jelentőségét. A természetbúvárok külön tárgyként kívánják taníttatni az antropológiát és a geológiát. Az Országos Testnevelési Tanács azt követeli, hogy a középiskolák heti négy órát fordítsanak testgyakorlásra, két délutánt játéokra s havonként egy szabad napot kirándulásra.

De így folytathatnám még sokáig a különféle szakköröknek s a gyakorlati élet tényezőinek a középiskolákkal szemben táplált igénylajstromát. Mindezek a kívánalmak kellő okkal igazolhatók, hisz a modern kultúra valóban értékes elemeire vonatkoznak. Világos azonban, hogy a középiskolák tantervének keretébe mindezek a tárgyak bele nem gyömöszölhetők, a középiskola nem formálható szellemi omnibusszá. Ha a kultúra ezen értékes javai között szelekciót akarunk eszközölni, a középiskolák *céljából* kell kiindulnunk. Innen derül aztán fény a középiskolák és a főiskolák viszonyára is.

II.

Mi a középiskola célja? Az 1883:XXX. t.-c. szerint a tanulóknak magasabb *általános műveltséghez* juttatása és ezzel felsőbb tudományos képzésre való előkészítése. Ámde az «általános műveltség» fogalmának — ha egyelőre csak az ismeretekre korlátozzuk s figyelmen kívül hagyjuk az érzelmi s az akarati mozzanatokat — kettős értelme van: egy *tartalmi* és egy *formai*. Tartalmi szempontból általánosan művelt az, aki az ismeretek valamennyi birodalmában többé-kevésbé járatos. Ez az enciklopédikus vagy polimatikus művelődési eszmény. Eszerint csak az a művelt ember, aki bizonyos nyelvi, irodalmi és művészeti, történelmi, természet-tudományi és technikai ismeretek birtokában van. A műveltségnek ez a tartalomra, az ismeretanyagra vonatkozó fogalma, az enciklopédikus művelődésezsmény a középiskola céljául nyilvánvalóan ki nem tűzhető. Mi tartozik bele a műveltség kánonába? — nehéz eldönteni. A modern kultúra értékes ismeretanyaga évről-évre folyton növekszik, az általános műveltség anyaga így szükségképpen tágul s mind határozatlanabbá, homályosabbá, a szubjektív értékeléstől függővé válik. Átlag könnyű feladat volt még száz évvel ezelőtt is megállapítani, mi a kultúrának az az értékes anyaga, amelyet a középiskolának a következő nemzedékre át kell származtatnia. De próbáljunk csak e tekintetben *ma* közös értékelési nevezőre jutni! Milyen elengedhetetlen szükségletté váltak a modern nyelvek, miközben az antik világ ismeretéről sem akarunk lemondani! Hová fejlődtek a természettudományok, amelyeknek pusztán elemi igazságai is kötetekre rúgnak! Mennyi igénnyel lép föl a modern életben a technika a maga sokféle ágazatában! A kor ma sokkalta bonyolultabb társadalmi s gazdasági kérdéseinek megértésére is kellő alapvetést kell adnunk a jövő művelt embernek. Hol van még a művészet és az irodalom műveinek élvezésére való képesség megadása? Mindezzel a mai kor gyermeke, ha dupla agyvelővel születnék is, nem tud megbirkózni: az általános műveltség tartalmi értelemben csődöt

mond. Ez nem az élet elejére, hanem legfeljebb a végére kitűzhető művelődési eszmény.

Van azonban az általános műveltségnek egy másik, mélyebb értelme s ez valóban kitűzhető a középiskola céljául. Eszerint általánosan műveltnek lenni nem annyit jelent, hogy minden dologban műveltek legyünk, hanem minden dolog *sámára*. Az általános műveltség a szellem oly iskolázottságát, lelki habitusát jelenti, mely arra képesíti az egyént, hogy bármely fajta ismerési anyaggal egyhamar el tud banni, magáévá tudja tenni. Ez az általános műveltségnek *formális* fogalma: így az általános műveltség — mint A. Riehl kiemeli — lényegében a *módszerben* való műveltséget jelent, azaz methodikus képzettséget, nem pedig rengeteg sokféle anyag megtanulását. A középiskola nem titkos, leplezett szakiskola, mely egy-egy fajta főiskolára a speciális ismeretekben előkészít. A fő benne a tanítás egysége és koncentrációja, az ész fegyelmezése, a szigorú szellemi munkához való szoktatás, a szellemi munka öröme, nem pedig egyoldalúan a hasznos ismeretek pusztja elsajátítása. Sőt — s ez nagyon fontos — éppen az észnek valamely anyagon való logikai iskolázottsága a *legjobb előkészítés* minden speciális hivatásra, bármely főiskolára. Ha a középiskola egyes típusait nézzük, azt látjuk, hogy ha *tartalmi* szempontból két-háromféle színezetű általános műveltség van is, illetőleg többfajta általánosan művelő ismeretanyag (a gimnáziumban főképp az antik kultúra ismerete, a reáliskolában a modern kultúráé), azonban *formai* szempontból az általános műveltség csak egy: a szellem logikai habitusa, az az iskolázottsága, hogy bármely ismeretkörbe kellő erő kifejtés után be tud hatolni, otthonossá lenni, a természet s az ember lényegét bárhol meglátni. Ezt nem a tarka ismeretanyaggal, a mindentéle, bármily értékes ismereteknek a tantervbe való begyömöszölésével érjük el, mert hisz ez az elme szétszóródására, kapkodásra, felületességre, dilettantizmusra nevel. Bármennyire differenciálódik a modern kultúra, bármily kívánatos volna is, hogy a jövő nemzedék minden új értékes ismeretben jártas legyen: ennek abszolút pszichológiai akadálya elménk természete, az appercepció egysége, a

szellem alkotmányának monarchikus berendezése. Ha sokfélét akarunk tanítani, keveset tanítunk. Leibniz jelszava: *Non multa, sed multum*, pedig ő tartalmi szempontból is a világ legcsodálatosabb univerzális feje volt. (L. A. Riehl: *Humanistische Ziele des mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterrichts*. 1909.)

Az itten formális értelemben kifejtett általános műveltség szükséges valójában mind a főiskolai tanulmányokra, mind a gyakorlati életre. Eszerint a középiskola célja: *önálló szellemi munkára való nevelés a tudományos képzés segítségével*, azaz szellemi érettség, kellő értelmi fejlettség.

Minthogy az antik és modern nyelvek és irodalmak, a természettudományok, a matematika, a művészetek, a technikai tudományok elemei mind együttesen s egyforma mértékben *egy* iskolában nem taníthatók, a történelmi fejlődés a középiskolát, melynek ősi formája a humanisztikus gimnázium volt, differenciálta. Ez, ha az európai államok iskolatípusait nézzük, kétféle módon ment végbe. Először: különálló középiskolafajok keletkeztek, melyek mindegyikének megvan a maga fő műveltségi centruma s ebből mint főtárgyból kiindulva kell lehetőleg eljutnunk a többi, periférikus tárgyhoz, amelyek az előbbi körül koncentrálnak, vele szervesen összefüggnek. Ez a német iskolarendszer, mely gimnáziumot, reáliskolát, majd reálgimnáziumot állított fel. Ilyen rendszer van Ausztriában, Csehországban, Svájc német városaiban, Horvátországban, Svédországban, Görögországban (Anglia csak humanisztikus középiskolát tart fenn, emellett természetesen középfokú szakiskolákat). A német rendszer szerint a gimnázium műveltségi centruma a teljes antik kultúra ismerete, ebből kell kinőnie lehetőleg a modern tárgyú ismereteknek is. Így a műveltségi anyag általában egynemű s megfelel az emberi elme egységes apperpepcióra törekvő természetének, mely csak azt tudja igazán felfogni és megtartani, ami valami szempontból összefüggésben van, egységbe kapcsolható. A második, átlag szintén egynemű kultúrjavakat közvevítő középiskola a reáliskola, melynek művelődési tengelye a természettudomány és a mennyiségtan. A harmadik iskolatípus a reálgimnázium. Ennek centrumában is a

történeti ember áll, csakhogy míg a gimnázium visszamegy a görög kultúráig, emennek történelmi horizontja szűkebb, mert csak a hozzánk közelebb álló latin műveltség gyökeréig megy vissza, rövidebb fejlődésvonalú történeti kultúrát ad, mintegy redukált gimnázium. A reál-gimnázium csak önálló iskolává teszi azt, ami a mi gimnáziumunkban a bifurkáció folytán benne rejlik. A görög helyett egy, a latinból fejlődött modern nyelvet és irodalmat (franciát, olaszt vagy angolt) vezet be. E kapcsolat ismét termékeny koncentrációs alap s a reálgimnázium anyagának átlag egységes műveltségi típust kölcsönöz. Mind a három iskola tehát átlag egységes, jól koncentrálható, az elmét szét nem forgácsoló kultúryanagon érheti el formális célját: az önálló szellemi munkára nevelést a tudományos képzés segítségével.

Minden alapos műveltség csak úgy jöhet létre, ha bizonyos határozott irányú tartalomból mint valami élő sejtből, organikusan, azaz egységesen bontakozik ki. Az egyén kultúrája csakis ezen az úton alakulhat ki magában összhangzó szellemi világgá. Ennek nem a terjedelme fontos, mint a tartalmi értelemben vett «általános műveltség» illúzióját kergetők hiszik. A műveltség anyagának nagysága lehet kisebb vagy nagyobb. Igazi műveltséggé azonban az avatja, hogy magában egységes, összhangzó legyen.¹

A második a francia rendszer, mely az iskolák szétkülönülésének kérdését úgy oldotta meg, hogy ugyanazon iskola keretében az első két osztályt már bifurkálta, a második kettőt trifurkálta, az ezután következő kettőt kvadri-furkálta, míg végül a két legfelső osztályt ismét classe de philosophie-ra és classe de mathématique-ra bifurkálta. Ennek a rendszernek Belgiumon kívül csak egy, halvány utánpótlás van Svájc egyik francia kantonjában; egyéb állam soha sem utánozta, sőt a franciák maguk is, mint fönnebb ismertettem, ez év májusában egyszerűsítették.

¹ Lásd mindezt bővebben kifejtve «Kulturpolitikánk irányelvei» 1921., «A reálgimnázium kérdése» (*Magyar Művelődés* c. folyóirat 1922. évf.), «Iskolarendszerünk reformja» 1920. és »Humanisztikus tanulmány és világnézet.» (*Új M. Szemle* 1920. évf.) c. dolgozataimban.

Úgy látszik, mintha mindezek a fejtegetéseim nem érin-
tenék a középiskolák és a főiskolák viszonyának kérdését.
Pedig — mint mindjárt látni fogjuk — itt van e viszony
kérdésének gyökere elrejtve, mert hisz a jogosítás kérdése
ezzel a legszorosabban kapcsolatos.

Nálunk a 90-es évektől kezdve folyton kísért az egy-
séges középiskola eszméje, mely látszólag a legegyszerűbben
oldaná meg a jogosítás kérdését. Aki ezt elvégzi, bármely
főiskolára fölléphet s így megszűnik az a különbség is, mely
pl. a műegyetemre lépő realista és gimnázista között fennáll
az utóbbi hátrányára, vagy pl. a tudományegyetem vala-
mennyi karán a realista hátrányára. Egyenlő előképzettség,
egyenlő jogosítás. Az egységes középiskolától némileg külön-
bözik az egységes jogosítású középiskola, melynek tervezete
az 1906-iki, Lukács György elnöklete alatt tartott szakérte-
kezleten tárgyalatott. Eszerint valamennyi középiskola alsó
négy osztálya azonos tantervű volna, a felső osztályokban
azonban szétágazás történék: volna egy törzstanítás, mely-
nek tárgyait kivétel nélkül mindenki tanulná s emellett
szabadon választható tárgyak. A jogosítás azonban a fő-
iskolákra azonos volna. Eszerint a felső négy osztályban
vagylagosan kötelező tárgyak volnának, melyek közül ket-
tőt kellene mindenkinek választania: görög, francia, an-
gol, olasz nyelv és irodalom, ábrázoló geometria és kémia.
Azonban kérдем: a főiskolákra való ú. n. előkészítés szem-
pontjából nem ugyanott volnánk-e, mint akkor, ha külön
gimnázium és reáliskola, esetleg reálgimnázium van? Ha egy
tanuló az említett hat tárgy közül a kémiát és az ábrázoló
geometriát választja, voltaképpen nem a reáliskolába jár-e?
S ha joga van is teológusnak, történelem-, nyelv-, iroda-
lomszakos tanárjelöltnek lennie, az «előképzettsége» azért
továbbra is csak hiányzik! Vagy: ha a tanuló az emlí-
tett négy nyelv és irodalom közül kettőt választ s az ábrá-
zó geometriát meg a kémiát mellőzi, nem ugyanott van-e
a főiskolai előképzettség szempontjából, mintha gimná-
ziumba járt volna? Mit csinál vele a műegyetem? Ebből
következik, hogy a főiskolák szempontjából ez a megoldás
teljesen közömbös. A nehézség fennáll, akár ilyen közös

alapú, aztán szétágazó középiskolánk van, akár külön több-fajta típusunk. Mindkét esetben más és más az «előképzettség». Ebből is látható, hogy a középiskolák tartalmi szempontból sohasem készíthetnek elő minden főiskolára egyformán. Ellenben formai szempontból, a logikai iskolázottság fönebbi kifejtett értelmében, igen.

De más nagy hibája is van a különböző tanulmányi irányra szétágazó középiskolának (amilyen a mostani francia középiskola, vagy amilyenek a németeknél a gimnáziumot és reál-gimnáziumot magukban foglaló újabb reformiskolák), még pedig művelődépszichológiai és pedagógiai okokból. A furkációk megbontják az iskola benső egységét, sajátos étoszát, mintegy lelki habitusát. Így amorf, kores iskolafaj, öszvériskola jó létre. Látjuk ezt jól mai görögöptlő gimnáziumunkban. Milyen káros pedagógiai hatást gyakorol az addig kollektív egységet alkotó osztály szellemére a bifurkáció: bizonyos lelki szakadás áll be azok között, akik görögöt tanulnak s a «barbárok» között, kik helyette mást tanulnak. A felső négy osztály latin irodalmi oktatása mégis csak más színezettel s didaktikai alkalmazkodással vihető végbe azokkal, akik görögöt tanulnak, mint azokkal, akik nem tanulnak. Persze e különbségek imponderábilis természetűek, grammal vagy centiméterrel a kétkedő előtt ad oculos le nem mérhetők.¹ A furkáció elrabolja az iskola sajátos egységes egyéniségét, mely csak a közös oktatás-nevelés eredménye lehet, megbénítja az iskola egységes hagyományának kialakulását, ráneveli a tanulót a szabad választással az iskolai stúdiumok

¹ Idevág a német középiskolák felsőbb osztályaiban újabban meghonosult «szabad mozgás» (Bewegungsfreiheit) is, mely lehetővé óhajtja tenni a legfelsőbb osztályokban a tanulónak azt, hogy a hajlamainak megfelelő tárgyakkal behatóbban foglalkozhassék s így a szakszerű főiskolára való föllépés «ne következék be hirtelen ugrással, hanem lassú előkészülettel, egymáshoz való észrevétlen közeledéssel.» Ezért a tanuló a klasszikus nyelveknek nagyobb vagy kisebb, másrészt a matematika és természettudományi tárgyaknak kisebb vagy nagyobb mértéke között szabadon választhat. L. az ilyen szervezetű drezdai iskolákra vonatkozó, nem éppen kedvező tapasztalatokra nézve Finácsy E.: Szabadabb mozgás a középiskolák felső osztályaiban. *M. Paedagogia*. 1918. 4. sk. lk.

koraérett kritizálására, ami a tanulmányok komolyságának rovására megy, igen sok esetben az a mellékes szubjektív szempont vezet a választásban, vajjon melyik tárgy tanára enyhébb az elbírálásban, kinél kell kevesebbet tanulni. Ma a görögpótló választásának legtöbbször csak ez az egyedüli indítéka.

A műegyetem egyik elhúnyt nagynevű professzora, Kőnig Gyula, az említett szakértekezleten ezt mondotta: «Nem lehet jó iskola az, amelyen belül bifurkáció van. Egy jó iskolának, mely igazán főiskolai tanulmányokra készít elő, egységesnek kell lennie. Lehetetlen dolog az, hogy egyik szobában Ciceróért lelkesednek, míg a másik szobában lenézik Cicerót s csak azt tartják szépnek, amit retortában látnak. Még a tanári karnak is egységesnek kell lennie. A matematikus is lehet olyan, hogy a humanisztikus gimnáziumba teljesen beleilleszkedik. Minden tanárnak attól a közérzulettől kell áthatva lennie, hogy ennek az iránynak szolgál. De azért nem kell a másik irányt hamisnak tartania vagy lenéznie. Egy középiskolában egy világnézetnek kell uralkodnia és egy nevelési rendszernek. A jogosultság kérdése megoldható anélkül, hogy ilyen centralizáló és veszélyes rendszabályokhoz nyúlnánk».

Habár a középiskolától célbavett általános műveltség fogalmát elsősorban a fennebb kifejtett formális értelemben kell vennünk, mégis, amennyiben az egyes iskolatípusokban — a közös nemzeti tárgyakon (nemzeti nyelven, irodalmon, történelmen, földrajzon) kívül — más és más művelődési anyagot állítunk előtérbe, kétségkívül a műveltség tartalmi szempontja is érvényesül. A kérdés ez: mi legyen az az értékes művelődési anyag, mely megadja az egyes iskolatípusok specifikus jellegét? Ez a probléma lényegében értékkérdés, mely a világnézet irracionális értékgyökereiig nyúlik le. Aki pl. merőben racionalista s a történeti hagyományok tisztelete nélkül pusztán észből akarja megszerkeszteni a jövő társadalom képét, az a klasszikus nyelvek tanításának természetesen ellensége lesz, a klasszikus világ ismeretét nem tartja oly értékesnek, hogy érdemes volna a jövő nemzedékre átszármasztani. Hasonlóképpen gondolkodik az, aki

utilitarista értékelő állásponton van : csak azokat a természettudományi-technikai ismereteket akarja taníttatni, melyek hasznosak, az önzetlen irodalmi-történelmi studiumok iránt nincsen érzéke. Ámde a hasznosságnak nemcsak technikai értelemben vett fogalma van, hanem — mint Apponyi egyszer rámutatott — hasznos az is más dimenzióban, ami az embert a maga szellemi erejében, ítéleti biztosságában s jellemében erősíti : ami az idealizmust szolgálja. (L. e kérdés bővebb kifejtését : *Humanisztikus tanulmány és világnézet* c. dolgozatomban : *Új M. Szemle.* 1920.)

Kultúránk bonyolult természetét tartalmi-értékelő állásponton is mérlegelve, a nyugati nemzetekkel összehangzásban — itt bővebb indokolás nélkül — a következő középiskola-típusok jogosultságát ismerjük el : 1. Gimnázium, melynek művelődési anyagában az egész antik világ ismerete áll a középpontban (az ilyen klasszikus iskola száma kevés legyen); 2. reálgimnázium, mely főképp latin- és modern nyelvi és irodalmi tanulmányokkal akarja elérni a középiskola célját; 3. reáliskola, mely különösen a modern nyelvek és irodalmak, továbbá a matematikai és természettudományi tárgyak behatóbb tanítását tűzi ki feladatául. Természetesen a nemzeti műveltség tárgyai mind a három típusban közösek. Ez a differenciálás nem a német iskolaszervezet szolgálai utánzása (amint majd a tanterv részleteiből is kitünik), hanem a mai kultúra szétkülönülésének s a művelődépszichológiai szempontokhoz való okos alkalmazkodásnak természetszerű következménye.

III.

Valaki ellenvethetné, hogy a középiskolának több, különálló típusra való differenciálását, e három iskola sajátos életformájának létjogát bizonyos kultúrfilozófiai szempontokból a priori konstruáltam meg. Azonban ezt a felfogásomat rendkívül megerősíti a történelmi fejlődés is, amelynek útja nem az alapformához, az összejthez való visszatérés, hanem éppen az oszlás, a szétkülönülés. A középiskolák világszerte több típusra oszlottak szét s a hol együttmarad-

tak, mint pl. a franciáknál, ez az együttlét csak látszólagos, mert hisz az eddigi francia középiskola voltaképp négyféle iskolatípus aggregátuma. Az egységes középiskola mellett azzal is érvelnek, hogy csak ez az iskolaforma tud adni a nemzetnek egységes, egészen egyforma műveltséget, mely biztosítja a nemzet műveltjeinek gondolat- és érzésbeli azonosságát, egymás könnyebb megérthetését. «Hát én ettől — mint Eötvös Lóránt br. mondotta — őszintén szólva írtó-zom, mert hiszen éppen a sokféle tevékenységre való törekvés a mi célunk». A nemzetnek nem egyformára esztergályozott, hanem nagyon is különböző irányban csiszolt elmékre van szüksége. A közműveltség uniformizálása kultúránk belső elszegényedésére vezetne. Egyébként a jelzett három típus a jelenlegi iskolaszervezetnek organikus továbbfejlesztése. Hisz a három tanulmányi irány eddig is lényegében megvolt: az első kettő az V. osztálytól bifurkált gimnáziumunkban, a harmadik a reáliskolában. Most csak a gimnáziumot két, egységes belső struktúrájú iskolafajra bontjuk s a humanisztikus gimnáziumot (viszonylag kevés számban) visszaadjuk eredeti rendeltetésének.

Elismerem, hogy a klasszikus gimnázium monopóliumának meg kell szünnie. Azonban ennek nem az a helyes útja, hogy a gimnázium klasszikus művelődési anyagát a minimumra redukálva, a modern nyelvi, természettudományi és technikai kultúra elemeit is nagy mértékben beleszorítsuk a gimnázium tantervébe, hanem az, hogy új egységes típusokat állítsunk fel. Az olyan középiskolát, mely egymagában mindenkinek mindent meg akar adni, az a veszedelem fenyegeti, hogy semmit sem ad. Az egységes középiskola univerzalitása a legkárosabb túlterhelésre, másrészt a klasszikus nyelvek tanításának teljes elsilányulására vezet.

De ha már így — szabad remélnem — igazoltam a többféle típus jogosultságát, kérdés, vajjon mi lesz a főiskolai jogosítás kérdésével? Ha elfogadjuk a középiskolának azt a célját, melyet fönnebb kifejtettem, hogy t. i. önálló szellemi munkára való nevelés a tudományos képzés segítségével: akkor — az általános műveltség formális, logikai értelmében — bármely típusú középiskola tanulója megszerezte azt a szel-

lemi habitust, mely bármely főiskolai tanulmányhoz szükséges. Ilyen értelemben akármelyik főiskolára elő van készítve s a beiratkozásra jogosítva, mert hisz valamely ismeretanyagon megtanulta, hogyan kell új ismeret- és munkakörben egyhamar otthonossá válni, hogyan kell problémákhoz nyúlni, szellemi munkát végezni. S ezzel a főiskolák meg is elégedhetnek. Ezt a szigorú logikai iskolázottságot, mely kizárja az anyag nagy tarkaságát, veszélyeztetnék a főiskolák akkor, ha bizonyos speciális szakismereteket (pl. ábrázoló geometriát) minden iskolatípus minden tanulója eleve rá akarnak kényszeríteni. Hisz a speciális szakirányú képzés helye éppen a főiskola. A középiskolák bármely típusából, még a gimnáziumból is, tartalmi szempontból is annyi nyelvi, irodalmi, matematikai s természettudományi műveltséget hoz az abiturienti — ha kellően tanították, — hogy a főiskolák egészen speciális szakirányába igen hamar sikeresen beállítható. Ellenben ha a sokféle főiskola, hogy magát tehermentesítse, a maga szakigényeit ráhárítja a középiskolára, ennek minden típusára: akkor a tantárgyak oly tarka sokféleséget, szerves egység nélkül szükölködő, széteső quodlibet-et fognak alkotni, hogy az átlagos tanuló elméje ezek fölött nem tudván tartalmilag uralkodni, a középiskola elveszti éppen főcélját, a beható és önálló szellemi munkára való nevelést. Amit a főiskolák megnyernének a vámon, elvesztenék a réven.

Ami a speciális igényeket illeti, e tekintetben főképp a műegyetem három tárgy hiányát hangsúlyozza: a kémiáét, az ábrázoló geometriáét és a rajzét.

1. A kémia a reáliskolában eddig is mint külön tárgy több évfolyamban szerepelt; most a tervezett reálgimnáziumban is ilyenként illesztették be. A gimnáziumban megmarad a készülő javaslat szerint az ásvány- és növénytan mellett. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy lényegében az mindegy, külön tárgy-e valamely ismeretkör, vagy a másikkal kapcsolatos? Didaktikai szempontból még előnyösebb annak koncentrációja, ami együvé tartozik. Másrészt a tervezet szerint a humanisztikus gimnáziumok száma aránylag kevés lesz, ha a középiskolák területiális beosztása kellően végrehajtatik.

2. Ami az ábrázoló geometria elemeit illeti, a gimnázium és a reálgimnázium két felső osztályában rendkívüli tárgyként beilleszthető; így az a tanuló, aki a műegyetemre akar menni, e tárgy elemeit megtanulhatja. Ezzel ki van tolvá a pályaválasztás kérdése, másrészt a műegyetem homogén geometriai műveltségű hallgatóságot kaphat. Jellemző, hogy a porosz reálgimnázium és reáliskola tantervében az ábrázoló geometria elemei csakis a felső két osztályban (UI és OI) szerepelnek az aritmetika s a szferikus trigonometria s az előző osztályok matematikai anyagának átlisméltése mellett, pedig e két osztályban összesen heti 5—5 óra van kiszabva a jelzett egész nagy anyagra. Ebből bizony kevés juthat az ábrázoló geometria elemeire.

3. A rajzról mind a három iskolatípus tantervjavaslata kellően gondoskodik.

Az egyenlő jogosítás kérdése ezen az alapon hitem szerint kellő megoldást nyerhet. Egyébként e kérdés jelentőségét ne túlozzuk. Hisz általában mindenki olyan főiskolai szakra iratkozik be, amelyre középiskolai tanulmányai alapján hajlamot érez. A realista aligha megy teológiára vagy klasszikus filológiára. Vagy ha mégis nekivág, egyhamar visszavonul. Hány jogász kezdte első főiskolai félévét a műegyetemen; több ilyen technikusnak induló jogászt ismerek, aki ma a jognak egyetemi professzora. Ami differenciák itt-ott támadnak, pl. a bölcsészeti karon, azok úgy intézhetőek el, mint eddig is, különböző egyetemi kurzusokkal és pótló vizsgálatokkal. Az idevágó esetek száma aránylag csekély. Olyan szabályozás az élet gazdag lehetőségeinek terén úgy sem lehetséges, hogy minden esetről eleve egy-egy külön normával gondoskodhatnánk. «Fel kell már egyszer hagynunk azzal a pedáns gondolkodással, hogy a középoktatásnak hajszálnyira úgy kell berendezve lennie, hogy «előkészítsen» az illető főiskolára. Kissé liberálisabb felfogást kell tanúsítanunk s kissé jobban megbízunk az egyéni vállalkozásban. Aki igazán komolyan törekszik valamely tanulmányi célra, meg fogja találni önmagában azt az erőt, mely e cél elérését föltétlenül biztosítja; olyanok pedig, akik csak banauzikus érdekből választják a főiskolának ilyen vagy amolyan tanul-

mányi irányát, eddig is csak a tessék-lássék mértéke szerint tanultak latinul s ezentúl is csak ily mértékkel fogják beérni». (Fináczy: *A középiskolák egységes jogosítása. M. Pædagogia.* 1919. 7. 1.).

Az egységes jogosítás, mely megvan Németországban, Franciaországban, Svájcban, Ausztriában stb. s melyet már egy negyedszázadnál régebben (1896) II. egyetemes tanügyi kongresszusunk, azóta úgyszólván az egész magyar tanügyi közvélemény sürgetett, véget vet annak az állapotnak, hogy valaki pályaválasztásában korlátozva érezze magát attól a véletlen ténytől, hogy amikor 10 éves korában középiskolába került, ez az iskola az ő lakóhelyén éppen gimnázium vagy reáliskola volt. Egyébként eddig is megvolt annak lehetősége, hogy a realista latinul tanuljon. A pályaválasztásnak az iskolatípus természetéből folyó nehézségét sokan túlon-túl kihegyezik. Azzal, hogy valaki 10 éves korában a reáliskolába lép, még nincsen eldöntve, hogy mérnök, gazdasz, nagyiparos, nagykereskedő, a matematika vagy a természetrajz tanára lesz-e? A különböző iskolatípusok ma is, amikor nincsen meg az egyenlő jogosítás, még mindig igen nagy latitude-öt engednek a pályaválasztó egyéniségének: 10 éves korban csak a legtágabb értelemben vett irány van eldöntve, melynek korlátait az, akinek *valóban* van tehetsége egy másfajta pályára, bármikor le tudja rombolni.

IV.

Az eddigiekben iskoláink szervezeti kérdésével foglalkoztam s azokkal a következményekkel, melyek az egyes megoldásokból a főiskolákra háramlanak. Azonban teljes őszinteséggel kijelenthetjük: távolról se híggyük azt, mintha a szervezeti kérdésnek primatusa volna a tanítási módszer s ezen keresztül a tanárképzés problémájával szemben. Az egyes iskolatípusok szervezete és tanterve mind csak puszta üres keret, melyet a jól tanító tanár tud csak lélekkel megtölteni. Itt újra Eötvös Lórántot idézem: «A világ összes pedagógusai nem képesek olyan szervezetet adni a középiskolának, mely elégséges volna egymagában

jó tanárok nélkül, sőt hozzáteszem, nem is képesek az iskola szervezetét úgy elrontani, hogy jó tanárok működése jó középiskolát ne tudjon létesíteni». Az iskolában a jól tanító tanár úgyszólván minden. Ezért bármely szervezeti reformnak csakis a tanárképzés javítása adja meg a szankcióját. S örömmel jelezhetjük, hogy ez a szankció útban van: a tanárképző-intézetek reformjára vonatkozó törvényjavaslat készen van. Csakis jó módszerű tanárokon keresztül közelíthetjük meg a középiskolának azt a feladatát, hogy rendszeres és komoly szellemi munkára neveljen, ami a legjobb előkészítés a főiskolák számára is. Ebben az esetben talán majd nem érheti a középiskolát egy nagy matematikusunk szatirikus vádja: «Az egységes jogosítás nálunk megvan, legalább abban az alakban, hogy a tanulóknak 60 %-a minden iskolában és minden egyetemen nincs előkészítve az egyetemi tanulmányokra».

V.

Kultúrpolitikánknak az utolsó félszázad alatt egyik nagy hibája volt, hogy nem gondoskodott középfokú szakiskolákról úgy, ahogy a modern gazdasági élet bonyolultsága, a nemzet társadalmi rétegződése s az egyes vidékek kultúrális és gazdasági szükségletei megkövetelték volna. E tekintetben legjellemzőbb az a tény, hogy a túlnyomóan agrárjellegű Magyarországon, melynek lakosságából 61 % őstermeléssel foglalkozott, egyetlen középfokú mezőgazdasági szakiskola sem volt s — az orosházai nem sikerült kísérlet figyelmen kívül hagyva — nincsen a mai napig. Ugyanekkor középfokú, ú. n. «felső» kereskedelmi fiúiskoláink száma a régi Magyarországon 60-ra rúgott, holott a lakoságnak csak 3·6 %-a foglalkozott kereskedelemmel. Mindenki, boldogboldogtalan, fiát a gimnáziumba adta, a gazdasági jellegű pályákat pedig mélyen lenézte. (L. *Kultúrpolitikánk irányelvei*, 1921. 10. l.).

Ismeretes, hogy a felső kereskedelmi iskola s a felső ipariskola mellé a közel jövőben egy harmadik középfokú szakiskola-típus fog iskolarendszerünkbe beilleszkedni, az előbbieket hasonlóságára elnevezett «felső mezőgazdasági is-

kola» oly városokban, melyekben nagyobb számú kisbirtokos (kisgazda) elem lakik. A főcél az, hogy ezek fiai a polgári iskolák vagy a középiskolák alsó négy osztályát elvégezve, a felső mezőgazdasági iskolában kellő mezőgazdasági szakképzésben részesüljenek s aztán visszatérjenek családi birtokukra gazdálkodni. Az ilyen szakértelemmel bíró művelt kisgazdától várható elsősorban az intenzívebb gazdálkodás, a többtermelés, a földjövedelem emelése, másrészt a falu kultúrájának komolyabb továbbfejlesztése. Az Országos Közoktatási Tanács ez iskola-típus tantervét már elkészítette s a szakoktatásra vonatkozó törvényjavaslatok készülöben vannak.

A középfokú szakiskolák, melyekben érettségi vizsgálat is van, szintén érdeklik a főiskolákat a jogosítás szempontjából. Újabban fölmerült az a tervzet, hogy e középfokú szakiskolák végzett tanulói többfajta főiskolára azonnal jogosíttassanak, másokra pedig bizonyos különbözeti vizsgálatok útján juthassanak.

E tekintetben elvi álláspontom a következő: A középfokú szakiskolák öncélú, viszonylag befejezett szakműveltséget nyújtó iskolák, melyek — bizonyos általános műveltségi tárgyakat (magyar nyelv és irodalom, történelem) nem számítva — elsősorban gyakorlati-technikai célból készítenek elő bizonyos speciális gazdasági hivatásokra. Aki felső ipariskolát végzett, az legyen művelt szakiparos. Aki felső kereskedelmit tanult, menjen a kereskedelmi s vele rokonpályákra. Aki felső mezőgazdasági iskolába járt, legyen elsősorban gazda. Postánál, vasútnál, gazdasági jellegű közgazgatási ágazatokban is jól alkalmazhatók.

Azonban, minthogy a középfokú szakiskolákban elsősorban gyakorlati szakirányú képzettségben részesültek, hiányzik belőlük az a formális logikai habitus, melyre éppen a középiskolai tanuló nem elsősorban gyakorlati hasznot hajtó, hanem önzetlen elméleti művelődési anyagok tanulmányozása által tesz szert. Aki a középfokú szakiskolák tanulóit egyetemekre akarná különösebb megszorítás nélkül bocsátani, az nincs tisztában a középiskola s a szakiskola különbségével, másrészt a főiskolák, főképp az egyetekmek

teoretikus irányú tudományos természetével és igényeivel. Az értelmi képzettség szempontjából legfeljebb a jeles szakiskolai érettségi vizsgálatot nyert tanulók mehetnének bizonyos szakfőiskolákra ; pl. a felső mezőgazdasági iskolából a gazdasági akadémiaira, a felső kereskedelmi iskolából a közgazdaságtudományi kar kereskedelmi szakosztályára. De már a felső ipariskolát végzettek nem bocsáthatók be a műegyetemre, mert ha a technikai-manuális ügyesség meg van is bennük, a nagy absztrakciós képességet feltételező matematikai-mechanikai stb. elméleti stúdiumokra folyton konkrét-szemléletes munkához szokott elmetípusuk általában kevésbé képes. Hasonlóképp lehetetlen lesz pl. a felső mezőgazdasági iskolát végzettek számára az állatorvosi főiskola kapuit megnyitni, amint többen gondoltak erre.

De az értelmi formális képzettség, mint általános műveltség hiányán kívül fontos szociálpolitikai aggodalmak is fölmerülhetnek. Valljuk be, hogy az egyetemek s egyéb főiskolák mai, középiskolát végzett hallgatóinak jórésze sem való e főiskolákra s csak a nemzet veszedelmes, mert elhelyezkedni nem tudó intellektuális proletariátusát szaporítják. S ugyanekkor szinte mesterségesen növelni akarnók ezek számát olyanokkal, akik kezdettől fogva nem erre a pályára indultak, akik csak nagy megerőltetéssel, szinte akadályversenyszerűen tudnák főiskolai tanulmányaikat elvégezni? Csak a boldogtalan, elégedetlen, forradalomra hajlamos félművelt emberek számát szaporítanók velük, ha megengednők, hogy eredeti szerényebb, de a nemzeti közösség érdekeinek jobban megfelelő pályájukról eltérüljenek.

Máris jogos az az aggodalom, hogy sokszorososan nagyobb számú főiskolai képzettségű egyént termelünk, mint amennyit az ország — az elszakított részek értelmiségének idevándorlása s a B) listák korszakában — kellően elhelyezni képes. S ha már az 1918-iki forradalomnak Nagymagyarországon egyik oka kétségkívül a helyét meg nem találó intellektuális proletariátus aránytalan elszaporodása volt, mennyivel inkább válik ez Csonka-Magyarország állandó társadalmi nyugtalanságának fermentumává. Ha már most ezt az aránytalanul nagy értelmiségi réteget még a középfokú szak-

iskolák tanulóinak az egyetemekre s egyéb főiskolákra való korlátlan bebocsátásával is szaporítjuk, akkor a magyar társadalom valóban a top-heavy-nek nevezett amerikai játékfigurához lesz hasonlónvá, mely — ólomból lévén a feje — az alsó rész teherbíróképességéhez képest túlnehéz a felső részében s mindig felfordul. Amikor azt hisszük, hogy már szilárdan áll, ismét csak eldül, feje lehúzza, lábai az égnek állnak. Társadalmi organizmusunk máris aránytalanul nagy feje így túlnehézzé nőne s állandóan közel volna a veszedelem, hogy a nemzeti közösség egész szervezetét a fölfordulásba rántja.

KORNIS GYULA.

SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON.

Shakespeare a Nemzeti Színháznak egyik legrégebb, legnemesebb és legelőbb hagyománya. A mostani Shakespeare-ciklus csak újabb hajtás a régi, nemes törzsön. Az a tizenkét darab, amelyet a Nemzeti Színház tavaszi ciklusa felölelt: eddig több mint 1100 előadást ért a Nemzeti Színházban. 1837-ben épült fel a Nemzeti Színház s már első esztendejében színrehozta a *Makrancos hölgyet*. 1838-ban színre került *Lear király*, 1839-ben *Hamlet*, 1840-ben a *Velenicei kalmár*, 1842-ben *Othello*, *Julius Caesar* és *Coriolanus*, 1843-ben *Macbeth* és *III. Richárd*, 1844-ben *Romeo és Julia*, 1845-ben *IV. Henrik*. Tehát 9 esztendő alatt 11 Shakespeare-dráma. Ez az erős Shakespeare-kultusz ámulatba ejtete bennünket, ha nem tudnók, hogy már ez is a múltban gyökerezett. A pesti Nemzeti Színház Shakespeare-szeretétét megelőzi a magyar vidéki színészet kezdő korának Shakespeare-kultusza. Kolozsvártt már 1794-ben adták *Hamletet*, Debrecenben 1798-ben, Maros-Vásárhelyt 1809-ben; Pesten csak 1814-ben.

A magyar színjátszás tehát az ABC-t Shakespeareből tanulta. Még dadogott, de már Shakespeareből dadogott. Ennek a csudálatos, megkapó jelenségnek, mint mindennek a világon, van egy erős külső oka s egy belső magyarázata. Külső oka a német világ, a német kultúra, a német divat, mely akkoriban körülvett, szinte körülzárt bennünket. Hiszen a magyar színjátszás — az európai színpad történelmének ez a legszépségesebb csodája — abból támadt, hogy a sebzett, égő és élő magyar hazafiság a nemzeti nyelv erejével és varázsával akarta megtörni az eléggé fejlett német színjátszás erejét és veszedelmét. Európában a színját-

szás mindenütt alulról fejlődött felfelé, szóval mindenütt Európában a nép játszott az úri osztálynak. Magyarországon megfordítva történt. A színjátszás felülről fejlődött lefelé. Úri ifjak és nemes kisasszonyok felcsapnak komédiásnak, vállalják a vándorélet kálváriáját, hogy megmentsek az egyetlen kincset, amelyet féltenek: az édes, hazai nyelvet. Szóval: itt az történik, hogy az úri osztály játszik a népnek. Ilyen színjáték nem volt több a világon: ez a magyar nemesi osztály elévülhetetlen remekműve. Elindultak, hogy megmentsek a magyar nyelvet és példátlan akaraterővel és rendkívüli tehetséggel megteremtették a magyar színpadot és a magyar színjátszást — Shakespeare körül, — mert az akkori német színjátszásnak Shakespeare volt az állócsillaga. S minthogy a magyar színészek mindent csak attól tanulhattak, mindent csak attól vehettek, akit le akartak verni: Shakespearet is a német színészekről vették, de elsajátították, a szó legszorosabb és legnemesebb értelmében magukévá tették. Németország ugyan ma is büszkén vallja az angol íróat Unser Shakespeare-nek, de Shakespeare ugyanúgy a miénk is — attól a szerencsés pillanattól fogva, hogy a magyar úri színész benne találta meg a Bibliáját. S hogy ez az úri magyar színjátszás a maga vergődő szegénységében, kenyérért való küzdelmében is milyen gavaléros volt: erre is Shakespeare az élő bizonyosság. Jutalomjátéku Shakespeare-t választották, amikor egy divatos francia szerepben sokkal több osztalékhoz jutottak volna, és Tóth József, akinek emlékét csak minap ünnepelte a Nemzeti Színház — 1855-ben jutalomjátéku Shakespeare *Két veronai nemes* című vígjátékát vétette elő, amelyet mindössze egyszer adhattak a Nemzeti Színházban.

És hogyha Angliában Shakespeare első, nagy hiteles kiadása első sorban egy színész érdeme volt, ha Shakespeare renaissance-a Angliában egy másik színésznek, Garrick Davidnak a nevéhez fűződik: a szabadságharc előtti magyar színjátszásnak örök dicsősége, hogy a legnagyobb magyar költőket megihlette egy teljes magyar Shakespeare megteremtésére. Petőfit egy Shakespeare-előadás gyújtotta fel. Vörösmarty, mint színházi kritikus, gyöngé Shakespeare-

fordítások révén jött rá, hogy egy igazi, jó magyar Shakespeare mit jelentene a magyar irodalomra nézve. Ha közbe nem jó a szabadságharc, talán meg is valósul a 40-es évek nagy Shakespeare-álma s Petőfi, Arany és Vörösmarty nyelvéen volna meg a mi teljes, magyar Shakespeareünk: az a Shakespeare, aki különb volna a németekénél. De így is — a szabadságharc lezajlása, az elnyomatás korszaka után az újjáéledő Kisfaludy-Társaságnak egyik legelső problémája volt a teljes, magyar, költői Shakespeare: s ezt a problémát jórészt kitünően oldotta meg. A teljes magyar Shakespeare homlokzatán három név ragyog: Petőfi, Vörösmarty és Arany. A fordítók között van a tehetséges és páratlanul termékeny Szász Károly, akinek fordítói képessége és buzgósága egész irodalommal ajándékozta meg a magyarságot, s a teljes magyar Shakespeare fordítói közül ma is él még egy: a nyolcvanéves Rákosi Jenő, aki évek óta újra fordítja Shakespearet, újjáteremti a maga egykori munkáját. S e fénylő nevek között van az egész világ legjobb Shakespeare-fordítója: Arany János.

Valamikor kimerítő tanulmányokat fognak írni Arany János Shakespeare-fordításairól, amelyeket ma is mindenki dicsér és magasztal, de amelyeknek jelentőségéről és értékéről keveseknek van világos fogalmuk. A világon eddig még sohasem volt eset arra, hogy olyan nagy költőt, mint Shakespeare, olyan nagy költő fordított volna le, mint Arany János. Goethe ugyan meglehetősen sokat fordított, csakhogy Voltairt fordította és nem Shakespearet. Ő Shakespeare-en csak javított és igazított — ma azt mondjuk, hogy rontott. Amit Arany János végzett Shakespeare-rel: az több mint remek fordítás, mert remek fordítások akadnak a világon — Vörösmarty is remekül fordította Shakespearet, Petőfi pedig zseniálisan: de Arany Shakespeare-je csoda — mert egyetlen, páratlan, nem ismétlődő valami. Arany nál maga Shakespeare szólal meg magyarul, olyan szó szerint való hűséggel és mégis olyan tökéletes magyarsággal, hogy valósággal kísérteties hatást tesz arra, aki — mint én is — féléjszakákat töltött azzal, hogy egyszerre olvassa a magyar és az angol szöveget. A németek a legjobb Shake-

speare-fordításukat is kénytelenek javítgatni, mikor színpadra viszik, mert Shakespeare, amikor legköltőibb volt is, mindig a színész szájába adta szavait; ebben a tekintetben csakis Arany János érte el mindig az eredetit. Hogy ilyen nagy költőben ekkora legyen a lemondás, hogy vazallusa, tolmácsa, szolgája legyen egy másik nagy költőnek az, aki maga is koronás király: erre nem volt több eset a világon s ennek köszönhetjük, hogy Shakespeare három remekműve újrászületett Magyarországon s talán Arany Jánosnak van legnagyobb része abban, hogy Shakespeare nálunk úgyszólván nemzeti klasszikussá válhatott. A Kisfaludy-Társaság teljes magyar Shakespeareje a XIX. század egyik legnagyobb irodalmi és kulturális ténye, olyan bekapcsolódás: a nagy európai szellemvilágba, amely hatalmas következményekkel járt. A magyar színjátszás után a magyar irodalom is meghódította, magáévá tette Shakespeare-t. És ezután következett a harmadik nagy és fontos tényező: a kritika. Greguss Ágosttal, aki a német átdolgozások helyett az igazi Shakespeare-t sürgette, Gyulai Pállal, aki a *Szentivánéji álmóról* megírta a világ egyik legszebb Shakespeare-tanulmányát, Salamon Ferencsel, aki Ira Aldridge szerecsen színművész Shakespeare-alakításairól megkapó színész-analíziseket adott ki: a magyar kritika is meghódította. És ekkor már csak egy hiányzott — de az az egy még hiányzott — s ez a közönség. A közönség jött legkésőbb, de végre eljött. Az ötvenes-hatvanas évek kritikusi sokat panaszkodtak a közönség részvétlensége miatt, amit részben a színház hibájának tudtak be, — de körülbelül húsz év óta itt is nagy változás történik. 1911-ben, a Nemzeti Színház Shakespeare-ciklusa már e szempontból is szép eredménnyel járt: most pedig boldogan és büszkén üdvözölhattük a közönséget, amely a Shakespeare-sorozat iránt olyan érdeklődést mutatott, aminőre a színház történetében még nem volt példa, úgy hogy ünneppé avatja a mi Shakespeare-előadásainkat. Majdnem másfélszázad küzdelmes vetése most ért meg aratás alá. Shakespeare ma már benne van a közönség szívében is, hála azoknak a nagy úttörőknek, nagy küzdőknek, nagy álmodóknak, a nagy fordítóknak, nagy kritikusoknak,

nagy színészeknek, akik ezt a feladatot vállalták, ezt a terhet magukra vették — annak a jövőnek a reményében, amelyet ők már nem láthatnak.

*

Mindamellett ne méltóztassék azt hinni, hogy ezzel most már a kérdés be van fejezve, a probléma meg van oldva. Sőt ellenkezőleg. A dolog most kezdődik: legalább is újra kezdődik. Abba a gyönyörű örökségbe, amelyet mi átvettünk: nem lehet bele ülni. Az a gyönyörű örökség — a magyar Shakespeare, a Nemzeti Színház Shakespeare-je — súlyos teher, nagy felelősség, bonyolult probléma. Shakespeare ugyanis, mint minden világszellem, mint minden univerzális érték, nem valami pontosan meghatározható merev forma, hanem élő valóság s ennél fogva minden korszakban más. Változik. Azok az írók, akikben nincs meg ez az egyetemesség: elavulnak, meghalnak, kivesznek. Minden korszaknak vannak népszerű, világhírű, mindenütt előadott színpadi szerzői, akiket dicső jelen koszorúz és dicstelen jövő borít el. Csak azok maradnak meg, akikben minden század újra önmagára ismer. De hány van ilyen? És ezeknek is milyen viszontagságok a sorsuk!

Shakespeare, aki több mint háromszáz év óta halott, aki egy egészen más kornak a gyermeke volt, egészen másfajta közönség számára írt: olyan fajta kálvárián ment keresztül, hogy nem lehet borzadás nélkül emlékezni rá. A halála után következő háromszáz esztendő alatt röviden összefoglalva a következők történetek vele: Először elfelejtették s nem törődtek vele — s még ez volt a legjobb. Aztán lesajnálták, — lebecsülték, ami még nem volt a legrosszabb. Aztán fölfedezték — s az már csoda, hogy ezt kibírta. Mert az esett meg vele, hogy nem tartották színpadra alkalmasnak s ennél fogva minden közepes színpadi szerző, igazgató, sőt színész jogot formált ahhoz, hogy javítson és igazítson rajta, sőt hogy átgyúrja, átformálja, úgyszólván újraöntse a színpad számára. Hogy ez a Shakespeare-igazítás milyen arányokat öltött, arra nézve talán elég annyit mondanom, hogy a Nemzeti Színházban 1868-ig a *Mákrancos hölgyet*

Deinhardstein átdolgozásában játszották s ebben az átdolgozásban alig 200 sor a Shakespeare-é, 1500 Deinhardsteiné. S hogy a Shakespeare-javítás és igazítás rögeszméje még a mai napig sem halt ki egészen: arra bizonyosság a Nemzeti Színház tavalyi *III. Richárdja*, amelyben a két királyfit nyílt színen ölték meg egy olyan jelenetben, amelyet Shakespeare sohasem írt meg s amelyet egy XVIII. századbeli angol színigazgató fűzött bele Shakespeare tragédiájába. A XVIII. században még az olyan ragyogó elmék sem riadtak vissza a Shakespeare-átgyúrástól, mint Goethe és Schiller. Maguknak nem használtak vele, de Shakespearenek sem ártottak. A franciák a XVIII. században és XIX. elején egyszerűen újraírták Shakespearet. Shakespeare ezt is kiheverte. A XIX. század derekától kezdve már felülkerekedett az az irányzat, hogy Shakespeareből csak kihagyni szabad, beleírni nem. Ez nagy haladás volt. Mert addig kezét-lábát amputálták a Shakespeare-darabnak s új kezet, új lábat ragasztottak rája, néha még a fejét is kicserélték. Voltak olyan átdolgozók, akiknek még a darab címe sem tetszett s új címet adtak neki. De a XIX. század derekán jelentékenyen enyhült a helyzet; rendezők és igazgatók, átdolgozók és színészek átvedlettek becsületes Shylockokká, akik nem kívánták Shakespearenek sem a kezét, sem a lábát, sem a fejét, csak egy font húst — a szívéből. A XIX. század második feléből származnak azok a jóhízemű, meghúzott Shakespeare-ek, amelyekben csakugyan nincs is hamisítás a szó közönséges értelmében, mert ezek a rendező példányok valódi Shakespeare-szöveget adnak: csakhogy az a baj, hogy legtöbbször egy kissé értelmetlenek. Shakespeare tudniillik — ezt nem szabad elfelejtenünk, sőt ehhez a hitünkhez ragaszkodnunk kell — jó drámaíró volt, ismerte a színpadot, ismerte a közönséget, a drámai és színpadi hatás minden titkát, sőt fortélyát is, amiből nyilvánvaló, hogy a lényeges rövidítések akárhányszor végzetessé váltak rája nézve.

De ezek után mindenki joggal kérdezheti: mi szükség egyáltalában átdolgozásokra, átgyúrásokra, igazításokra? Miért nem hagyták meg a maga eredeti szépségében és tökéletességében? Ha Shakespeare olyan jó: miért nem adták a

darabjait mindenkor úgy, ahogy ő megírta? Van ennél egyszerűbb dolog a világon?

Fájdalom, a dolog nem egyszerű és csak Shakespeare korában volt egyszerű. Shakespeare ugyanis a maga drámáit London népies színpadai számára írta s ezek az angol renaissance-kori színpadok úgy voltak berendezve, hogy azokról csak egy mai kabaré adhat kellő fogalmat. Kabarékban is adnak ma színdarabokat, még pedig eléggé leleményes módon. Egy függöny előtt áll egy asztalka, két szék — a függöny szétnyílik, a két széket sötétben elviszik, egy vászonra odakent pár szilhouette és egy utcai lámpa utcát jelentenek, ez is eltűnik, másszínű függönnyt vonnak elébe: másik szalon. Ilyenformán tessék elképzelni Shakespeare színpadját. A mai kabarék és Shakespeare színpadja között egyetlen lényeges különbség az volt, hogy Shakespeare felső színpaddal is rendelkezett, pl. a várfokot *Hamlet*ben vagy az erkélyt *Romeo és Juliában* a felső színpad jelezte.

Természetes, hogy az ilyen, mondjuk: primitív berendezésű színpadnak szinte korlátlan lehetőségei vannak. Minthogy semmit sem ábrázol: mindent jelenthet. Minthogy semmit sem mutat: mindent jelezhet. A shakespearei dráma jelenetekből tevődött össze, mint ma a film-dráma, s a jelenet abból állott, hogy egy csomó színész kiment s újak jöttek be. A színhelyet mindig a szereplők jelentik be s a szereplők írják le. (Pl. *Titania sátrát* Puck úgy írja le, ahogy semmiféle díszletfestő soha meg nem tudta festeni.)

Már most tessék figyelembe venni, hogy mi történt. Shakespeare halála után a puritánok bezáratták a színházakat, évtizedeken keresztül csak titokban lehetett színházat játszani. S mikor a XVII. század második felében a színházak újra megnyitáltak: új drámai és színpadi divat kapott lábra Angliában. Divatba jött a díszlet, kulissza s a francia dráma mindez homlokegyenest ellenkezett Shakespeare-rel. A francia dráma nem 20—30, sőt 40 egymáshoz fűzött kisebb-nagyobb jelenetből állott, hanem legtöbbször öt szoros, egyöntetű felvonásból s nem emelvényen játszódtott le, hanem kulisszák, díszletek között. A shakespearei színpad rég eltűnt a forgalomból, elmosódott az emberek emlékeze-

téből; az, ami Shakespeare korában természetes, magától értetődő és szükséges volt a darabban, azt az új színpadon, az új divat korában mesterkéltnek, tudatosnak vagy fölöslegesnek érezték. Így hát igazgatók, rendezők, színészek mind azon törték a fejüket, hogyan lehetne modern franciát csinálni az ódivatú angolból; szóval: hogyan lehet Shakespeare-t — felvonásokba tagolni és néhány díszletbe beleerőszakolni. Minthogy ez símán nem ment, tehát erőszakosan csinálták... És az erőszakos újítás merev hagyománnyá vált. Minden korszak a maga képére formálta újra Shakespeare-t, ami kettőt bizonyít: egy az, hogy mindig érezték Shakespeare nagyságát, a másik az, hogy Shakespeare-t még így sem sikerült tönkretenni.

A színrealkalmazás — tehát a Shakespeare-rendezés — ilyenformán örökké megújuló probléma volt: az a probléma, hogyan lehetne Shakespeare-t a mindenkori közönséggel elfogadtatni és megszerettetni. Majdnem háromszáz éven keresztül úgy akarták megszerettetni Shakespeare-t, hogy kíméletlenül írtották és javították. De körülbelül 20 év óta egyre erősödik a törekvés az igazi Shakespeare felé. De a problémák még ezzel sincsenek végleg megoldva és ez jól is van így.

A folyton megújuló problémák folyton megújuló életet jelentenek. Ahol nincs folyton új feladat, ott könnyen áll be tespedés. Az, hogy Shakespeare-t mindig újra és újra kell meghódítanunk, mert máskülönben nem maradhat a miénk: ez talán a dolgok igazi rendje.

*

Pár héttel ezelőtt bejárta a magyar lapokat is egy hír, amelyen nálunk is mindenki mulatott, és sokan szecessziót meg futurizmust kiabáltak. Birminghamben ugyanis előadtak egy Shakespeare-tragédiát — modern ruhákban. Mulatni ezen lehet, de futurizmusról és szecesszióról nem lehet beszélni, mert ez éppen megfordítva igaz. Shakespeare-t ugyanis csak száz év óta játsszák jelmezben, kétszáz éven keresztül mindig és mindenütt modern ruhákban játszo-

ták. A világhírű Garrick *Macbeth*-je, ahogy Hogarth, a nagy rajzoló megörökítette számunkra: parókás, selyemharisnyás rokokó-hadvezér és mégis megrázta, megdöbbsentette, elragadta az egész akkori világot. Viszont amikor Clairon kisasszony, a Comedie Française nagy tragikája először ment ki rizsposos paróka helyett görög hajviseletben a színpadra: kinevették. Valamikor tehát a jelmez volt forradalom és a modern ruha a hagyomány, míg manapság a jelmez a hagyomány és minden modern kísérlet — forradalom, legalább is azok szemében, akik nem értik, hogy mi az élet. Nem kell azt hinni, hogy én a birminghami tennisz-öltönyt vagy sportcipőt védelmezni akarom, de valamit csakis akkor lehet megítélni, ha előbb megértettük. Azok a kísérletek, amelyek ma arra irányulnak, hogy a mai ember öltözkését stilizálják vissza elmúlt korszakok drámájába, akármily túlzottak és ferdék, nagyon egészséges érzésből fakadnak, a jelmeznek abból a rabságából akarják kiszabadítani Shakespeare-t, amelyre a XIX. század tudákossága vetette a legnagyobb drámaíró-t. Shakespeare nem volt krónikás, hanem költő, történelmi adatai sohasem megbízhatók, de az emberről szóló adatai mindig ragyogók. A XIX. század meiningenizmus archæológiával, jelmeztannal, történelmi aprólékosságokkal és földrajzi hűséggel akarta megoldani a színpadon azt a Shakespeare-t, akinek Athénjében és Rómájában tizenkettőt üt a toronyóra, és akinek Csehországa a tenger mellett fekszik. A meiningenizmus odáig fajult, hogy a ruhák gombjaira rávésették az angol királyi címet, de viszont *III. Richárd*-ban a legfontosabb jeleneteket kihagyták. A gombokra vésett York-címernek nem is lehetett egyéb reakciója, mint a birminghami sportöltöny. A látványosságig feszített korhű jelmezek, sisakok, fegyverek, zászlók és színpadi építkezések tömegével — elkábították, de egyúttal meg is zavarták a közönséget. A közönség gyönyörködve nézte a kiállítást — és semmit sem látott a darabból. Nem tudta a jelmezekről, hogy ki polgár, ki katona, ki hadvezér, ki szabó, nem tudott — és ma sem tud eligazodni a jelmezek rendezetlen tarkaságában. Azokban a mai

kísérletekben éppen az a gondolat nyilatkozik meg, hogy Shakespeare nem jelmezt jelent, hanem embert, tehát mai embert is. — a színpad nem arra való, hogy talányokat adjon fel, hanem hogy megfejtse a nagy élet-talányt, a színpad szétnyíló függönye széttáruló kapu, amelyen túl az igazi életbe pillantunk bele, mert az igazi Shakespeare maga az élet, amelyet sem archæológiai tudakossággal, sem szép szavalattal, sem pazar jelmezekkel, sem nagyhangú tudgyakorlatokkal megoldani nem lehet, hanem csakis fantáziával, lélekkel, átéléssel.

*

Az a tizenkét Shakespeare-dráma, amelyet a Nemzeti Színház ciklusa magában foglalt, jórészt a XX. század Shakespeareje: tehát már abból a meggondolásból került színpadra, hogy nem Shakespearet kell jól-rosszul beletörni és belegyúrni a mai színpad keretébe, hanem a mai színpadot kell hozzáigazítani Shakespearehez. *Hamlet, Lear, A velencei kalmár, III. Richárd, Vízkereszt, A vihar, A szentivánéji álom* — csorbítatlan szöveggel és Shakespeare jelenetezése szerint kerülnek színre. *Romeó és Julia, Macbeth, IV. Henrik, Julius Caesar* még a XIX. századbéli berendezések szerint, de már a közeljövőben itt is visszatér a színház Shakespeare eredeti formájához. Egy bájos Shakespeare-vígjátékot, a *Sok hűhó semmiért* címűt. Shakespeare-színpadon adjuk, abban a formában, ahogy Shakespeare korában adták, felvonásközök nélkül, mindössze egy szünettel s így a közönségnek módjában lesz Shakespearet a maga eredeti zamatjában élvezni.

A színház hálát érezhet a közönségnek azért az érdeklődésért, amellyel a Shakespeare-ciklust felkarolta, s ezt az érdeklődést és megértést fokozott munkával és ambícióval akarja táplálni. Ma, fájdalom, rossz időket élünk s nem szabad vérmes reményekkel hitegetnünk magunkat, de a színház még sem mond le arról a tervről és szándékról, amelynek megvalósítása ma lehetetlen, de amely mégis folyton előtte lebeg: arról, hogy Londonban és Stratfordban —

Shakespeare szülővárosának színházában — eljátszhatjuk a magyar *Leart*, *Hamletet*, *Othelot* stb. azoknak az angoloknak, akik a színpadon úgyszólván megfeledeztek az ő Shakespearejükről és minden gazdagságuk mellett másfél évtized óta nem tudják fölépíteni Shakespeare-színházukat. Bár teljesülhetne ez az álom, amelynek föltétele: Magyarország talpraállása.

HEVESI SÁNDOR.

TÖRVÉNY.

Mikor Fra Gentile nagynehezen felállt a párnás szék-ről, illedelmesen Tamás érsek is felállt ülő-helyéről.

— Maradj fiam — szólt a biboros, — maradj csak! Akármilyen jók is ezek az újmódi magyar kocsihintók, bizony az én derekam mégis érzi, hogy épen ötödfél nap rázattam magamat, Budáig. Maradj csak ülve fiam, én egy kicsit fel s alá járok, de közben is szólhatunk egymással.

Tamás érsek engedelmesen visszaült a helyére, a biboros meg fel s alá sétálgatott a kamarapalota tágas szobájában és így beszélt tovább :

— Tudom én, hogy milyen furcsa nép vagytok 'ti magyarok, de azt is tudom, hogy ha tud bánni veletek az ember, mindnyájan kezesek lesztek! Szent István királyotok óta háromszáz esztendő kevés volt nektek arra, hogy itt mindenki elfelejtse a pogányságot, s jóformán minden magyarban most is van még valami pogányság. Szerencse, hogy van egy varázslat, amivel minden magyart tűzbe lehet vinni s minden magyart meg lehet juhászítani : «az ország törvénye!» Hát már most csak az a kérdés, hogy ki hogy tudja jobban megmagyarázni : melyik törvény a törvény? Én egészen bizonyos vagyok a dolgomban! Egy hónapot sem adok s meglásd, Caroberto mellé áll az egész ország!

— Adja a Mindenható! — fohászzkodott fel Tamás érsek olyanformán, mint aki nem egészen bizonyos abban az egy hónapban.

— Azt, aki meghajlik, magunkhoz öleljük, aki nem hajlik, az török! A papokat is ráncbaszedjük! Mondhatom, fiam, jól kezdted ezekkel a megveszett budai papokkal ; majd megnézem őket. Hozzád hasonlatos erőskezű püspök

kell minden székbe! Hazahoztam Borsa Pétert, Püspököt csinálunk belőle. Ez jó fogás lesz nemcsak a papok előtt, hanem a főurak előtt is : a nevezetes, minduntalan lázongó Borsák közül, ime egy püspök lett s Caroberto hú embere!

Tamás érsek halkan megszólalt :

— Nehéz emberek ezek a Borsák! Kettő most is velünk van, de sohasem tudhatjuk, mikor fog össze megint az egész Borsa-familia! Nem igen lehet ezekbe bízni!

A bíboros megállt az érsek előtt s nagykomolyan mondta :

— Én ebben a Borsa Péterben úgy megbízom, mint önönmagamban! Ötödik esztendeje él mellettem. Mondhatom igazán alázatos és hű szolgája Istennek s egyházának. Földi dolgokkal nem törődik semmit ; a pápa szavára tűzbe megy s megöleti az édestestvérét is! Azt, hogy magyar, régen elfelejtette : ő Istennek szolgája és semmi más! Nem árthat már ennek az itthoni levegő!

— Mégis szerencse, hogy az anyja nincs most Budán! — szólt az érsek.

— Felőlem itt is lehetne! Ezt a Pétert meg nem változtatja már semmiféle asszonyi beszéd. Ennek nincs már más anyja, csak az Anyaszentegyház. Ez már a mienk egészen! Mikor a Pápa Őszentsége az ünnepélyes konzisztóriumban a magyar királyságot Carobertónak ítélte és egyházi átkot hirdetett minden pártütőre, szembenállott velem az ifjú Borsa. Figyeltem. S az arcáról leolvastam, hogy büszke és boldog, mert imhol a Pápa Őszentsége királyt adott a magyaroknak. Most, hogy eljöttünk, Őszentsége meg is áldotta őt s egy olvasót adott neki ajándékba. Péter ezt az olvasót valamennyi Borsa valamennyi vagyonáért oda nem adná. És amint jöttünk, láttam, — hiszen szemben ült velem a hintókocsiban, — nem nézett ez se jobbra, se balra, őfelőle zúgathatt a Balaton, jajgathattak a bakonyi erdő fái, ő csak pergett az olvasót és úgy imádkozott, mintha a mennyországba akart volna menekülni ebből a ti hideg országotokból! . . . Meglásd Tamás fiam, ebből a fiatal Borsából híres nevezetes püspök lesz és beírja a nevét a ti his-

tóriátokba! Örökös érdeme Gergely érseknek, hogy ezt a Borsa fiút papnak fogta.

*

Az öreg kulcsár olyan áhítatos örömmel csókolgatta ifjú urának kezét és papi ruháját, mintha valami szent lépett volna be a budai Borsa-ház zörgetésre megnyitott kapuján. Borsa Péter meg-megsimogatta a vén jobbágy hoszszú ősz haját és jóságos szóval meg-megcirógatta hú szívét; aztán, mikor a jó öreg annyira-amennyire kiörülte magát, szelíden megszólalt:

— Hát, már most vezess az édesanyámhoz!

Az öreg jobbágy arcáról elszállt az öröm sugározása és elfogódva szólott:

— A nagyasszony hazament. A mult héten hazament Biharba . . .

Borsa Pétert nagyon meglepte ez a híradás.

— Hiszen üzentem, hogy most jövök és mégis hazament? Valami baj van talán odalent?

— Nincs ott semmi baj — válaszolta akadozva az öreg, — de azért csak hazament.

— Nos és semmit sem üzent nekem?

— Nem, uram!

— Nem mondott volna semmit?!

— Csak annyit, hogy: te így is megérted az ő üzenetét!

Borsa Péter végig-végigsimogatta homlokát s elgondolkodva körüljártatta a szemét a régen nem látott ismerős kis udvaron, mintha az öreg oszloptól, a rácsos ablakoktól, az egyetlen gírbe-görbe szilfától s a láncos kúttól kérdezte volna, hogy: mit üzent hát az anyja, üzenet nélkül?! Az öreg oszlopok, az ablakok, a vén szilfa, a kút s az udvaron minden, de minden, ami egykor itt tanuja volt annak, hogy Ferenc barát oldalán milyen buzgón tanulgatott a kis Borsa-fiú, az emlékek nyelvén mondott is valamit, de Borsa Péter, mint aki kábult, mély álomból ocsudik, nem értette meg mindjárt a szavukat. A lelke mélyén aztán az eddig szunynyadó sejtelmek egymást riogatva felriadtak s vadon erdő mélyén, úttalan utakon tévelygő riadt árvák módjára sikol-

tozni kezdtek. Borsa Péter megdobbant, szinte megdermedve állt így egy ideig, aztán, mintha bizonyóságot keresett volna, halkán megkérdezte az öreg kulcsárt:

— És te is tudod, hogy miért ment el az édesanyám?

Az öreg jobbágy szemében valami mély tűz csillant meg s fojtott hangon bár, de akadozás nélkül felelt:

— Azért, mert nem akar egy levegőben lélekezni azzal, akivel, uram, te most megjöttél Rómából és aki az ország törvénye ellen, a szent koronával megkoronázott király helyébe, a pápa királyát akarja a nyakunkba varrni.

Borsa Péter behunyta szemét s így hallgatta az öreg kulcsár szavát.

— Nem mondta a nagyasszony, de láttam, hogy azt is igen restelte már, hogy eddig is amazokkal tartottál s mindig arra várt, hogy ott hagyod őket s hazajösz, magad, egyedül . . .

A vén kulcsár itt elhallgatott s ifjú urára nézett. Az megérezte a tekintetét, lassan felvetette a szemét s így összenéztek. Az öreg besüppedt barna szemek mélyén olyan rejtelmes, hamvába sohasem hamvadó ősi tűz parázslott, aminek gyújtó szikrája valaha valami pogány táltosnak erdőszélen égő áldozati máglya-tüzéből született. Borsa Péter, mintha lelkében a hamu alól egyszerre kifénylett volna ez a tűz, úgy érezte, hogy az öreg magyar szeméből élő öreg édesanyja, harcban régen elesett, megholt édesapja, porladó elei és elmult időkben elmult keserű magyarok szeme néz vele szembe. A fiatal pap, szinte megtörten, lehorgasztotta a fejét, lassan odalépkedett az udvar végében a vén kulcsár ajtaja mellé kitett karoslócához, leült és maga elé meredt. Szemei az udvar kerekfejű kövei között silány éltükért gyötrődő senyvedő fűszálakat nézték, de ő maga-magát nézte. Hát ő lett volna az, aki az egyház tanításainak magasságaitól s mélységeitől megvarázsoltan, mint az anyaszentegyház alázatos szolgálja, hálaimát rebegett az Ég Urához, hogy imhol Krisztus Urunk földi helytartója királyt adott a magyaroknak s rettenetes átkot hirdetett minden pártütőkre, akik a pápa engedelmé nélkül királyt mertek választani és koronázni?! Hát ő lett volna az az ifjú, aki néhány eszten-

dők alatt, míg a lelke a mennyek országában járt, elfelejtette Magyarországot és mindent, ami ezen a földön van?!... Két nehéz könnycsepp csordult ki Borsa Péter szeméből s nagy sóhajtás szakadt fel a szívéből. Most már tudta, hogy mikor mellette haladtak, mit zúgott feléje a háborgó Balaton, most már tudta, hogy miért sírtak a szélben a Bakony erdejének százados fái és a fehérvári koronázó templom harangjai miért zokogtak utána?! Óh, ha az édesanya nem várja ölelő karokkal a fiát, szótlan is többet mond száz szónál, ezer serkentésnél, millió biztatásnál és egy vén jobbágy sötét szeme többet mesél a históriából, mint az egész római bibliotéka!

Borsa Péter úgy érezte, hogy eddig rettenetes bűnökben fetregő lelke most megtisztult és szabadon felvetette szemeit az égbe. A körülépített kis palotaudvarra alig nézett be valami a mérhetetlen égboltozatból. Itt másmilyen az ég — gondolta magában az ifjú pap, — nem olyan, mint Rómában: itt is kék az ég, de keményebb, sötétebb, mintha innét messzebb lenne a mennyország...

Az öreg kulcsár, aki eddig szótlánul állt ifjú ura előtt, s nem tudván mihez kezdeni, a süvegét gyúrte-gyömösölte hol az egyik, hol a másik kezében, most megszólalt:

— Úgy-e éjtszakára meghozzák a szolgák a holmidat uram a palotából? Vagy én menjek érte?

— Nem, nem — szólt az ifjú pap, — előbb mégis vissza kell mennem és majd aztán...

Borsa Péter nem mondta végig, amit elkezdett, köszönt az öregnek és elment. Az öreg kulcsár kikísérte urát s az utcán utána nézett s aztán megnyugodva totyogott vissza a házba, mint aki bizonyosan tudja, hogy mi lesz: «majd aztán...» Bizony szomorú lenne, hogyha két magyar egymásnak a szemébe nézne s még sem értenék meg, hogy mi lesz: «majd aztán...»

*

Mikor Borsa Péter a nagy palota felé menet, a tárnokmester háza szögleténél kifordult a Kamara-utcába, két

budai ember jött vele szembe. Azok bizony idegennek nézték a fiatal papot s az egyik megszólalt :

— No, komám, nyilván ez is azzal az olasz rókával jött, királyt tenni a nyakunkra!

Borsa Péternek a fejébe szaladt a vér, elpirosodott, de nem állt meg, nem szólt semmit a két budai embernek, de ha azok hirtelen visszafordulva, utána néztek volna, alighanem észrevették volna, hogy a fiatal pap, mintha kard lett volna az, úgy odakapott az olvasójához . . .

A bíboros várószobájában, mikor Borsa Péter benyitott, nem volt senki idegen. A fiatalabbik olasz titkár a dél felé néző nyitott ablaknál állt.

— Ki van a bíborosnál? — kérdezte Borsa.

— Az esztergomi érsek.

— Még mindig bent van?

— Most hívták be Johannes testvért.

A titkár megint az ablakhoz fordult, kitekintett és kisvártatva megszólalt :

— Furcsa ez a magyar föld! Nézd, innét valami végtelen síkot, valami határtalan üres semmit lát az ember. Még azt sem látni, hol ér össze a föld az égboltozattal, mert valami komor sötétbarna felhőforma fekszik végig a földön. Mi az? Por, vagy felleg?

Borsa Péter ziháló melléből felszakadt a szó :

— Felleg! De azok porából, akik itt ezért a furcsa földért meghaltak! Felleg! De amiből villámok születnek!...

Az ifjú olasz pap csodálkozva nézett Borsa Péterre, mint aki igazán nem érti, mi baja az ő szelíd Péter testvérenek. Meg is kérdezte volna tőle, hogy mi ütött hozzá, de a bíboros ajtaja megnyílt és kilépett Fra Gentile bíboros Tamás érsekkel, meg az idősebbik olasz titkárral.

— Óh, Péter fiam — szólt nyájasan a bíboros, — jó, hogy itt vagy már. Épen küldeni akartam utánad ; jöjj veünk, fiam!

A bíboros elől ment az érsekkel, Borsa Péter hátul az idősebb titkárral.

A széles lépcsőn lefelé menet, az egyik fordulónál Jo-

hannes megállott, hogy a bíboroséktól egy kicsit elmaradjanak és aztán súgva mondta :

— Lemegyünk a vártömlöcbe. A bíboros látni akarja azokat a megveszett papokat, akik itt Budán a multkoriban kiátkozták a pápát. Igen, kiátkozták a pápát, egészen a szertartás szerint, a gyertyákkal . . .

Borsa Péter majd ledobbant. Az olasz pap tovább sutogta :

— Azt tartották ezek a vesettek, hogy ha Őszentsége beleszól a magyarok dolgába, ezzel olyan istentelenséget követ el, hogy a magyar papoknak jussa van őt kiátkozni. Hát most mind a börtönben pusztulnak el! . .

Borsa Péter tovább ment Johannessel, de maga sem tudta, ébren van-e, vagy álmodik, csak támolygott a lépcsőkön lefelé és mikor elértek a földalatti nagy tömlöcbe, szédülő fejjel, a nyirkos falnak nekivetette a hátát, hogy valahogy meg tudjon állni a lábán.

Valami húsz-huszonöt ember volt a tömlöc zugában. Éhségtől, betegségtől elgyötörten, elkeshedt rongyokban, magukkal tehetetlenül feküdtek a rothadt szalmán. Jóformán csak a szemük mutatta, hogy még élnek.

Tamás érsek megszólalt :

— Hát uram, ime ezek azok! Negyvenen voltak, a többit már elásták a bitó alá! Erős példa, de kell a példa!

A bíboros odafordult a nyomorultakhoz és így szólt hozzájuk :

— Nem hirdethetek nektek bocsánatot, mert a ti bűnötökre nincs kegyelem és bocsánat, sem a földön, sem az égben! De ha bűnbánó alázattal megtelik a lelketek és tanúságot tesztek arról, hogy megtértetek, én imádkozni fogok tiérettetek és megkérem Őszentségét is, hogy ő is imádkozzék tiérettetek, bűnösökért . . .

Mialatt a bíboros beszélt, a félig-halott nyomorultak megmozdultak, fel-felmordultak, egy hosszú szakállas meg, aki talán a legöregebb lehetett köztük, feltápászkodott és szinte hörögve szólt :

— Nem kell az imádságtok! Most is azt mondjuk, hogy azt, aki nekünk a mi törvényünk ellen királyt tesz a nya-

kunkra, verje meg az Isten, veretlen ne hagyja, tűz égesse lelkét, föld kivesse testét! . . .

A bíboros sápadozva visszatorpant, Borsa Péter pedig, aki az első hangra megismerte egykori kedves tanítómesterét, Ferenc barátot, hirtelen odaugrott a senyvedő öreghez, elkapta a kezét, csókolgatta, aztán a rongyait csókolgatta s bűgő szeretettel keblére ölelte.

A bíboros riadtan rákiáltott kedvencére :

— Péter, megbolondultál?!

Borsa Péter hirtelen szembefordult a bíborossal és felharsant a szava :

— Nem vagyok bolond! Magyar vagyok! S én is azt mondom, hogy azt, aki nekünk a mi törvényünk ellen királyt tesz a nyakunkra, verje meg az Isten, veretlen ne hagyja, tűz égesse lelkét, föld kidobja testét! . . .

És Borsa Péter, akinek szavában táltosok oltári tűznek lángja lobogott, kirántotta övéből a pápa ajándékát s pogány erővel úgy vágta a bíboros lába elé, hogy az olvasónak illatos rózsfából faragott gömbölyű szemei százfelé gurultak.

. . . Borsa Péterből így hát nem lett püspök s a nevét se írta fel semmi história, — de az édes anyja szégyenkezés nélkül, büszkén sirathatta el megholt gyermekét : hiszen, ahelyett, hogy híres-nevezetes férfiúként aranyos püspöki palástban, Szent István szent koronája nélkül királykodó király tanácsában ült volna széket : amiatt a varázslatos valami miatt, amit «az ország törvényé»-nek neveznek, a vesztőhely árkában földelték el kedves egy fiát s ímhol ott fekszik mindazokkal a névtelen pogány hívőkkel s hívő pogányokkal együtt, akik előtte s utána oda jutottak s akiknek halóporából, mikor az esti szellő végig-végig sóhajt az alföldi síkon, olyan felhőforma támad az ég alján, amiről az idegen nem tudja : por-e, felleg-e? . . .

BARTÓKY JÓZSEF.

MADÁR A KALITKÁBAN.

Tövisek voltak végig az uton.
A tündérgert nem volt egyéb, csak álom.
Körültekintve magamat találok
Dudorásztatva itt benn a suton.

Még élet van künn. Virulás. Tudom.
Fakad a rózsza. Többé nem sovárgom.
Fehér a harmat a késő virágon.
Kicsiny pályám amúgy is megfutom.

Kalitkában vergődött a madár.
Ajtaja nyitva, de hiába már :
— Repülj, szabad vagy, a nap fennragyog.

Hí az erdő! — Köszönöm. Maradok.
... Tört szárnyait mért is lebbentené meg,
Takaróit sok-sok vérző sebének.

PETRI MÓR.

TUDOMÁNY.

Riedl Frigyes hagyatékából.

Az a nagy érdeklődés, mely Riedl Frigyes hagyatéka iránt mutatkozik, bizonyítja, hogy e kitűnő emberünket, ki lényének minden vonzó tulajdonsága mellett is bizonyos splendid isolation-ban élt, igen sokan ismerték, szerették és nagyrabecsülték. Ő, ki az öngúnyolást olyan szellemes módon gyakorolta, mint kevés ember, ha még beszélni tudna, bizonyára valami elmés, esetleg paradox mondással jellemezné e posthumus népszerűségét.

Például ilyent mondana: «Egyetlen egy könyvemnek volt sikere és azt sem írtam meg.» Vagy: «Életemnek egyetlen fényes sikerét halálom után értem el.» Esetleg így is szólhatna: «Írtam a magyar irodalom főirányairól, Arany Jánosról, Lotz Károly falfestményeiről, a magyarokról Rómában stb. és nem igen olvasták írásaimat. Most megjelenik néhány megjegyzésem a zsidókérdésről és minden újság ír róla és vitatkoznak azon, vajjon philo- vagy antiszemita, fajmagyar vagy idegenfajú vagyok-e stb., szóval irodalmi szenzációvá lettem.» Még ilyen megállapítás is kitelnék tőle: «Magammal vittem Waldapfelt a halhatatlanságba, mert az egyik kéziratborítékomban találták egy folyóiratba írt értekezésének egy lapját, melyben két helyet állítólag én húztam alá ceruzámmal.»

De nem akarom folytatni Riedl lehető elmésségének ez elképzelését. Nem is az a szándékom, hogy Riedlt hagyatékával kapcsolatban jellemezzem. Azt a kérdést akarom eldönteni — még pedig egy személyemre vonatkozó adat alapján — melyet egy *bgh* aláírású cikk vetett fel a Budapesti Hírlap egy régebbi számában. A hagyaték névtelen kiadója ugyanis a kiadott töredékek természetéből azt következteti, hogy ezek a töredékek egy készülő könyv részletei. Evvel a feltevéssel szemből *bgh* a B. H.-ban azt vitatta, hogy Riedlnek sok tárgyról voltak feljegyzései, «anélkül, hogy komolyan vagy tervszerűen foglalkozott volna e témáról szóló publikáció tervével» s ily feljegyzések lehettek szerinte az itt szóban forgó, előbb a *Mi-nerua* c. folyóiratban, majd pedig külön kis kötetül kiadott töredékek is.

Nekem az a meggyőződésem, hogy *bgh* feltevése helytelen és hogy a Riedl hagyatékából közölt töredékek igenis egy készülő könyvnek részletei, miként a tudós kiadó véli, nem pedig csak széthulló lapok minden belső kapcsolat nélkül. E meggyőződésem a következő tényen alapszik.

Néhány héttel, legfeljebb két hónappal fentemlített értekezésem megjelenése után (Az etikai tanítás közoktatási rendszerünkben. *Magyar Paedagógia* 1918), tehát még 1918 tavaszán vagy nyarán találkoztam Riedl Frigyessel az Andrassy-úton. «Olvastam értekezését a *Magyar Paedagógiában*. Ki is jegyeztem magamnak belőle egy helyet, melyet idézni fogok egy legközelebb megjelenendő könyvemben, mely persze — tette hozzá megszokott öngúnyolásával — nem fog megjelenni sohasem.» Nem kérdeztem Riedltől, hogy melyik az a tőle idézendő hely, de bizonyosnak vehető, hogy az nem más, mint az a részlet (illetőleg az a két részlet), melyet a borítékban talált, a *Magyar Paedagógiából* kiszakított lapon ceruzával húzott alá.

Evvel *bgh* polémiája a *Budapesti Hírlapban* a *Riedl Frigyes hagyatékából* cz. füzet kiadójával — előttem és bizonyára mások előtt is — teljesen el van intézve, még pedig az utóbbinak javára. Riedl említett Andrassy-úti találkozásunk alkalmával határozottan könyvről beszélt, melyben értekezésemet citálni akarja, s így az öt cím alatt csoportosított töredékek vagyis az öt kéziratcsomó, melyről a lelkiismeretes kiadó a 64. lapon és a következőkön tüzetesen értesít, okvetetlenül szervesen összefügg egymással és egységes műnek egymástól többé-kevésbé függő része.

De ha találkozásom Riedl Frigyessel és ennek kijelentése megjelenendő könyvről végleg eldönti előttem a vitás kérdést, hogy egységes műnek torzója vagy egymástól független jegyzetek konglomeratuma-e Riedl Frigyes hagyatékának imént kiadott része, akkor e találkozás a Riedl Frigyes hagyatékára nézve még más részletkérdést is megoldhat.

Ilyen kérdés az, hogy mely időben írta Riedl a leendő mű egyes részeit, nevezetesen vajjon nemzeti katasztrófánk előtt vagy után írta-e az egyes kéziratcsomókat. Erre nézve az a tőlem felhozott adat, hogy Riedl már 1918 tavaszán vagy nyarán gondolt egy nem sokára megalkotandó könyvre, döntő érvényességű lesz a *Riedl Frigyes hagyatékából* kiadójának amaz állításával szemben, mely szerint (64. l.) «úgy tetszik, a kéziratok két különböző koncepció keretébe tartoznak. Az egyiknek gondolatmenetét meglehetősen teljességgel mutatja az I. sz. vázlat (*«A magyar sors, új magyar élet»*) s egy

fejezetét bővebben kifejtve az V. sz. («Zsidókérdés»). Ez a terv már a katasztrófa hatása alatt született meg és különleges magyar érdekű.» Ennek az állításnak igaz volta nagyon megrendül, ha meggondoljuk, hogy már 1918 tavaszán vagy nyarán szemelte ki Riedl a *Magyar Paedagógiában* megjelent értekezéséből azokat az idézeteket, melyeket az V. kéziratcsomó borítékába, mintegy a *Zsidókérdésről* írottaknak vagy írandóknak mellékletül tett, tehát okvetetlenül az októberi forradalom vagyis a nemzeti katasztrófa előtt foglalkozott már evvel a kérdéssel; és ha még hozzávesszük, hogy az V. kéziratcsomó tartalma mintegy kisarjadzik az I. sz. vázlat gondolatmenetéből: akkor alig fog valószínűnek látszani, hogy a hagyatékunk eddig közölt bármely része is a nemzeti katasztrófa után «született volna meg», ha «megszületésen» nem akarunk többet érteni, mint az első gondolatoknak, a középponti jelentőségű tételeknek keletkezését és legfeljebb még a kompozícióbeli körvonalak jelzését. Ily értelemben egymás mellé állítva a felmerült adatokat, arra az eredményre kell jutnunk, hogy az egész itt szóban forgó Riedl-hagyaték, vagyis mind az öt kéziratcsomó, legalább főrészeit tekintve, a nemzeti katasztrófa előtt született meg.

Így még a *Riedl Frigyes hagyatékából* kiadójának azt a kijelentését is skepsisszel kell fogadnunk, illetőleg egészen visszautasítanunk, mely szerint (l. a bevezetés első mondatát) «Riedl Frigyes 1918 októberében vagy novemberében fogott e munkához.» Ha az átgondolást, anyaggyűjtést, támogató idézetek kiszemelését stb. a munkához számítjuk, amint oda is kell ezeket számítani: akkor ki kell mondanunk azt, hogy Riedl Frigyes már jóval a forradalmak vagyis a nemzeti katasztrófa előtt «fogott munkához.»

S ez a megállapítás még csak növeli bizonyos tekintetben Riedl fejtegetéseinek értékét, mert akkor ezek nem a nemzeti katasztrófa után támadt indulatok szülöttei, hanem már régibb, aránylag nyugodtabb idők megfigyeléseinek, elmélkedéseinek és aggodalmainak eredményei.

Így egy magában véve jelentéktelen személyes élmény (Riedl Frigyes és Waldapfel János találkozása 1918 tavaszán vagy nyarán) kétfelé is vet irodalomtörténeti világosságot: egyszer a *Riedl Frigyes hagyatékából* c. füzet kiadója mellett, egyszer pedig ellene szólalattatja meg a maga igazságát.

WALDAPFEL JÁNOS.

Reformáció és ellenreformáció.

Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepes-ségen*. I. kötet. 1520—1745-ig. Budapest 1922. 613. lapsz.

A mai történettudósok közt még mindig élénk vita folyik arról, hogy tudományuk feladata kizárólag csak a megtörtént események kiderítése és összekapcsolása-e, vagy szabad-e azokat értékelni is? Annyi bizonyos, hogy a jelenkori történettudomány aligha fogadhatja el Rankenak híres meghatározását, hogy «a történelem egyszerűen csak meg akarja állapítani, hogyan is volt?» Hisz ez a nagy mester maga is többet tesz annál, amit mond, mert a tények kiderítéséhez hozzáfűzi az oknyomozó magyarázatot is. De kétségtelen, hogy ma már mind többen belátják azt is, hogy a történetíró munkája ezzel sincsen befejezve, hanem hogy el kell végeznie valamiképp az értékelést is, ez pedig az ő világnézetével kapcsolatos. Minden történeti művön ugyanis áttetszik írójának világnézete, melyből hol tudatosan, hol meg ösztönszerűen meríti a mértéket az események és intézmények megítéléséhez. És ez magyarázza meg ezúttal, hogy miért nem követelhetünk abszolút tárgyilagosságot a történelemben, hiszen jól tudjuk, hogy a világnézet gyökerei a kedélyvilág mélységében ágazódnak el. Ezenfelül a modern ember sokkal bonyolultabb, többágú életet is él, semhogy a Thukydides-féle hideg objektivitást egykönnyen elérhetné. Másrészt bizonyos, hogy ép a kiforrott világnézetű történetíró sokkal jobban fogja feladatát elvégezni, mint az olyan egyén, kinek határozott elvei, meggyőződésesei nincsenek és így értékelései is csak ingadozók lehetnek. Viszont éppen a legmagasabb álláspontot elfoglaló historikus lesz képes a leghelyesebb értékelésre, mert nemcsak hogy távol fogja magát tartani a tények meghamisításától és ferde világitásba helyezésétől, hanem igyekezni fog — ismerve minden világnézet szubjektív voltát — más álláspontuak lelkivilágába belehelyezkedni és őket igazságosan megítélni. Mivel pedig a filozófiai ismeretelmélet kimutatása szerint természettudományos világnézet nincs, mert minden világnézetnek egyformán a természet és szellemi tudományok eredményeit kell magában egyesítenie, azért az olyanféle álláspont, minő a történelmi materializmus, mely kizárólag a gazdaság-politikai rugókat feszegeti a történeti események magyarázatában, kétségkívül egyoldalú és azért csak az olyan historikus fog hivatásának minden irányban megfelelni, akinek világnézete mindkét pillérré támaszkodik és így a történelmi magyarázatnál és értékelésnél a fizikai, kulturális (szellemi) és egyéni tényezőkre egyaránt ügyet vet.

Eszerint tehát : az anyag teljessége, kritikai érzék, lehető objektivitás, az összes történeti tényezők számbavétele, kiforrott történetbölcseleti felfogás és végre világos, érthető előadás — azok a követelések, melyeket egy mai történeti művel szemben támaszthatunk.

Amidőn ezeket az elveket Bruckner előttem fekvő művére alkalmazom, már eleve kijelenthetem, hogy az a felállított követelményeknek általában megfelel. Mintegy tíz évi szorgos levéltári kutatásának eredményeit mutatja be hatalmas művében, a forrásanyagot gondosan megrostálta és tárgya megértetésére a fenti három tényezőt egyaránt kellő figyelemben részesíti, bár természetes, hogy szellemi mozgalomról lévén szó, a kulturális és egyéni (személyes) rugók nagyobb szerephez jutnak, de azért nem hanyagolja el a gazdasági mozzanatokat sem, így pl. Horváth János szepesi prépost és később a lengyel Lubomirszkyak jellemzésénél. Ezenkívül, bár világnézeténél fogva a protestantizmussal rokonszenvez, éppenséggel nem mondható, hogy igazságtalan a katolikusokkal szemben, amire ismét az egyes Lubomirszkyak találó jellemzésére utalunk, kiket eddigelé hol égis magasztaltak, hol meg elfogultan leszóltak. Épúgy nem hallgatja el az evangélikusok hibáit és tévedéseit sem, és nem szépíti eljárásukat érdemtelenül.

A reformációt a Szepességen is bizonyos általános és speciális okok idézték elő, mint Európaszerte : így az egyház tekintélyének hanyatlása, (Horváth prépost garázdálkodása) a reformeszmék elterjedése, (huszitizmus) a renaissance nyomán fakadt szabadabb, egyénibb életfelfogás és önállósulásra törekvő vallásos élet — mely utóbbi a Szepességen főleg a XXIV. szepesi kalendás társulatában nyilvánul meg, mely aztán ősfarmája lett a Szepesség későbbi ev. esperességeinek. Azonban nem tudok szerzővel egyetérteni, mikor azt mondja, «hogy az új hit racionalizmusa és a cipszer alapkarakter jellegzetes tulajdonságai egymásra találtak» — mert szerintem a reformáció ép az irracionalizmus megerősödése volt a renaissance racionalizmusával szemben és a lutheranizmus legfeljebb csak később fejlődött racionalisztikus irányba. Az előzmények leírása után drámai jelenetekben vonulnak el előttünk a Szepesség reformációjának kezdeményezői és az új egyház első szervezői. Majd tanulságosan vizsgálja a szerző a szomszédos megyék hatását a szepesi reformációra, így pl. az 1546-iki eperjesi zsinat kánonjainak hatását az ev. egyház szervezetére. Részletesen ismerteti továbbá, először a magyar irodalomban, a *Confessio Scepusianat*, melyet gondosan egybevet a C. «Pentapolitana» és «Heptapolitana»-val. Érdekes mozzanat, hogy a szepesi prépostnak járó székdíjat a reformáció általánossá válása

után sem tagadták meg tőle a fraternitások és egyházközségek, továbbá annak kimutatása, hogyan jut a világi elem lassanként szerephez a fraternitásokban. Az *ellenreformáció* c. fejezetből kivált a Thökölyek történeti szerepének újszerű megvilágítása emelendő ki, így pl. kiemeli Th. Sebestyén érdemeit a bécsi béke körül; Th. Imrénének történeti jelentőségét pedig abban látja, hogy felkelésével új, türelmesebb vallás-politikára szorította a német császári és a lengyel királyi udvart. Kiváló figyelmet érdemel még az 1614-iki szepesváraljai zsinat és különösen az 1674-iki szepesváraljai vegyes-bíróság tárgyalása, mely utóbbi arra volt hivatva, hogy a szepesi starosztia ev. papsága felett ítéletet mondjon. Ezt a nevezetes eseményt történeti irodalmunkban először szerzőnk tárgyalja ily kimerítően. Külön megemlést érdemel még a 4-ik rész, mely a *Szepesség ev. közoktatásának* kitűnő leírását adja a jelenkorig és élénken érzékelteti az olvasóval, mennyit veszített hazánk ezen értékes kulturterület elcsatolásával. A szenzáció erejével hat annak a harcnak az ecsetelése, (iglói és késmárki iskolák), melyet a magára hagyott hazafias szepesi németység a csehek nyers erőszakával szemben — a végkimerülésig folytatott.

Csak néhány vonást emeltem ki a gazdag tartalmú könyvből, melyet magyar művelődéstörténeti irodalmunk becses termékének tartok. Ily nagy anyag feldolgozásánál persze kikerülhetetlen, hogy a szerző olykor ismétlésbe ne essék, valamint előadása sem sikerült egyformán az egyes fejezetekben, bár általában röviden, velősen és szemléletesen ír. Egészben véve munkája szigorúan tudományos voltánál fogva ezentúl nélkülözhetlen forrásmű lesz a Szepesség történetére nézve s még ha a részletekben a szakember egyik-másik kérdésre nézve talán más felfogásra jutna is, (pl. az ú. n. «Brot-schulé»-t illetőleg, amennyiben igazi népiskola e korban nem igen volt) mint a tudós szerző, komoly történeti módszeréért, a sok új adat földerítéseért, igazságos kritikájáért, minden tendenciózus beállítástól való tartózkodásáért, teljes pártatlanságra való törekvéseért, az elismerést senki sem fogja megtagadhatni tőle. Érdeklődéssel várjuk nagyarányú munkájának II-ik, befejező részét, az elkészült résznek pedig sok komoly, figyelmes olvasót kívánunk.

Szelényi Ödön.

MAGYARORSZÁG SZELLEMI ÉLETÉRŐL.

A Magyar Tudományos Akadémia által a szellemi együttműködés ügyében alakított bizottság jelentése.

Magyarország a kereszténység felvétele óta (997—1000 évvel Kr. u.) élénk szellemi kapcsolatban volt a nyugati államokkal. Ezt a kapcsolatot több mint másfél évszázadra meglazította a török hódoltság (1526—1686), amely idő alatt a magyarság a maga véráldozataival védte Nyugatot, hogy az a művelődés útján békésen haladhasson tovább.

Később politikai körülmények akadályozták szellemi élete gondosabb kifejtésében, de már a XVIII. és XIX. században ismét több kongeniális elmét adott a szellemi élet majdnem minden terén az európai műveltségnek. A világ egyik legnagyobb lírikusa, Petőfi Sándor, a balladák mestere Arany János, a népszerű regényíró, Jókai Mór, Az *Ember tragédiája* című drámai költemény szerzője, Madách Imre, a költő, politikai és bölcséleti író, báró Eötvös József, Montalambert benső barátja, mind közismert nevek. Az orvostudomány terén Semmelweiss Ignác, a gyermekágyi fertőzőes láz leküzdője, a természettudományok terén az ingalengés törvényeit továbbfejlesztő s geofizikai kísérleteivel is világhírűvé vált báró Eötvös Lóránt, a földrajzi kutatók közt Kőrösi Csoma Sándor, gr. Széchenyi Béla, Lóczy Lajos, a matematikusok közül a két Bólyai: az apa Farkas és geniális fia, János a sok közül a legismertebb nevek. A művészetek terén a festők közül Munkácsy Mihály, Paál László, Szinnyey-Merse Pál neve a legismertebb, a zeneművészek közül Liszt Ferenc, Hubay Jenő, Dohnányi Ernő, Bartók Béla, a szobrászok közül Fadrusz János.

Azt az élénk magyar szellemi életet, amelyből ily kiváló nevek gyarapították az emberi műveltség kincseit, most a legsúlyosabb válság környékezi. Ezért — azokon a közvetlenül megküldött kérdőíveken kívül, amelyek az ország fő-

iskoláiról, tudományos társaságairól a Commission de Coopération Intellectuelle szíves felhívására az egyes intézmények sorsáról beszámoltak, — szükségesnek látjuk az egyes s így könnyen át nem tekinthető jelentések mellé összefoglaló és kiegészítő képet is nyújtani az ország szellemi életéről, némileg abban a formában, amint azt más országokra vonatkozólag megbízott előadók már megtették.

A világháború befejezése két ország életereit vagdosta szét leginkább, Ausztriáét és Magyarorszáét. Magyarország területének 67·3 %-át veszítette el, népességének 58·4 %-át. Már ezzel is nagy csorbát és erőtartalékot szenvedtek az ország szellemi életének leginkább a központban székelő intézményei, mert csupán a magyarajkú lakosság számából 32·5 % szakított el az ország területéből. A békekötés azonban azokat a gazdasági erőforrásokat is elvonta a magyar szellemi élet elől legnagyobbészben, amelyekből eddig táplálkozhatott. Legyen elég itt csak arra utalnunk, hogy Magyarország elveszítette szántóföldjeinek 57 %-át (s köztük éppen a legtermőbbeket), továbbá kertterületének és rétjeinek egyaránt 74·8 %-át, a legelőnek 69·4 %-át s korábbi virágzó fakivitelét súlyos passzivitásra váltva, erdőterületének 85·5 %-át. A szántóföld nagy csökkenése magával hozta, hogy Magyarországnak mezőgazdasági terményekből való jutalmazó kivitele — az ország bevételeinek egyik legtekintélyesebb része — úgyszólván teljesen elapadt s csak igen kedvező termésű években enged némi kiviteli fölösleget. Másik súlyos veszteség a korábban szintén nagyrészt kivitelre kerülő állatállomány megcsorbítása, amely ugyancsak fontos bevételi forrásnak csökkenését jelenti. Az ország szarvasmarhaállományának 65·4 %-a szakított el, a sertésállomány 48·1 %-a, a lovaknak 55·2 %-a, a juhoknak 68·7 %-a.

A bányászati termelés terén az ország elveszítette petroleum-, bauxit, arany-, ezüst-, réz-, magnezit-, kénkovand-, antimon-termelését, valamint a kivitelt is szolgáló sótermelését teljes egészében, vasérc-termelésének 88 %-át, kőszéntermelésének 27 %-át (a megmaradt rész azonban kötelező jóvátételi szállításokkal van terhelve), barnaszén-

termelésének 30 %-át, gyáripari termelő telepeinek pedig 56 %-át.

Ez a néhány adat megvilágítja már, hogy az az ország, amelynek gazdasági erőforrásai ily nagy mértékben elapadtak, szellemi életének a korábbi intenzitással való gondozására képtelenné válik. Nem képes erre a társadalom, amelynek köre megszűkült, anyagi ereje pedig meggyöngült s nem képes megfelelő áldozatot hozni az állam sem, amelynek régi adósságaihoz rendkívül nagy új terhek járulván, pénze értékének folytonos csökkenésével teljesítő képességének mindig alacsonyabb szintjére süllyed.

Ausztria és Lengyelország, amelyeknek szellemi életéről már kidolgozott jelentések vannak a Commission előtt, első példái annak, hogy a megfelelő gazdasági erők híján hagyott országokban az életnek s így különösen a szellemi életnek milyen kálváriája indulhat meg. A békekötéskor Európában általában túlbecsülték Magyarország gazdasági erejét, nem figyelve arra, hogy megmaradt földjei gyöngébb minőségűek: ezért Magyarország pénzének nemzetközi értékelése is Ausztriáénál és Lengyelországénál lassabban haladt ama mélypont felé, amelyet a belső elszegényedés már korábban indokolttá tett. E három ország gazdasági viszonyai közt olyan parallelizmus van, hogy a szellemi élet küzdelmeinek gazdasági okait tovább fejtegetni nem tartjuk szükségesnek, hanem utalunk az Ausztriáról és Lengyelországról kidolgozott jelentésekre, amelyektől a magyarországi helyzet alig eltérő.

Ami eltérés mutatkozik az életstandard alakulásában, azt alább számszerűleg kimutatjuk.

Lényegesebb az eltérés természetesen a szellemi élet intézményeinek sorsában, amely minden országban egyéni és sajátos. Ezek történeti kifejlődését s mai helyzetét rövid vázlatban s utalással a Commission titkárához, Halecki úrhoz közvetlenül benyújtott vagy benyújtandó részletes jelentésekre, amelyek mintegy annexeit tehetik a jelen összefoglalásnak, az alábbiakban adjuk elő, külön megemlékezvén a felsőoktatás intézményeiről, a tudományos társaságokról s végül a nyilvános múzeumokról, közkönyvtárakról és egyéb gyűjteményekről.

I. A felső oktatás ügye.

Magyarország fiatalsága már a XI. század végétől kezdve sűrűn kereste föl a párisi egyetemet. A XIV. század elején már Magyarországon is állítottak egyetemet; a török harcok s Magyarországnak 1526-ban kezdődő megszállása azonban ennek az intézménynek a pusztulását jelentette. Több mint egy századdal később, 1635-ben alapította Pázmány Péter bibornok és Magyarország hercegprimása a ma is fennálló s újabban alapítójáról elnevezett budapesti tudományegyetemet, kezdetben teológiai és bölcsészeti fakultással, melyhez 1667-ben járult a jogi s 1780-ban az orvosi kar. A második, sorrendben legidősebb s legjelentékenyebb főiskola az ország egyetlen műszaki főiskolája, az 1846-ban alakult József műegyetem, melynek a következő szakosztályai vannak: 1. mérnöki és építészeti, 2. gépészmérnöki, 3. általános és vegyészeti, 4. közgazdasági.

1872-ben létesült egy korábbi jogakadémia és egy kisebbrendű orvosi képzést nyújtó intézet bevonásával a kolozsvári Ferenc József egyetem, jogi, orvosi, bölcsészeti és matematikai fakultásokkal. A békeszerződés Kolozsvárt elszakítván Magyarországtól, az egyetem — elvesztvén minden fölszerelését, amelyek különösen az orvosi és természettudományi szakokban voltak értékesek — Szegedre költözött, az országnak Budapest után legnagyobb városába, amelyben eddig semmiféle felsőoktatási intézmény nem volt s amely régen kívánta, hogy egyetemi várossá lehessen.

A felsőoktatást kereső ifjúságnak azonban az idők folyamán a korábbi két egyetem kevés volt, amit különösen a budapesti egyetem túlszűfolttsága mutatott; ezért a magyar kormány 1912-ben két újabb egyetem létesítését határozta el, Debreczenben és Pozsonyban. A debreceni négy fakultásból áll: református teológiai, jogi, orvosi és bölcsészeti karból. Pozsonyt az ország szintén elvesztette s az ottani egyetem Pécssett telepedik le, hol már a XIV. század elején virágzó egyetemi élet volt s hol a fennállott jogakadémiát az egyetembe lehetett olvasztani. A jogi karon

kívül az egyetemnek orvosi és bölcsészeti fakultása van. Évtizedes tervezgetés után 1920-ban létesült, főleg a mezőgazdasági körök óhajára, Budapesten az egyetemi közigazgatási kar. Az ország fontosabb főiskolái közül kiemelendők még — mint a legrégebb intézmények egyike — a bánya- és erdőmérnöki főiskola, melyet Selmezbányán 1793-ban alapítottak s mely most Sopronban székel. Ez volt az első műszaki főiskola Európában. Egy állatorvosi főiskola, három mezőgazdasági főiskola (kettő az ország területének elszakításával elveszett), öt jogakadémia, amelyeket az ország mai helyzetében fenntartani nem képes s kénytelen őket fokozatosan, vagy egyszerre beszüntetni, továbbá Budapesten egy kereskedelmi, egy képzőművészeti, egy színművészeti, egy iparművészeti és két zeneművészeti főiskola egészíti ki a magyar főiskolák sorozatát.

Az alacsonyabb fokú intézetekre itt nem terjeszkedhetünk ki; annyit azonban mégis meg kell említenünk, hogy a magyar államnak megmaradt területén, nehéz pénzügyi viszonyai ellenére is folytatnia kell az elemi iskolák hálózatának már korábban megkezdett továbbépítését, másfelől, hogy ezt tehesse, a középfokú iskolák egy részét kénytelen megszüntetni, átalakítani, vagy szerényebb keretek közé szorítani.

A felsőoktatás helyzetének megítélésére jellemző egyfelől a tanszerek, könyvgyűjtemények kiegészítésének a lehetősége, másfelől a főiskolai tanároknak és egyéb tudományos személyzetnek az anyagi helyzete. Bizonyos mértékig használni lehet az állami költségvetések adatait is, de ezek nem teljesen tájékoztatók, amennyiben a főiskolák költségvetéseinek többletét leginkább az egyetemi klinikák beteglétszámának igen nagyra növekedett élelmezési és ellátási költsége foglalja le.

A vallás- és közoktatásügyi tárcára vonatkozó általános adatok a következők:

Az 1914/15. évi költségvetésben az állam összes kiadásából erre a tárcára esett azok 7.02 %-a, 1921/22-ben 4.23 %-a és 1922/23-ban 4.61 %-a.

A vallás- és közoktatásügyi tárca összes kiadásából a

főiskolákra esett 1914/15-ben 10·44 %, 1921/22-ben 28·44 % és 1922/23-ban 32·86 %.

Ez a nagy eltolódás svájci francra átszámítva a következő eredményt adja :

A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterium költségvetése az 1914/15. pénzügyi évben 160 millió korona volt s ebből 17 millió korona, körülbelül ugyanannyi svájci franc, esett a főiskolák költségvetéseire ; az 1921/22. évben, amikor az árúcikkek beszerzésének világparitási ára mintegy 100 %-os emelkedést mutatott a békebeli arányokhoz képest, a közoktatásügyi minisztérium 1.130 millió koronás költségvetéséből, ami összesen 34 millió svájci francnak felelne meg, száz magyar koronát 3 svájci francnak számítva, holott már a költségvetési év kezdetén száz magyar korona 2·1 svájci francot ért, a költségvetési év közepén pedig 0·85 svájci francot : mintegy 320 millió (9·7 millió svájci franc) jutott volna a főiskolákra, ha a magyar korona folyton csökkenő vásárló képessége miatt ez az adomány is nem zsugorodott volna mindig csekélyebbre. Az 1922/23. évben pedig, amikor a drágulás világparitása a 150 %-ot meghaladta s a főbb árúknál a 200 %-on is túlment, a magyar közoktatásügyi tárca költségvetése 8·9 milliárd korona volt (22 $\frac{1}{4}$ millió svájci franc) a főiskoláknak juttatott összeg pedig kereken 3 milliárd korona (7·5 millió svájci franc). Amíg tehát a főiskolák költségvetésének (nem említve itt a háború alatt elmaradt külföldi beszerzéseknek ma egyáltalában nem fedezhető pótlási költségeit), a svájci valutában az említett három évben a világpiacon drágulást figyelembe véve, legalább is úgy kellett volna aránylaniok egymáshoz, mint 100, 200, 250, a valóságban ez az arány következően alakult : 100, 57, 44. És még ez az arány is csalóka, mert az utóbbi két számban az 1912-ben szervezett új egyetemek szervezésének és kifejlesztésének folytatólagos költsége is bennfoglaltatik. Legbiztosabb alapon áll az összehasonlítás, ha a budapesti egyetem költségeit vesszük (a klinikai ellátási költségek nélkül) s mellette a József-műegyetemét, amely két intézmény a legnagyobb, legrégebb s újabb fejlesztésben nem részesültek.

Ezeknek költségvetése együttvéve 1914/15-ben 6.442 millió korona volt, 1921/22-ben 164 millió korona, 1922/23-ban 290 millió korona, tehát svájci francban 6.442.000, 4.920.000, 725.830. A fejlődés aránya tehát az említett 100, 200 és 250 helyett : 100, 76·7, 11·3.

Ebből folyik, hogy a főiskolai könyvtáraknak, laboratoriumoknak s egyéb tudományos felszereléseknek kiegészítése nemcsak a háború alatt szünetelt, hanem most is a legnagyobb hátralékban van s mint szembeszökő, de az összes főiskolákra jellemző adatot kell kiemelnünk, hogy a budapesti egyetemi könyvtár a háború előtt 8 angol, 3 amerikai, 14 olasz, 46 francia folyóíratra fizetett elő s ma ezek egyikét sem tudja megvásárolni, sőt az aránylag olcsóbb német folyóiratok közül is fokozatosan 54-nek a megvásárlását kellett beszüntetnie.

A folytatólagos tudományos munka lehetősége tehát teljesen meg van bénítva.

De súlyosan megrendült a tudomány művelésére hivatott egyetemi tanárok életszínvonala is, oly fenyegetően, hogy másfelől ez akasztja meg a tudományos foglalkozás korábbi rendszerességét. E kedvezőtlen életszínvonal egyúttal azt is maga után vonja, — ami a később jövő tudományos munkásságát fenyegeti — hogy nagyon meggyérül a tudományos szukkreszcencia s így az egyetemi katedrák azt a fontos feladatukat, mely a tudósképzésben nyilvánul, nem tölthetik be.

Maguknak az egyetemi tanároknak háború előtti évi illetménye 15.000 korona volt, valamivel több, mint ugyanennyi svájci franc : 1922 végén a kétgyermekű, családos egyetemi tanároké a természetbeli kedvezményekkel együtt mintegy 680.000 magyar korona, ami azonban már csak 1500 svájci francnak felel meg, holott ugyanakkor az osztrák professzoroké 1800 svájci franc volt, a lengyeleké pedig 2400 svájci franc. 1923 május havában egyfelől az illetmények emelkedése és a lakások szabad forgalmának fokozatos helyreállítása miatt a tisztviselői lakbérek arányos emelkedése, másfelől azonban a kereseti adó emelése és a kedvezményes ellátás megszorítása folytán az egyetemi tanárok

átlagos illetménye 1.270,000 koronára emelkedett, ami azonban a május 15-iki értékelés (0·11 svájci centime) szerint csak 1400 svájci francnak felel meg.

Ezzel szemben kiemelhetjük a közszükségleti cikkek áremelkedésének nagy számai közül a következőket :

	1914 június 30.	1922 dec. 31.	1923 május 15.
1 zsemlye	0.04 K	9.5 K	24.— K
1 kg zsír	1.50 «	800.— «	2,250.— «
1 kg burgonya	0.14 «	32.— «	34.— «
1 kg cukor	0.82 «	450.— «	1,310.— «
1 kg vaj	3.— «	1,300.— «	3,600.— «
1 tojás	0.07 «	40.— «	64.— «
1 kg szappan	0.80 «	410.— «	1,800.— «
1 pár cipő	15.— «	7,200.— «	22,000.— «
1 férfi ruha	100.— «	40,000.— «	98,000.— «
1 férfi ing	3.50 «	3,500.— «	8,200.— «
1 gallér mosása	0.05 «	15.— «	50.— «

Meg kell még említenünk, hogy a magyarországi főiskoláknak közös — de az egyetemi tanároktól a belépést kötelezően meg nem kívánó — szervezetük van az Országos Felsőoktatási Egyesületben, amely a háború óta beállott rendkívüli nehézségek folytán igyekszik felhívni a hazai és külföldi társadalom figyelmét és adakozását arra, hogy a főiskolák legalább a legszükségesebb tudományos eszközök, vegyszerek, könyvek birtokába jussanak. E célra az egyesület külön bizottságot is alakított, amelyben a magyar társadalom előkelőségei segítik törekvésében; az eddig elért eredmény azonban távolról sem elégíti ki a szükségletet, az Egyesületnek az a mozgalma pedig, amely az egyetemi tanárok megélhetési viszonyainak javítására irányult, a magyar állam igen súlyos pénzügyi helyzete miatt nem érhetett el eredményt.

II. A magyar tudományos társulatok élete.

Ugyanazok az okok, melyek a magyar főiskolai oktatást megbénítják, játszanak közre a korábban igen élénk magyar tudományos mozgalom fennakadásában is. Itt azonban a háború óta kifejtett működés korlátozására némely okok erősebben kidomborodnak. Ilyen elsősorban Magyar-

ország területének megcsorbítása, amellyel három és egy-negyedmillió magyarjékú lakost elveszítvén, ezekkel a tudományos és szellemi érintkezést is elveszítette. Ausztria kivételével a volt monarchiának többi utódállamai nemcsak a közvetlen szellemi érintkezést tiltják meg magyarjékú lakosaiknak, hanem a magyar tudományos könyveknek és folyóiratoknak is tilos átlépniök a határon. Mindezeknek a következménye az, hogy a tudományos társaságok effektív taglétszáma nagyot csökkent, ezért a tagdíjkból, adományokból eredő bevétele is visszaesett, valamint a kiadványainak és folyóiratainak elárusításából eredő jövedelme is. A másik oldalon a megélhetés viszonyainak az a drágulása, amelyet föntebb már jellemeztünk, szintén nyomasztólag hatott a tudományos társaságok működésére. Azok a társaságok, amelyek munkásságukat korábban gyűlt vagyoni erejükből folytatták, az értékek eltolódása folytán anyagi zavarokba kerültek s teljesítményeiket korlátozni voltak kénytelenek. Azok a társaságok pedig, amelyek a tagjaiktól szedett tagdíjkból tartották fenn tudományos közleményeiket, a nyomdai árviszonyok folytonos emelkedése következtében tagdíjaikat voltak kénytelenek fokozatosan oly mértékben emelni, hogy ez viszont a tudományos társaságokból sok olyan embert elvont, akinek szerény életviszonyai a változott viszonyok között nem engedték meg a tudományos kapcsolatok további fenntartásának fényűzését. Különösen áll ez azokra a szellemi munkásokra (egyetemi és középiskolai tanárok, állami tisztviselők stb.), akik érdeklődésüket követve régebben több tudományos társaság tagjai is voltak s később e szálakat lassankint kénytelenek voltak egyenkint eltépni.

A tudományos társulatok e folyamatban kettőt veszítettek: sok értékes tagjukat s azt, hogy kiadványaik közrebocsátása még sem történhetett a kellő mértékben.

További akadály a tudományos társaságok munkásságára a külföldi forrásművektől való elzártsága, mert ezek a rendkívüli valutakülönbségek folytán szinte hozzáférhetetlen drágákká váltak s legföljebb csak a német irodalom termékeinek egy részét vásárolhatták meg.

Amíg azonban ezek az okok általában károsan hatottak is a magyar tudományos társaságok fejlődésére, másfelől örömmel lehet megállapítani, hogy a vesztett háború által okozott nemzeti szerencsétlenség új energiakifejtésre bírta a tudományos köröket: a tudományos előadások száma, látogatottsága gyarapodott, a korábban fennálló társaságok működésüknek azt a részét, amely az anyagi eszközöktől független, szinte megújult kedvvel folytatják tovább, viszont alakulnak újabb tudományos társaságok, amelyek azokon a korlátokon belül, amiket az anyagi eszközök szabnak eléjük, szintén friss élénk tevékenységet fejtenek ki. Minden tudományos társulat érzi azonban a külföldi tudományos körökkel való kapcsolat híját, úgy a folyóiratok és kiadványok kicserélésében, mint a nemzetközi kongresszusokon, vagy egyéb tudományos összejöveteleken való közvetlen érintkezésben.

A részletekre térve, a magyar tudományos társaságok sorában, mint legrégebbit, legtekintélyesebbet és legegységesebbet kell említenünk a Magyar Tudományos Akadémiát, melyet 1825-ben gróf Széchenyi István kezdő alapítványa létesített s amely 1830 óta működik. Tagjai (a magyar tudományosság képviselői közül levelező, rendes, tiszteletbeli és igazgatótagok, a külföldi tudományos kiválóságok sorából külső tagok) három osztályba vannak sorozva: 1. a nyelv- és széptudományi, 2. a bölcséleti, társadalmi és történelmi, 3. a mennyiségtani és természettudományi osztályba. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárat, kéziratárat tart fenn és elhunyt legjelesebb tagjainak arcképcsarnokát. Az Akadémia kiadványainak és közvetlenül kiadott vagy segélyezett folyóiratainak igen nagy sorozata a tudományoknak úgyszólván minden ágazatára kiterjed; kiadványai közt gyakori az idegennyelvű standard munkák magyar nyelvű fordítása is.

A háború s az azt követő idők azonban nagyon szűk térre korlátozták az Akadémia könyvkiadó tevékenységét. A társadalmi áldozatkészség szép jeleit adta ugyan az Akadémia iránt való érdeklődésének, de ezt az áldozatkészséget a háború viharában megtépett egyéb kulturális intézmények,

továbbá a minden oldalról látható nyomor által provokált jótékonyági akciók annyi irányban igénybe vették, hogy az Akadémia zavartalan munkásságát ez a segítség sem biztosíthatta, valamint az állami dotáció újabb fölemelése sem.

A Magyar Tudományos Akadémián kívül az ország szellemi életének fejlődésére hosszabb idő óta legjelentékenyebb hatással volt a szépirodalmi társaságok közül a Kisfaludy-Társaság (alapított az 1837. évben), amely a szépirodalom és széptudományok köréből állandó kiadványsorozatokat bocsátott ki, a nyugati kultúra több kiváló művének lefordításával is. E társaság kiadásában jelent meg a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben az első teljes Shakespeare, egy évtizeddel később pedig a teljes Molière-kiadás. Egy másik, szintén zártkörű irodalmi társaság, a Petőfi Társaság, mely 1876-ban alakult, s amely főleg a fővárosban s az ország egyéb szellemi központjain tartott irodalmi felolvasásaival tett hasznos szolgálatokat s ezidő szerint a Petőfi centennárium ünnepein hódol a nagy költő emlékének. Mind a két társaság működésére a már említett anyagi okok hatnak bénítólag.

Hosszú és igen érdemes multra tekinthet vissza a Magyar Kir. Természettudományi Társulat, mely 1841-ben alapított s népszerűsítő havi folyóiratán kívül a természettudományok körébe vágó szakkiadványokat bocsát ki. A társaság nagy népszerűségét mutatja tagjainak száma (1913-ban 13,000); a természettudományok iránt való érdeklődést hathatósan terjesztették felolvasó ülései is. Ez a társaság ugyanúgy anyagi bajokkal küzd most, mint a többi s hivatásának nem élhet a régi erővel s nagyon sinyli, hogy tagjainak egy részétől úgy elszakították, hogy az érintkezést nem tarthatja fenn velük.

A magyar közönség szélesebb rétegeiben is el van terjedve a Szent István-Társulat munkássága. Ez a társulat, melynek alapítása 1848-ban történt, népies olvasmányok kiadásával kezdte munkásságát a katolikus hívők számára, de tudományos (főleg vallásbölcseleti és történelmi) kiadványainak száma is nagy s a múlt század második felében széles alapokon tervezett magyar enciklopédia kiadásába

fogott. Az újabb évtizedekben kiadványainak sorát szép-irodalmi művek is tarkítják. E társulat kebelében zártkörű tudományos és irodalmi osztály is alakult, amely később Szent István Akadémia nevet nyert. A társulatnak működési köre szintén megyengült.

Kevésbé népszerűsítő, mint szakszerű kiadványainak nagy tömegével s állandó havi folyóiratával válik ki a Magyar Történelmi Társulat, mely 1867-ben alakult. Régebbi kiadványainak egyik fontosabb s a szakkörökön kívül eső közönségben is elterjedt kiadványsorozata volt a Magyar Történelmi Életrajzok c. vállalat. A legutóbbi 10 év alatt a társulat nagy vállalkozásba fogott: Magyarország legújabb története (a török hódoltság utáni idők, a XVIII. század első felétől kezdve) forrásműveinek kritikai kiadásához. E vállalkozás szellemi részének igen nagy előnyére volt, hogy 1918 óta a bécsi titkos udvari levéltárak is megnyiták a kutató történettudósok előtt; anyagi szempontból azonban a többször ismertetett okok miatt ez a vállalkozás is létérdekeiben van fenyegetve.

A magyar földrajzi kutatás nagymultú s (a bevezetésben említett) kiváló férfiakat adott a nemzetközi tudományosságnak. A Magyar Földrajzi Társaság, amely 1872-ben alakult, külön folyóiratával és egyéb kiadványaival szolgálja a földrajzi ismeretek terjesztését.

A Földrajzi Társaság munkaköréhez közel áll a Közép-és Keletázsia kutatására alakult magyar társaság, mely újabbkeletű, de most anyagi eszközök híján a maga erejéből semmit sem tehet, legfeljebb szellemi tevékenységét ajánlhatja fel bőségesebb anyagi erővel bíró hasonló vállalkozásoknál.

Némileg rokoncélú a Turáni Társaság is, amely a magyarral rokonságban lévő keleti fajok tanulmányozását tűzte ki céljául, messze elmaradva programjától.

Meg kell még emlékeznünk a Matematikai és Fizikai Társulatról, amely ugyan csak néhány évtizedes alkotás, de a szakba vágó tanulmányok fejlesztése érdekében sok érdemeset alkotott, valamint a Magyarországi Földtani Társulatról, mely Magyarország geológiai kutatását végzi,

bár a mai viszonyok közt szintén csökkenő erővel az anyagi eszközök híja miatt.

A történelem segédtudományai közül külön társulati szerve van az archeológiának, amely korábbi rendszeres folyóiratainak közrebocsátásában azonban most korlátozva van; itt említjük meg továbbá a Genealogiai és Heraldikai Társaságot, szintén élénk társulati élettel és rendszeres folyóirattal a háború előtt, ezidőszerint pedig szintén megcsappant taglétszámmal és meggyöngült anyagi erővel, végül a Numizmatikai Társulatot, amelynek további működését hasonló bajok korlátozzák.

Az Ethnographiai Társulat, amely 1889-ben alakult, több szakosztályra osztva igyekezett még a háború első éveiben is intenzív tevékenységet kifejteni s három folyóiratot is bocsátott közre.

A széptudományok művelői a Magyar Irodalomtörténeti Társaság (alapított 1910-ben), amely tudományos előadásaival és folyóirataival terjeszti az irodalomtörténeti ismereteket, továbbá az újabbkeletű La Fontaine Társaság, mely a francia és angol költői termékek jelesebbjeinek lefordításával, nyilvános előadásokon való bemutatásával foglalkozik.

A nyelvtudományok művelésére szintén van két, igen hasznos munkát végző tudományos társaság Magyarországon; egyik a Magyar Nyelvtudományi Társaság, külön folyóirattal s megkezdett, de az anyagi viszonyok miatt megjelenésében hátráltatott nagy összefoglaló munkájával a Magyar Nyelvtudomány történetéről és mai állásáról; a másik a Philologiai Társaság, amely a klasszikus és modern nyelvek művelésével foglalkozik, tudományos előadásain és szakfolyóiratában.

Érdemes munkát végez az 1900-ban alakult Magyar Filozófiai Társaság azzal, hogy az 1889—1891. években megjelent *Filozófiai Szemlét* felújította. Tudományos előadásain kívül folyóiratával s külön kiadványaival nagyon növelte a filozófiai gondolkodás szeretetét. A további fejlődés szintén anyagi nehézségekbe ütközik, bár a közönség érdeklődése egyre nagyobb mértékben vonzódik a filozófiai

tanulmányok felé. Mellette a keresztény filozófia művelésével foglalkozó aquinói Szent Tamás Társaság is élénken működött.

A Magyar Pedagógiai Társaság 1891-ben alakult s az elemi, közép- és felsőoktatás kérdésein kívül foglalkozik általában a neveléstudomány minden problémájával. Korábban külön kiadványokat is bocsátott közre, újabban csak folyóiratot.

A társadalomtudományok művelését tűzte ki maga elé az 1906-ban alapított Magyar Társadalomtudományi Egyesület, mely nemcsak külön folyóiratával, hanem közérdekű társadalmi kérdésekben tartott ankétjeivel s ezek közrebocsátásával igyekezett céljainak megfelelni; működése ma úgyszólván teljesen szünetel.

A Magyar Közgazdasági Társaság, mely 1894-ben alakult, ma is élénk tevékenységet fejt ki előadói és vitaülésein; folyóirata, mely a társaság megalapítása előtt megindult, most 47. évfolyamát éli, a Társaság egyéb kiadványait szünetelteti.

Be kell még számolnunk a tudományos társulati mozgalom három legfiatalabb hajtásáról, a Minerváról, mely a szellemi tudományok s a tudományos színhézis művelője s külön folyóiratot tart fenn; a Kőrösi Csoma Sándor Társaságról, mely a magyar őstörténet kutatásába mélyed s a Magyar Statisztikai Társaságról, melynek szintén van szakfolyóirata.

Azok közül a népesebb társulatok közül, melyeknek bizonyos érdekképviselési árnyalatuk is van ugyan, de még élénk és hasznos tudományos működést fejtenek ki, meg kell említenünk az 1880-ban alakult Magyar Jogászegyletet tudományos előadásaival és tekintélyes kiadványaival is, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet (alapítási év 1867), melynek rendszeres heti tudományos ülései vannak, folyóirata s régebben kiadványai is, továbbá a Budapesti Kir. Orvosegyletet, mely korábban a szakszerű kiadványoknak szintén gazdag sorozatát bocsátotta közre.

Ez a felsorolás még az ország központjában működő tudományos társaságokat illetőleg sem teljes; a vidék na-

gyobb városaiban szintén vannak irodalmi, tudományos, régészeti, történeti stb. tudományos társulatok, többnyire szűkebb, egy-egy vidékre szóló működési körrel. Ezek is rendkívül sokat szenvednek a háború óta megváltozott s a tudományos viszonyokra kedvezőtlen áralakulások miatt, még nehezebb a sorsa azoknak a régimúltú magyar irodalmi és tudományos társaságoknak, amelyeknek Magyarországtól elszakítva, kisebbségi jogait és kultúráját a békeszerződések ellenére sem respektálják. A többit nem említve, főleg Kolozsvár, Pozsony és Kassa korábban virágzó tudományos élete az, mely nemcsak az anyagi eszközöknek, hanem a szabad mozgásnak hiánya miatt is erőt veszít.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy 1923 április havában alakult meg Budapesten a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, mely azt tűzi ki feladatául, hogy a tudományos társaságokat — azok autonómiáját tiszteletben tartva — anyagi vonatkozásokban szövetkezésre bírja s közös nyomda, majd terjesztő vállalat létesítésével enyhítsen a nehéz állapotokon.

A sok elszegényült tudományos társaságnak ez az erőösszetétele talán segít lassítani a hanyatlás menetét, de arra az erőkifejtésre, amelyet a magyar tudományos társulatok a háború előtt végeztek, idegen segítség nélkül alig juttathatja.

A Nemzetek Szövetségének hathatós segítsége volna szükséges arra, hogy a magyar tudományos társaságok a külföldi rokoncélú társaságok kiadványait csereképpen a háborús évekre visszamenőleg is megkapják, a nemzetközi kulturális mozgalmakban és összejövetelekben részt vehessenek (ezidőszerint a külföldre utazásnak is súlyos pénzügyi akadályai vannak), végül, hogy valamilyen módon a magyar társaságok könyvkiadó tevékenysége előmozdíttassék.

III. Múzeumok, könyvtárak, egyéb közgyűjtemények.

Az országos jellegű közgyűjtemények sorát Magyarországon időrendben és jelentőségben a Magyar Nemzeti Múzeum nyitja meg, melynek alapjait az 1802-ben gróf Széchényi

Ferenc által alapítványként átadott könyvtár és érem- és régiséggyűjtemény vetette meg. Mind a könyvtár, mind a múzeum többi tárai később magánosok rendszeres adományai és állami vásárlások útján gyarapodtak.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára, melynek nyomtatványi, levéltári, kéziratári, hírlaptári osztályai vannak, Magyarországnak legnagyobb tudományos intézete. Különösen gazdag régi magyar nyomtatványokban és kódexekben s 1897 óta minden hazai nyomtatványt köteles példányként kap. Vásárlásait — melyek főleg hazai vonatkozású oklevelekre, levelezésekre, kódexekre, régi hírlapokra és nyomtatványokra vonatkoztak — a háborús idők beállta után korlátozni kényszerült, majd teljesen abbahagyni s megfelelő helyiség hiányában anyagának rendezése és tudományos kihasználása sem lehet kielégítő.

A Magyar Nemzeti Múzeumnak a könyvtáron kívül még a következő osztályai vannak: régiségtár, néprajzi tár, és három természeti tár: állattár, növénytár és ásványtár. A régiségtár kő és vaskorszaki leleteken kívül különösen gazdag a Budapest környékén annak idején kifejtett római kolonizáció emlékeiben és a magyar középkor emlékeiben; a továbbgyűjtésben és ásatásokban most hosszabb idő óta kényszerű szünete van.

A néprajzi tár a magyarországi gyűjteményen kívül Ázsia keleti részéről, Afrikából és az ausztráliai szigetvilágból gyűjtött tárgyakban kiváló; elhelyezése azonban rendkívül rossz s miután ezen, anyagi eszközök hiányában, nem lehet egyelőre segíteni, ennek a tárnak a gyűjteményei sem használhatók ki eléggé, annál kevésbé gyarapíthatók. A Nemzeti Múzeum három természetrajzi táranak anyaggyűjtése és konzerválása az adott pénzügyi lehetőséghez képest állandóan folyamatban van, a gyűjtemények gyarapítása azonban már ismét nehézségekbe ütközik.

A magyar közgyűjtemények sorában az Országos Levéltár még közvetlenül a háború előtt megfelelő új épülethez jutott ugyan, amelynek levéltári célokra való belső berendezése azonban — az árak rendkívüli emelkedése miatt — még mindig nem készülhetett el. Az Országos Levéltár

történelmi emlékekben gazdag anyagának kiegészítése, rendezése, katalogizálása a rendelkezésre álló munkaerők csekély számán múlik.

A képzőművészetek nemzeti nagy gyűjteménye az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, a festészetnek, grafikának, szobrászatnak alkotásaival, antik és modern külföldi és hazai darabokkal. E múzeum gyarapodását korábban is főleg magánosok áldozatkészségének köszönhette, emellett azonban — különösen külföldi műkincsekre vonatkozólag — az állami vásárlások is a háború előtt nagy szerepet játszottak. Ma a magyar korona elértéktelenedése mellett állami vásárlásokról szó sem lehet s az intézmény a további fejlődésre nem számíthat. Ugyanez a sors érte az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot, amely a háború előtt nemzetközi összeköttetései útján is gyarapította gyűjteményeit és vásárlásokkal is gazdagította azokat. Most nemcsak ezekre nem képes, hanem — mint a Szépművészeti Múzeum is — azokat a legszükségesebb folyóiratokat, katalógusokat, stb. sem szerezheti meg, amelyekre a muzeális ügyek szemmel tartása érdekében volna szüksége.

A budapesti kir. m. tud. Egyetem könyvtára, melyet 1635-ben alapított Pázmány Péter bibornok, az ország legnagyobb általános jellegű tudományos könyvtára (kb. 550,000 kötet, 10,000 kézirat, metszetek, kódexek, 35 Corvina, ősnymtatványok.) Jelenleg a legsiralmasabb anyagi helyzetben van. Főleg külföldi anyagot gyűjt s ezt beszerezni nem tudja.

Az eddig említett gyűjteményeket, az Egyetemi Könyvtár kivételével, 1922 óta egy közös szerv foglalja össze, széleskörű autonómiával, az Országos Gyűjteményegyetem (Université des Collections Nationales), amelynek tagjai e gyűjtemények főtisztviselői, továbbá szak szerint érdekelt egyetemi tanárok. Az új szervezet célja az egységes kulturális politikai elvek szerint való intézés és az erőegyesítés. Ez az intézmény mindenestre javára válik a főbb közgyűjteményeknek, de azokat az anyagi akadályokat, amelyek fejlődésükben gátolják őket, nem tudja elhárítani. Ezeken az immár egységes vezetés alatt álló gyűjteményeken kívül

számos külön gyűjtemény, könyvtár és múzeum van a fővárosban és a vidéken is. Itt hallgatva azokról, amelyek az egyes egyetemi katedrák tartozékai s amelyek fölszerelésének a háború alatt beállt hiányai a főiskolai oktatás akadályai közé tartoznak, föl kell sorolnunk mindenekelőtt a Budapesten lévő többi nagy könyvtárakat. Ilyenek az Akadémia könyvtára, a műegyetemi könyvtár, a statisztikai hivatal könyvtára, a városi könyvtár, az országgyűlés könyvtára, a kereskedelmi és iparkamara könyvtára stb. Némelyikről már a fönntartó intézmény tárgyalásánál volt szó, de mindegyikre egyaránt áll az, hogy a háború óta gyűjteményeiket a nyugati kultúra termékeivel nem egészíthették ki.

A fővárosban fönnálló — s többnyire nem egyetemi tanszékhez fűződő — tudományos kutató intézetek közül említést érdemelnek a Földtani Intézet, az Agrogeológiai Intézet, a Meteorológiai és Földmágnességi Intézet, a Kémiai Intézet, az Állatélettani Intézet, a Seizmológiai Intézet, a Csillagászati intézet. Felszerelésének kiegészítésében és gyarapításában, kutatásainak folytatásában valamennyi a már ismertetett anyagi okok folytán van gátolva.

Az ugyancsak Budapesten fönnálló egyéb muzeális gyűjtemények közül kiemelhetők a Mezőgazdasági Múzeum, a Technológiai Iparmúzeum, a Közlekedési Múzeum, a Társadalmi Múzeum, a Tanszermúzeum, Budapest fővárosnak történelmi múzeuma, melynek egyik részét alkotja a római Aquincum helyén épült múzeum az ottani cirkusz maradványaival.

A vidék közgyűjteményei közül — nem említve azokat, amelyek magyar történelmi emlékeket tartalmaznak ugyan, de elszakítottak Magyarországtól s nem említve azokat sem, amelyek valamely főiskolai katedra tartozékai — kiemelhetjük a pannonhalmi apátság régi könyvtárát, az esztergomi primási könyvtárt, Debreczen, Miskolc, Pécs, Szombathely, Veszprém, Győr, Szeged, Kecskemét, stb. múzeumát, a kalocsai fizikai és csillagászati obszervatoriumot, a kisebb vidéki helyeken lévő — s most szintén nem fejlődő — 729 népkönyvtárat stb.

Ez az ismertetés, nehogy túlhosszúra nyúlják, kénytelen volt később már csupán a neveknek nem is kimerítő felsorolására szorítkozni, anélkül, hogy ismertette volna, mennyi kulturális munka van ezekbe az intézményekbe fektetve s mennyi szépen indult fejlődés akadt meg az anyagi eszközök híján.

Magyarország kulturális intézményei, a legnagyobbaktól kezdve a legkisebbekig, az ország szerencsétlen gazdasági helyzetének következményeit sínylik. Ez intézmények mutatják, mennyire akart és tudott Magyarország a kultúra terén előrehaladni, míg meg volt hozzá az ereje. Erejétől a békeszerződések megfosztották s most nemcsak itthon kénytelen nézni, hogy kulturális intézményei nem fejlődhetnek, hanem az elszakított magyarság kulturális elnyomtatásának jeleit is látja.

A magyar művelődés története tele van a nyugati kultúra hatásaival, amelyeket Magyarország közvetlenül keresett és élvezett s amelyekkel kapcsolata csak olyankor szakadt meg, mikor Magyarország keleti veszedelmek ellen saját testével védte Nyugatot (tatárpusztítás 1241, török hódítás 1526—1686). A gondosan és szeretettel ápolt nyugati kapcsolat a háború kitörésével ismét megszakadt s mikor újra szabad lett a szellemi érintkezés útja, az elszegényedett ország annyira elmaradt a versenyben, hogy a maga erejéből nem tudja pótolni a mulasztottakat.

A Magyar Tudományos Akadémia úgy érzi, hogy hivatása és kötelessége e helyzetet a Nemzetek Szövetsége előtt feltárni s hangsúlyozni azt is, hogy a nyugati kultúrának is érdeke volna, hogy segítségével újra magához kapcsolja a magyar művelődést, amely csak az utolsó évtized szerencsétlen fordulataiban vesztette el vele a közvetlen összeköttetést.

A Magyar Tudományos Akadémia azért is szükségesnek tartja mindezeket elmondani, mert jogosítva van az egész magyar tudományosság nevében szólni, amelynek számos kitűnő tagja hivatott arra, hogy a művelt világ közös kultúrmunkájában elismerésre méltó módon vegye ki a részét.

BUDAY LÁSZLÓ.

GYULAI PÁL ÉS CSENGERY ANTAL LEVELEZÉSE 1855—56.

E levelekben Gyulai Pál külföldi útjának élményeiről ír, midőn az ifjú gróf Nádasdy Tamás mentoraként vele Német- és Franciaországba utazott. Leveleiben erős és érdekes egyénisége nyilatkozik: komoly felfogása nevelői kötelességeiről, gyöngédsége a rábízott ifjú iránt, amellet erkölcsi és irodalmi nézetei, stílusának szépsége. Csengery viszont a pesti irodalmi és közállapotokról tudósítja a távollévőt, úgy hogy a leveleknek korrajzi értékük van. Mindkettejük leveleiben az élet és irodalom komoly felfogása, a szellem és stíl ereje hódít. A leveleket Csengery Lóránt úr szivességéből közöljük.

I.

Kedves Barátom!

Berlin, nov. 7. 1855.

Míg belé találok magam új helyzetembe, míg el tudom nyomni eltépett viszonyaim fájdalmát, míg megtanulom elhordozni a kényelmet, mely éppen annyi bajjal jár, mint a szegénység, míg megszokom, hogy ne lássak magyar embert és csak németül beszéljek, míg teljesen otthon leszek e nem éppen barátságos városban: sok, igen sok idő kell. Azért ne várjon tőlem valami okos leveleket az itteni tudományos, művészeti és politikai életről s bocsásson meg, ha, miután helyzetemről, mely tudom, hogy Önt, Keményt, Takácsot, Bérczyt s más jó barátaimat érdekli, pár sorban tudósítom, először is bizományokkal terhelem.

Új helyzetem olyan, hogy kevés kívánni valót hagy. Ha pár évvel ifjabb volnék, ha még bírhatnám mindazon illuziókat és reményeket, melyekről három évi nehéz és gyáva küzdelem lemondani tanított: talán büszke önbiza-

lommal s erős akaraterővel fognék az élethez, tanuláshoz, irodalomhoz. Most nem merek remélni, mert nevetségesen csalódtam, nem tudok akarni, mert érzem, hogy nem volt elég akaraterőm. A jövőre semmi határozott tervem. Élni, tanulni és dolgozni fogok, amennyit csak lehet és felhasznállok minden előnyt, mit helyzetem nyújt s ha mindezt nem tehetem, nyugodtan térek haza, mint olyan ember, ki nem csalódott, mert nem remélt, semmit sem tett, mert semmit sem akart. Annyi bizonyos, hogy Eötvös nem fog szégyent vallani velem. Tamás gróf iránti kötelességeimhez hű leszek és csak a legkényszerítőbb esetben fogok szakítani.

Egyébiránt a fiatal gróffal még eddig tökéletesen megvagyok elégedve. Nyílt, őszinte, nemesszívű s hozzám nemcsak udvarias, hanem még ragaszkodik is. Azon rossz hír, mi felőle szárnyalt, alkalmasint csak onnan származott, hogy a fiatalság első bolondságait nyiltabban űzte, mint mások s hamar a pletyka szájára került. Jellemében semmi sincs, mi a szív romlottságára mutatna s műveltsége és tehetsége is több, mint gondoltam. Csak nevelése volt elhanyagolva némely pontokban s csak bizonyos körülmények hatottak reá kedvezőtlen. Kedélye, úgy látszik, most ment át az első forradalmon s ha nem csalódom, nem minden tisztulás nélkül. Nekem máris igen bizalmas közléseket tesz anélkül, hogy némi gyanús barátságot akarna reám erőltetni s igen szeret velem lenni anélkül, hogy ezt az illedelem vagy kötelesség robotjának tekintené. Mindenüvé együtt járunk s a nap azon részét, melyen nem dolgozom, szobámban tölti. Olvasni is szeret s a tudomány, művészet, politika komolyabb oldalai iránt sincs minden figyelem nélkül.

Az idősebb gróftól illetőleg sem lehet panaszom. A legbőkezűbben látott el bennünket. A gróf azt az utasítást adta nekem, hogy gazdálkodjam, mennyire lehet, de minden szükségesre költsek és fia rangjához illőleg.

Az első hat nap a beiratással, tanárok látogatásával és rendezkedéssel tölt el. Meglátogattuk Esterházyt, az osztrák követet is. Tőlem engedelmet kért, hogy egészen elfeledte már a magyar nyelvet, de gyermekei tudni fognak, mert éppen most hozatott egy magyar papot; neje francia nő,

Rohan kisasszony, igen szellemes hölgy. A tanárok közül még eddig csak Rudorfot és Kellert látogattuk meg, mint akiknek felolvasásait hallgatjuk. Az első a római jogot tanítja, a második a jogenciklopédiát. Az első, úgy látszik, igen tudós és derék ember, előadása is kellemes, a másodiknak alig érthetni szavát s így igen bajos tudományáról ítélni. Én is annak rendje szerint járom a leckéket, mi naponként három órát foglalja el, kivéve szombatot és vasárnapot, mikor egyetlen leckénk sincs. Hogy én nem valami lelkesedéssel csüggök a jogon, mondanom sem kell. Az nekem már régi átkom, hogy azt kell tennem, mihez nincs kedvem s elhanyagolnom azt, min szenvedéllyel csüggök. Azonban a három órát is nem minden haszon nélkül pazarolom el. A jövő héttől kezdve rendre veszem a termeket, hospitálok minden tanárnál, amelyik legjobban tetszik, ahhoz rendszeren bejárok. Egyébiránt úgy veszem észre, hogy az orvosi és természettudományokat kivéve, az egyetemi felolvasások csak fiatalembereknek valók, a többi tudományokat sokkal jobban megtanulhatni könyvekből és gondolkodás által.

A színházakat szorgalmasan járom. Berlinnek mind az öt színházában már eddig is nem egyszer fordultam meg. Nemsokára ideérkezik Ristori. Természetesen minden előadáson jelen leszek s az első cikk, mit Keménynek írok, őt fogja tárgyalni. Még eddig, tanáraitam kivéve, egyetlen német íróval sem vagyok ismerős. Szeretnék valami alsóbbrendű íróval megismerkedni, kitől felvilágosításokat kaphatnék az itteni irodalmi viszonyokról. A kitűnő emberek erre nincs idejük s a velük való ismerkedést későbbre hagyom, mikor azt az átkozott német nyelvet jobban fogom beszélni. Igen jó volna, ha Eötvös az ígért ajánlólevelet mielőbb elküldené. Azok közt, kikhez bennünket ajánlani akar, van egy fiatal ember is, aki alkalmasint több fiatal íróval ismeretes. Én úgy emlékszem, hogy a mi mnemotechnikus hazánkfia, Lichtenstein is itt lakik. Szíveskedjék megkérdezni Duxtól, ki bizonyosan tud róla valamit. Jó volna, ha Pompéry is megküldené azon ajánlólevelet, melyeket ígért. Kérem figyelmeztesse ígéreteré.

Most már bizományaimra térek. Először is arra kérem, szíveskedjék a *Pesti Naplót* megküldetni számomra. Mióta odahagytam Pestet, semminemű magyar lapot nem láttam, azért szíveskedjék megmondani Keménynek, hogy küldjön nekem egy tiszteletpéldányt, vagy ha ezt nem teheti, fizessen elő számomra; husvétkor, mikor hazamegyek, pontosan meg fogom téríteni a díjat. Szíveskedjék továbbá a *Magyar nép könyve* második folyamát is megküldeni nekem, valamint a most kijövő füzeteket is.

Még arra is kérném, hogy szíveskedjék Tóth Lőrinctől a *Katona és Kántorné életrajzainak* kéziratát, melyeket én írtam az *Újabbkori Ismeretek Tárába*, elkérni s mielőbb megküldeni nekem. Nagy szükségem van rájuk. Feleki, a színész, megígérte volt nekem, hogy amit tud Kántornéről, össze fogja írni számomra. Ha találkozik vele, figyelmeztesse igéretére és vegye át tőle a kéziratot s küldje meg nekem.

Mint örülnék, ha Ön írna olykor nekem s különösen tudósítana irodalmi viszonyaink azon oldaláról, melyeket lapokban nem lehet olvasni. Hála fejében mindjárt megírnám a novellát a *Népkönyv* számára. Ön mosolyogni fog ígéretemen. Most az egyszer csalódik bennem.

Takácsot üdvözlöm. Köszöntöm Bérczyt, Keményt, Brassait. Köszöntöm jó nejét, ki irántam mindig annyi részvéttel és jóindulattal volt. Szinte feledtem: Pákh hazajött-e? Nincs-e felőle újabb hír? Nagyon megköszönném, ha ön felvilágosítást adhatna.

Az ég áldja Önt s ne feledkezzék el rólam!

Barátja

Gyulai.

II.

Pest, nov. 27-én. 1855.

Édes Barátom! Bocsánatot kérnék, hogy soraira csak most felelek, ha eléggé büntetve nem érzém magamat az Ön hallgatása által, míg válaszomra várt. Engem a sors különös szenvedéllyel üldöz évek óta. A családi körben hittem némileg föltalálhatni, amit a közélet örömeiben vesztettem s a forradalom óta két gyermekem halt meg. Tavalay atyámat érte baj; s a csapás, mely életét támadta meg,

földülta vagyoni körülményeit is. Most naponként várjuk a szegény kis Róza halálát. Ha nőm által oly közel nem állana is hozzám, akkor is fájdalmas volna ily fiatalon sírbahanyatlani látnom egy oly kedves, oly szép tehetségű leánykát. Hát szegény nőm! Képzelterheti Ön helyzetemet. Örök izgatótsághban élek s dúlt kedéllyel kell dolgoznom, nem amit szeretnék, hanem ami laptölteléknak való. Lelkem megtörök, mielőtt hagyhatnék valamit magam után, amiről hihetném, hogy valóban gyarapítottam azzal az irodalmat.

Írói vállalataimon is átok fekszik. A *Nép könyve* bukófélben a részvétlenség miatt. Dolgozótársaim is úgyszólván elhagytak. Eötvös, mióta akadémiai elnök, úgy látszik, nem tartja méltóságához illőnek apró novellákat írni. Aranytól a kis Szilágyi¹ lopott egy kis verset, úgy közölhetek tőle valamit. Kemény miatt hónapok óta késik a nyomtatás; s végre írt — egy ívet. Szót sem írt még Sebastopol bevételéről sem. Nincs is reményem, hogy ez évben tőle még valamit kapjak. Hiszen regénye is befejezetlen, melyből a két első kötet már rég megjelent. Az ő lelkierije fogyatkozni látszik. Óhajtom, bárcsak átmeneti állapot lenne. Azonban ő, egy idő óta, nem ír még a lapba sem, együtt lakomázik folyvást Danielikkal et Comp, de amellet szüntelen kedvetlen, ingerült a legfőbb mértékben. A napokban Pompéryval, sőt Deákkal is összecivódott. Deák leszidta, de Pompéry fölött ő lévén az úr, fölmondott neki. Azt hiszem a Számvalddali viszony is nyomja. S aztán . . . hiszen tudja Ön a hírt, hogy L. Mari férjhez megy. Kemény mindig mondta, hogy szeretne e viszonyból kibontakozni. De miután a viszony ily váratlanul felbontatott, úgy látszik, szíve ellentmond eszének. Mindig indulatos volt, de azelőtt tudta fékezni magát. Most minden alkalommal, a legkisebb ok miatt kitör. Eötvössel is volt egy kis szólalkozása. Csak velem van jól, miután én kerülöm az embereket s ritkán találkozunk. A lap dolgában pedig nem szólok.

De legyen elég a panasz. Nem untatom azzal többé. Örvendek, hogy Ön helyzetében fölatalálja, jól érzi ma-

¹ Sándor.

gát. Örömmel olvastam, amit az ifjú grófról írt. A közérdekben tartom nagy szerencsének, hogy a sors összehozta Önöket s erősen hiszem, hogy a rokonszenv, mely Önök közt létez, gyümölcsözővé lesz egykor. Írjon, kérem, ezentúl is, nemcsak magáról, hanem az ifjú grófról is. De írjon mindenkéül tanulmányairól, benyomásairól, melyeket azon körökben szerez, hol megfordul, írjon az irodalmi és művészeti dolgokról, stb., stb. Ön bizonyára több idővel rendelkezik. Azonban legyen meggyőződve, hogy ezentúl én is szorgalmasabb levelező leszek. Önre nézve szokásom alól kivételt teszek.

Mi bizományait illeti :

Először is íme itt küldöm Eötvös ajánló levelét Kaulbachhoz. Pompérytól még nem kaptam semmit. A mnemotechnikussal nem ajánlom, hogy ismeretséget kössön s azért nem is tudakozódtam felőle. A *Pesti Naplót* rögtön megrendelte Kemény s úgy hiszem, azóta meg is kapta. Tóth Lőrinctől megkaptam a Katonáról írt cikket, de a Kántornéről írottat még nem. Felekitől nem kaptam még adatokat. Pákról semmit sem tudunk.

A kívánt *Népkönyvet* mely úton küldjem? Postán-e, vagy talán a grófnéhez küldjem, akitől Ön megkaphatja? Írjon kérem eziránt. Ha tudnám, hogy sürgető, postán is megküldeném ; de nem hiszem, hogy a késedelem e tekintetben, Ön válaszáig, bajt okozna.

Most némi pletykákra térek.

Török, mint tudja Ön, lapjával deficitben van. Azt is tudja, hogy Károlyi István grófhoz folyamodott pénzért. De az ujság lesz Ön előtt, hogy Török kiírta, miszerint Károlyi neki a cautio-letételét megajánlotta. Károlyi erre levelet küldött Törökhöz, melyben felszólítja ez alaptalan állítás (hazugság) visszavonására. Török némi haladékat kért, esedezvén Károlyi előtt, hol személyes kihallgatást kért, de nem nyert, ne tegye őt végkép tönkre, ne kényszeritse öngyilkosságra. Ez az ember t. i. miután politikai hitéért és vallásáért többé egy fillért sem kap, mindenkit öngyilkosságával ijeszt, felelősekké tevén másokat Isten előtt az ő életéért, ha nem segítik. A haladékat megnyerte Károlyi

Istvántól, de pénzt nem kapott. Mindezideig azonban foly a *Magyar Sajtó* s mily forrásból, nem tudom. Mi történik vele új évre, azt sem tudom. Annyit tudok, hogy oly nagy alakban nem jelenik meg többé, mert ez iránt már a *Napló* kiadóival is értekezett Török, fölhíván őket, változtassák újra kisebbre a formátumot, miáltal 2000 forintot vél meggazdálkodhatni. Ebből láthatja Ön, ha rég nem tudná, hogy Török nem a magyar *journalistica* Girardin-je. De pótlólag még két anekdótát Törökről. Károlyi Györgyhez is elment szorultságában pénzt kérni. Károlyi György azon kérdéssel fogadta: «Hát maga most micsoda? pápista-e vagy kálvinista?» Aztán megtámadta lapja magyarellenes szellemét, stb., stb. Ez az egyik anekdóta. A másikat Danielik beszélte egy ismerősömnek. Kinek? képzeli Ön. Török Esztergomban is fölkereste a papokat. Egy jó kanonokot öngyilkossággal fenyegetett s színpadi declamációval monda, hogy már tódul is a vér fejébe; éppen jó, hogy Esztergomban van, a papok legalább eltemetik. Ezzel kirohant. A jó kanonoknak megessett a szíve rajta, hogy nem adott neki pénzt. Azonban éppen a primáshoz kellett mennie. Kit talál, amint kilép az utca szögletére? A *Magyar Sajtó* szerkesztőjét. S minő helyzetben? A vértolulás, melyről panaszkodott, nem a legillendőbb alakban ömlött ki száján. A tisztelt szerkesztő úr részeg volt, mikor a kanonokkal beszélgetett. Ismétlem, forrás Danielik.

Tudja Ön, mint komprommitálta Török az írói segélytár ügyét. Most a Vörösmarty árvái számára akarnak, nagyszerű, a nemzethez méltó, dotációt tenni. Bohusné előre 1000 pengő forintot küldött Deákhhoz, Bezeredy István 500-at csupán a temetés költségeire stb. A vérmesebbek 100,000 forintról beszélnek, a legszámítóbbról 60—80,000-ról. Deák, hogy a gyűjtés politikai színben be tünjék föl s azért akadályokra ne találjon, az akadémia elnökeit, Desewffyt és Eötvöst küldé a rendőrséghez a gyűjtésre engedélyt kérni. Török idő előtt kikürtölte e lépést s folyvást cikkez, politikai színben akarván föltüntetni a dolgot. Az értelmetlenebbek örülnek az ily lépéseknek; az okosak bosszankodnak. Az eredmény az, hogy az engedély még sincs megadva.

Vörösmarty temetéséről olvasott Ön a lapokban. Semmi sincs nagyítva. Legalább 20,000 ember volt jelen¹ s ezek közt több főrangú. Gróf Nádasdy ő excellenciájával is ott ismerkedtem meg. Szalayt kérte, kit az országgyűlésről ismert, mutatná be. De visszatérve a temetésre, a roppant tömeg kikísérte Vörösmarty koporsóját egészen a sírkertbe. A prépost (Szántófi) itt eltérve a szokásos szertartásoktól, a sírra letérdelt s egy e végre készített buzgó imát monda el. Ministransai közt plébánosok is voltak: Sulyánszky, Ráth stb. A polytechnikumi ifjúság Budán otthagya tanárait s tömegestül jött át Pestre. A gimnáziumi ifjúság kérelmet nyújtta be, hogy e napon ne tartsanak előadást. A *Pesti Napló*, mint láthatta Ön, mély gyászban jelent meg. S a városban mutatkozó lelkesedés a német lapokra is elragadt. Ők is megsiratták a *magyar* költőt, sőt világirodalmi veszteségről szóltak. A kis *Kundschaftsblatt*, a *Naplót* követve, egész gyászt öltött s így végzé a németekhez írt sorait: «Weinet, ó weinet: Vörösmarty ist todt!» Aki kételkedett, most meggyőződhetett, hogy Pest magyar város. A magyar írók fátyollal kalapjukon jelentek meg a temetésen.

De legyen elég ez alkalommal.

Látja Ön, hogy ha belejövök, hosszabb leveleket is tudok írni. S ha meggondolja, hogy Kazinczy Gábor, ki a magyar írók leveleit gyűjti, már öt év óta hiába várja soraimat, hogy a kollekczióba tegye: meggyőződhetik Ön, hogy Önt mennyire becsülöm, szeretem. Azt hiszem, lassankint abba is belejövök, hogy gyakrabban írok. De amit az időben mulasztok, a térben igyekszem kipótolni. S én örömmel írok Önnek. Alig volt, akivel örömeztőbb társalogtam, mint Önnel, — közbevetőleg mondva, e részben távollétét nagyon is érzem s íme most is, levelem hangulata mutatja, mennyire földérültem e levélírás alatt, melyet oly rossz kedélyben, oly levert lélekkel kezdettem el.

Ismétlem, gyakrabban írok ezentúl. Bocsásson meg a késedelemért ezúttal és tartson meg barátságában és minde-

¹ Ez értesülés nyomán írta le Gyulai a temetést Vörösmarty életrajzában.

nekefelett hagyjon föl azzal az Önözéssel, amely — mennyire illetlen oly emberek közt, kik annyira rokonok lelkileg, csak most érzem, midőn távollétét fájlalom.

Tehát még egyszer Isten veled!

Nőm, szegény kis Róza s a kis Géza is üdvözlnek. Géza azt izeni, csinálj neki egy szép képes könyvet, amelyben egy Géza úrfi legyen.¹

Emlékezzél jó barátodra,

Csengery Antalra.

Pest, Zöldkert-utca 14. szám.

III.

Pest, dec. 24-én. 1855.

Édes barátom! Gyönyörű cikked,² melyet az okosabbak nagy élvezettel olvastak, azon hatást tette az érdeklött körökben, — értem a színészeket és drámaírókat — melyet magad vártál attól. Akik egykor azt mondták, hogy semmit sem tanultak Racheltől, most haragusznak rád, mivel Ristori elragadott, míg ők nem tudtak elragadni. Volt egy idő irodalmunkban, midőn színésznők körül forogtak az *országos* viták; ez idők ismét visszatérnek. Egy jelentéktelen ember azon időkben így írta magát alá: Schodelné férje. Most egy magyar író ír, mint Jókainé férje. Itt küldöm polemiáját ellened és Kemény Zs. ellen. Mottója: Szeretem Kemény Zsigmondot, szeretem Gyulai Pált, de... méginkább szeretem feleségemet. A «feleségem» helyett nyomtatási hibából «igazság» áll. A tartalom azonban még épületesb. Megtanulhatod ebből, hogy ha a színészekről írod, miszerint a jambusokat prózára szedik s hogy nem nagy tragikusok, hogy inkább robotból, mint szenvedélyből játszanak; és ha a drámaíróktól azt követeled, hogy respectálják a compositio törvényeit, fessenek szenvedélyt s nem olyas rémségeket, melyeket maguk is kacagnak: nem vagy jó hazafi. Megtanulhatod, hogy minden színész és minden drámaíró egy-egy martyr; hogy a színész urak

¹ Gyulai Géza úrfi versét Teleki Domokos Géza fiának írta.

² Ristoriról.

nagyrésze nem azért lépett e pályára, mivel megunta a tanulást s vonzalmat érzett a kóbor életre s a színésznők ném azért többnyire, mert a könnyelmű életnek egy tisztesebb nemét látták e pályán, hanem mindnyájan tiszta, mély hazaszeretetből. S ha a nemzeti ügye vértanútól tanulmányt követelsz ; és ha az írótól is azt követeled, hogy tanuljanak, mielőtt tanítanak : a nemzetet nézed le, a Magyar királyságot falod fel. Aki könnyelműen lát a dologhoz, nyereszkedési oldalról tekintti az irodalmat : az becsüli a nemzetet, hazáját. Barátom, rajtad ugyan betelt Bölcs Salamon mondása : «Ne légy föltöbb igaz és föltöbb ne bölcselkedjél. Miért szereznel magadnak veszedelmet?» Igaz, hogy Salamon is akkor jött e bölcseségre, midőn az elvekbe már belefásulva, blazirt kedéllyel hirdette : vanitatum vanitas! De ha az ember még nem jutott el az epicureismus ezen tanítására ; ha azt hiszi, hogy vannak elvek, érdekek, melyeket nem tartunk «hiábavalóságnak», akkor bizony sem az igazságtól, sem a bölcselkedéstől nem tartózkodunk vissza, ha veszedelmet szerzünk is magunknak. A veszedelemnek magva azonban benned vagyon. Neked fáj, hogy hazai, hogy irodalmi ügyeink úgy vannak, ahogy vannak; nekem szintén. De neked az is fáj, hogy nem segíthetsz a dolgon ; s e fájdalom érzése teszi élessé, olykor epéssé előadásodat. Ez erős érzés, e hév kétségtelenül sajátosságos hatást kölcsönöz műveidnek, de emészti saját kebledet is. Az a kritikai érzés, szellem, mely az irodalom lelkiismerete akarna lenni, saját éned ellen is fordul, emészteve, marcangolva. Igyekezzél nyugalomra. Stoicismusra van szükség e korban ; sokat kell elviselni tudnunk. Tűrnünk kell, hogy amikor éppen saját gyöngeségünk érzése legnagyobb ostroma keblünknek : elbizottnak nevez a sértett hiúság ; tűrnünk kell, hogy irodalmi üzerek osszák a babérokat, hogy a köpenyforgatás osztályozza a hazafiakat. Te, aki a nevetségig töprenkedő vagy és bizalmatlan tehetségedben, — te elbizott! Bosszankodnék az ember, ha oly embertől nem jőne ez ítélet, aki éppen arról nevezetes, mennyire nem ismeri az embereket. Azonban olvasd magad s vigasztalódjál, — ha mosolyogni nem tudsz rajta, — vigasztalódjál azáltal, hogy ketten

hordozzátok a vádakat Kemény Zsigmonddal, aki igen jó-ízűen nevetett a «bolond Mór» cikkén, mint ő nevezte, csak azért haraguvék, hogy ugyanakkor elmulasztott kéziratot küldeni a *Régi jó táblabírákból*. Egy ily kézíratszük percében dobta oda Kemény Zsigmond Tóth Kálmán balladáját a szedőknek. Ne ütközzél meg rajta ; a bevezető sorokat Pompéry írta! Egy pár hónapi örökös udvarlásba került e közlés a mi Kálmánunknak. Kemény mindemellett igen restelli a dolgot s nem szereti, hogy ha beszélnek is arról.

Nem tudom : felelsz-e Jókainak? Részemről óhajtanám, hogy igen. Kemény is jónak véli. Azonban Tőled függ.

Az új év nagy változásokat hoz az irodalomba. A *Budapesti Hirlapot* és *Pester Zeitungot* Emich bérelte ki a kormánytól 17,000 p. forintért. A *Budapesti Hirlap* Szilágyi mellé még Nádaskayt kapja szerkesztőnek : kétfejű szerkesztőség, melyet ezentúl egészen a kormány fizet. A *Pester Zeitung* szerkesztője ki lesz : még nem tudjuk. Török Jánostól is elvették adósság fejében a *Magyar Sajtót* és Sommer bécsi nyomdatulajdonosra ruházták tulajdonosi jogát. Török tartozik ledolgozni tartozását. Mondják, a jövő évnegyedben Falk venné át szerkesztését, Török csak a bureauban fog dolgozni. Mi végre a *Naplót* illeti : itt Kemény marad szerkesztő. A lap ezentúl reggel jelen meg, éjjel szerkesztik. Bérczy emiatt odahagyta a szerkesztőséget, csak cikkekre szerződött. Én pedig Bérczy helyére beállottam napszámosnak. Eszerint vége annak legalább félévig, hogy valami nagyobb munkán dolgozzam. Családi viszonyaim kényszerítettek e robotmunkára. Tehát nappal tanítok s egyszer s másszor tárcát írok. Éjjel a lapszerkesztőségben dolgozom, amíg bírom. Sok dolgom azonban az utóbbi helyen nincsen. Amit a tárcába írok, többnyire nevem alatt írom. Írok a tudóstársaság gyűléseiről is. Közelebb a színelőadásokról a bírálatot mind Pompéry írta, aki ismét kibékélt Keménnyel.

Szegény kis Róza mindig egyforma rosszul van. Fogynaponként. Nagyon örvendett a «berlini rózsá»-nak. Én pedig bosszankodtam, hogy nem írtál mellette egy pár sort.

Isten áldjon! Ne feledd barátodat

Csengery Antalt.

IV.

Páris, 1856 április 3-án.

Kedves Barátom!

Ezelőtt pár héttel nem gondoltam még, hogy neked Párisból fogok írni. Éppen Koppenhágába voltunk indulandók, midőn a gróf engedélyt nyert, hogy Párisba is mehe-tünk. Természetesen tüstént gőzkocsira ültünk és 28 óra alatt Párisba valánk.

Egész kirándulásunk eddig jól ütött ki, annyiban, mennyiben Tamás gróf ellen nem lehet semmi panaszom. Azonban engem a sors jobb napjaimban is üldöz. Csak két napig élvezhettem Párist igazán, melyeken meglátogattam a Louvret, Luxemburgot, Notre-Dame-ot, Palais de Justicet, stb. és megnéztem egy előadást a Théâtre Françaisban, egyet a Vaudevilleban. Valami gyomor baj vett elő s négy napig kellett szobában ülnöm s olvasnom Balsac regényeit, innom valami érdes vizet s törnöm a fejemet francia phrasisokon, melyeket orvosomnak kellett mondanom. Csak tegnap mehettem ki újra, hogy egypár látogatást tegyek.¹ Meglátogat-tam Than Móric magyar festészt s kit találtam ott? Tahynét, egy egész sereg demi monde-dal.

Ne kívánd, hogy Párisról s általában úti benyomásaim-ról írjak. Ily rövid tapasztalás után csak általánosságokról írhatnék. Aztán ha neki fogok valamiről írni, egész cikk kerekedik ki belőle. Eddig is azért nem írtam. Szándékom volt ugyan a *Pesti Napló* tárcája számára pár cikket írni a párisi színházokról, hanem jobbnak látom ezt is elhagyni. Betegségem miatt csak három színházat látogattam meg eddig. Aztán ha Szilágyinak nem akarok írni, Keménynek sem lehet. Ez a dolog engem nagyon, de nagyon lehangolt. Általában az egész journalistikának, amíg lehet, búcsút szándékozom mondani. Azon két és fél év, mely alatt quasi journalista voltam, nagyon kellemetlen benyomást hagyott lelkemben. Még most is hallom néha a szedők dörömbölését ajtómon, még most is betegé tesz csak emléke is a sok

¹ Hasonlóan panaszodik ekkori állapotáról a *Nők a tükör előtt* bevezető soraiban.

nevetséges aggodalom, sietség, szégyen és megaláztatásnak. Ehhez járul még azon öntudat, hogy majd minden cikkem elsietett volt, beszélyeim meg kritikán aluliak.¹ E két és fél év a költészettől egészen elriasztott. Az oly költői mű, melyet én tudnék írni, legyen az jó vagy rossz, nem elsietett rögtönzés s nem a napisajtó izgatottságai közt születik. Ezt mindjárt az első hónapokban beláttam s felhagytam a költészettel. Lelkemben elfojtott érzéseket hordoztam, melyeknek nem vala időm szót adni, megbénított gondolatokat, melyeknek nem mertem ihletet adni. Azon ponton voltam, hogy örökre lemondjak a költészetről. Új helyzetem megváltoztatta szándékomat. Állapotom a jelenben, ha nincs is minden zaklatottság nélkül, több nyugodt napot nyújt, mint az eddigi. Még egyszer megpróbálom a költészetet. Pár Berlinben írt költeményem sikere újra felbátorított s egy pár nagyobb conception gondolkozom. Azonban mindeniken melancholia, vagy ha jobban tetszik, kedélybetegség, egészségtelen vér vonul el, melyből magam nem tudom kigyógyítani. Nem tudom, bocsátok e valamit világ elé. Mindegy: nekem örömet nyújt s ez mindenesetre ér annyit, mint a dicsőség. Mindezt csak azért írom, hogy ne vegyétek rossz néven, ha a *Pesti Napló* számára nem írok sem kritikai cikket, sem útiképeket. Igazán nem henyélek, tanulok, írok, olvasok, mennyire nem a legjobb egészségi állapotom engedi s ha ősszel hazamegyek s dolgozataim érnek valamit, választhatok belőlük a *Pesti Napló* és *Népkönyv* számára.

Nem tudom, Egressy bevégezte-e ellenem írt cikkeit. Berlinből eljöttemkor még utolsó cikke nem jelent meg. Mindenesetre felelni fogok neki s egyszersmind leálcázni a divatos polemia nyomorultságát, melyet Török hozott oly nagy divatba. Légy szíves a *Pesti Napló* azon számait, melyben Egressy ellen írt cikkem megjelent s mely nekem kell, Berlinbe megküldeni, szükségem van reá, hogy válaszomat jól megírhassam. Az egész válasz eszmék dolgában nem lehet érdekes, de tudni fogom egyébbel érdekessé tenni.

¹ E tépelődés s önvád hasonlóan szólal meg a *Nők a tükör előtt* elején, 3. kiad. 10—11. l.

Köszöntelek mindnyájatokat, Keményt, Eötvöst, Bérczyt, Brassait, Takácsot.

Az ég áldjon.

Barátod

Gyulai.

V.

Pest, május 20-án. 1856.

Bocsáss meg, édes barátom, hogy leveledre, melyet Párisból küldtél, mindeddig adós maradtam. Tulajdonképp írtam feleletet : eközben azonban szállást változtatván (mostani lakásom : Szép-utca, László-ház 3. sz.) a költözés alatt meghültem, megbetegedtem, a levélről megfeledkeztem s utóbb, amit benne írtam, amit benne küldtem (kívánt cikked Egressy ellen), alkalmasint elavult dologgá lett s így a levelet széttéptem. Azóta meg helyre kellett hoznom, amit betegségem alatt mulasztottam. Hogy e mulasztás sok volt : képzelheted. Sok urat szolgállok ; négy órát adok naponként ; cikkeket és külföldet írok robotba. No de most kipótolom, amit hanyagsággal vétettem ellened. Családom alszik, ráérek egy kissé fecsegni.

Mindenekelőtt perlek egy kissé. Nem vagyunk teljesen megelégedve utolsó polemiáddal Egressy ellen. Szép alkalmat mulasztottál el kimutatni, mennyire nem érti tudományosan mesterségét ez a «nagy gondolkodó» színész. Azt hitük, nevetségessé teszed drámai elméletét, mely az egyéniséssel akar mindent kimagyarázni, mindent kimeríteni ; amely elmélet szerint a dialog már dráma s a regényírók, sőt maga Plató is, megannyi drámaírók stb., stb. Nem tettszett továbbá cikkedben, hogy mindig népszerűtlen állásodat stb. emlegeted. E népszerűtlenséget csak képezed. A közönség mindinkább fölvilágosul Török et Co jelleme, értéke felül. Nem tud ezer előfizetőre szert tenni, pedig . . . Acheronta movet. Közelebb is nagy vereséget szenvedett a Revue kérdésében. Ennek históriája imez. Tudod, hogy régi tervem a Revue ; újra meg újra fölmelegítem koronként, mihelyt rést látok valószínűsítésére. Eötvös tervemet közlé gróf Károlyi Istvánnal. Ez 4000 p. forintot ajánlott e terv létesítésére, kikötve, hogy Eötvös, Szalay, Kemény és én szer-

kesszük. De föltételül tűzte : keresztény alapon. Mindnyájan ez alapon működünk ; de tudod, mit teszen ez azok szájában, akiknek befolyása alatt áll ama jó gróf. A dogmát a zsidó tradiciótól nem különbözteti el, s ami a hagyományokba ütközik, nem keresztényi. A geologia istentelen tudomány, mert másképp adja a föld alakulását. Az astronomia sem bírja tetszésöket, mert hiszen több ezer évet tesz föl, míg egyes csillagokból leérkezett ide a világosság, mint amióta e világ fönnáll. A nyelvek egyetlen törzsből erednek s aki uralaltáji stb. nyelvről beszél, eretnek ; semiták (ázsiai nyelvek) chami-ták (afrikaiak) és jafetták (európaiak) vannak. Hát az újabb történeti nyomozások? Én csak keveset adtam belőlük. Tudod, mit mondott rá a *Religio*. Ily körülmények közt, föltételesen, nem fogadtam el Károlyi ajánlatát. S a többiek az én részvételemhez kötötték közremunkálkozásukat. Török meghallván az ajánlatot, úgy hitte, jó lenne azt megkapni, pénztelen viszonyai közt. Azonnal kihirdette Revuejét. Értesülvén azonban a föltételekről, lejött megnyerni bennünket. Előadta, hogy ő csak lóatófutó, csak külső kezelője (más szavakkal pénztárnoka) akarna lenni a vállalatnak, a szerkesztést okosabbakra bízva. Ezért szeretne velünk értekezni. Eötvöst tartván leggyöngébbnek, előbb ő hozzá ment, Eötvös hozzám utasítá, azt mondván, ha velem végez, ő mindenben megegyez. Török azonban jónak hitte engem utóljára hagyni. Tudván, hogy hozzá senki sem megy — talán az egy Toldyn kívül — Keményt kérte meg, hogy az ő szállásán jöhessen össze velünk. Eötvöst a Kemény, bennünket meg az Eötvös és Kemény nevében hívott meg. Hozzám, mint mondám, utószor jött. Mennyre-földre kért, amint még soha semmire, — saját szavai — hogy menjek el a tanácskozásba. Én határozottan megtagadtam, kijelentvén, hogy irodalmi fuzióktól nem várok semmi hasznot. Igyekeztem szép szerint bizalmatlanságomat is megértetni vele : de nem látszott megérteni akarni. Nélkülem összegyűltek a tudósok. Török előadta tervét, a fentebb érintett módon, hogy őt csak lóatófutónak tekintsék e hazafias vállalat körül. Kemény erre kijelenté, hogy ő jónak látja egy revue kiadását s járul is ahhoz a következő feltételek alatt :

1. Ne *Kelet Népe*nek hívják.
2. Ne Török szerkessze, hanem egy bizottmány.
3. Bizonyos egyének (Eötvös, Szalay és Csengery) részt vegyenek benne, mint főmunkatársak.
4. Nem Török, hanem bizottmány dolgozza ki programját.

5. Pénztárát is e bizottmány kezelje. Kell-e nagyobb bizalmatlansági szavazat. Török elértette, panaszkodott is Korizmicznak: mégis megegyezett mindenben. Így neveztek ki egy bizottmányt, revue programot készíteni. Azonban este hozzám jó Eötvös. Ekkor tudtam meg, hogy Török részvételem s az értekezésre elmenetelem felől biztosította Eötvöst; s Eötvös és Kemény viszont ekkor tudták meg, mit mondtam én Töröknek. Azonnal kijelenték, hogy miután őket Török megcsalta, részt nem vesznek a programkészítésben. Valóban senki sem gondolt többé rá. Mindemellett Török egy névsort hirdetett ki, melybe mindnyájunkat belerakott, mint revueje szerkesztőit. Én azonnal tiltakoztam. Török azt írta, hogy csak *óhajtképp* mondá. Kemény erre *indiszkretnek* és valótlannak nyilvánítá Török nyilatkozatát. Török írt egy cikket, melyben sokat visszavont, de mégis eleget hazudott. Egy másik cikkben megint visszavont egy pár hazugságot. Én azt tartám, Keménynek felelnie kelle; Eötvös, Szalay, Danielik kérték, ne feleljen. Danielik éppen Bécsben volt, midőn Török Pestről visszament. Dicsekedett, hogy jól végezett az írókkal s mind üldözött martyr, 15,000 frt szubvencióért folyamodott a Bécsben levő magyar püspökökhöz, igérvén, hogy lapját és revuejét, melynek már megnyerte az irodalmi jelesek, a katolikus érdekek közlönyévé teszi, ha a kért összeget megadják. A püspök urak Danieliket kérdezték meg véleményadás végett s így az egész dugába dőlt. Danielik ismeri Törököt. Íme a híres revue-pör.

Egressy utóbbi plemiája közbotránykozást szült. Csak a jó Jókai bámulja, mint nagyszerű irodalmi tény. Ez a híres novellista nem bocsát meg hetedízigen, hogy reputációját megingattad. Érzi, hogy meg van verve. A vidéki levelezők mind ezt írják.

Az erdélyiek Vidával fogtak Törököt. Általában szűk emberismerete van atyánkfiainak a Királyhágón túl. Pápirra tett pontokban kerestek garanciákat, nem a jellemben. Bezzeg vakarják a fejöket. Első száma után a *Kolozsvári Közlönynek* fölmondtak Vidának. De ez perre hagyja menni a dolgot s ennek folytán hogy állanak elő a föltételekkel? Törököt fogtak, de viszi őket.

Nem tudom, édes barátom, — bocsáss meg, — de én valami szűkeszűséget látok az erdélyi magyarokban. Hinnéd-e, hogy Törököt ott tartják még csupán nagy embernek?

Még egyet! A polemiában azzal nem mutatsz nagy jártasságot, ha egy — különben alapos — cikkely után elhallgatsz. Ha szidnak, akkor kell írnod legtöbbet. Semmi sem oly hatalmas cáfolat elleneid ellen, mint egy sikerült cikkely, melyről magasztalva beszélnek. Nem az irodalom iránt, magad iránt tartozol azzal, hogy ismét adj valamit, akár a népkönyvbe, akár a *Naplóba*. Szükség, hogy beszéljenek rólad; nekünk is anyag kell, hogy rólad szólhassunk. Itt egy alkalom. Megjelentek Arany versei. Agitálnunk kell e legnagyobb költőnk mellett.

No de máskor többet! Isten áldjon!

barátod

Cs. A.

U. I. Szinte feledém. Török midőn egyfelül beleegyezett, hogy programot mások készítsenek, — maga már egyet készített, — s meg is küldötte bizalmasb embereinek. Ezen bizalmas emberei velünk közölték. Víz volt malmunkra. Aki nem hitte, most beláthatta Török képtelenségét ilyes vállalatra. Tücsköt-bogarat összehordott, egy iszonyú galimathiaszt. Villával hányta össze a tudományokat s jelét adta, hogy még encyclopædicus ismeretekkel sem bír, a legáltalánosabb, legfelületesebb értelemben, stb.

VI.

Berlin, 1856 május 23.

Kedves Barátom!

Sietek válaszolni leveledre, melyet igen köszönök. Kár volt a maga idejében el nem küldened a *Pesti Naplónak* azon

számait, melyeket tőled még Párisban kértem. Azt hittem, hogy ezáltal hallgatólag akarjátok tudtomra adni, hogy polemiám folytatását nem szívesen veszitek. Azért írtam oly rövid cikket, miután mégis írnom kellett valamit. Ha tudom, hogy nincs ellenetekre a hosszabb polemia, ha kezeimnél van a kért cikk, bizonyára hosszabb cikket írok s nemcsak Egressy drámai elméletét teszem nevetségessé, mi oly könnyű, hanem a divatos polemizálás minden botrányos ármányát fölléptetem s Törököt mint irodalmi aljasodásunk személyesítőjét mutatom be. Egyébiránt nem búsulok, hogy így történt a dolog. Egressy cikkei olyanok, melyeket cáfolni fölösleges, aki nem látja, hogy a nagy gondolkozó mennyire nem érti a tragédiát, annak én hiába magyarázom, aki nem veszi észre, hogy mily könnyelmű állításokat kockáztat, azt én nem világosíthatom föl; kivált három hónapi időköz után, mire, úgy látszik, maga Egressy is számított. Elég volt megmutatnom, hogy még gőgös sem tud lenni, csak hetyke és hazug s nem ártott elvégre megvetéssel utasítanom vissza minden oly polemiát, mely csak haszontalankodás. Egressy éppen oly esztelen, mint hamislelkű, éppen oly brutális, mint nevetségés. Ily emberrel polemizálni nem lehet s a helyzet nyomorultságát kénytelen az ember humorral, iróniával fedezni s utoljára önmaga ellen fordulni, hogy miért donquixoteoskodik. Ugyan mi ingerlő, mi emelő van abban, ily emberrel komolyan küzdeni? Egészen más volna, ha Pesten lennék, lap mellett s folytonosan és hevenyében küzdhetnék a gőg, ostobaság és ármány ellen, melyek az érettség, tudomány és hazafiság címei alatt szerepelnek irodalmunkban. Ennek meg volna a maga haszna. De innen Berlinből, ki-kiszáguldani, mint egy vasas német, haszontalan és nevetségés. Aztán az én egész kritikusi pályámnak oly színe kezd lenni, mintha csak magánmulatságul üzném a kritikát, miután izolált helyzetbe jutottam s kénytelen valék néha csaknem grotesque tréfát használni. Izolált állást Szilágyi miatt kellett vennem, mely más okok következtében később is megmaradt; a humoristikai hangulatokat helyzetem nyomorultsága parancsolta s azon körülmény, hogy némely fájó dolgokat csak így lehetett elmondanom.

Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem írnak, úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a *Pesti Napló*hoz sem, hol csak azért tűrnek, mert mulatságos és eredeti egy kis ember vagyok. Ez nem szemrehányás akar lenni Kemény irányában, teljességgel nem, nekem igen rosszul esnék, ha ő vagy te engem dicsérnétek, vagy pártomat fognátok; ez nem egyéb, mint őszinte bevallása helyzetemnek, mely a körülmények kényszerűsége miatt csak így és nem másképp alakulhatott meg. Ily helyzetben tanácsos visszavonulnom mindennemű kritikától, annyival inkább tanácsos, mert meg *kell* tennem.

Miért? Kérdezhetnéd, mert megfeledkezni látszol arról, hogy engem Szilágyihoz *becsületszó* köt. Innen Berlinből többször írtam neki, hogy nekem lehetetlen folytatnom szépirodalmi szemlémet, mert a kormány béreltjének hisznek, kit a magyar irodalom gyalázására vásároltak meg; mert külföldön lakván, untalan a külföldieskedés vádját fogják szememre hányni; mert nekem nincs kedvem lapjába írni más okok miatt is s e kedvetlen érzés lehetetlenné teszi a szeretettel való dolgozást és sikert. Kértem, hogy mentsen fel adott szavam alól, inkább sehová sem fogok dolgozni, semminemű kritikai cikket. Ő mindig adott szavamra hivatkozott s Kemény s mások biztatásával állott elő. Én megírtam neki, hogy nem írok semmiképp s csináljon velem amit tetszik, zúgolódás nélkül el fogom tűrni. Így állok vele. Már most mondd meg, írhatok-e nektek bírálatot? Arany verseiről igen szívesen írnék s igen sajnálom, hogy nem írhatok. De tehetek-e egyebet? Ítéld meg magad. Írod, hogy küldjek költeményt a *Pesti Napló*ba vagy a *Népkönyv*be. Ezt tehetném, mert e tekintetben senkinek sem vagyok lekötve, de azon költemények, melyeket én itt és Párisban írtam, igen szubjektívek, igen melancholikusok, igen világfájdalmasak, nemcsak a *Népkönyv*be, hanem a *Pesti Napló*ba is. Mind hiába, nem tudok másképp írni, mint ahogy érzek. Csaknem két évi hallgatás után, lelki szükségem volt költeményeket írni és szabadulni elfojtott érzéseimtől. Egészen más kérdés, vajjon szükséges-e ki-

adnom, amit írtam. Erre mindig lesz idő s jobb késni, ha mindjárt el is késik az ember. De nem mentem tovább magam; ide írom Lermontoff egyik költeményének töredékét, mely sokkal szebben fejezi ki mindazt, bárha reám nem épen mindenütt alkalmazható. (Itt idéz Lermontoffnak *A szerkesztő, olvasó és költő* c. költeményéből, Bodenstedt fordítása szerint. Ezt 57-ben Gyulai is lefordította. Az idézett rész a költő szavaiból való, ezen sortól: «A régi seb mind felszakad . . .» — végig.)

Mindezzel csak azt akarom kifejezni, hogy szubjectiv költeményeimet magamnak tartogatom. Másneműt igen szívesen küldök nektek, mihelyt lesz, a *Népkönyv* számára pedig mindenestre írok egy novellácskát, még pedig közelebről. Erre biztosan számíthatsz.

A revue-pör gondoltam, hogy olyformán áll, amint írod. De ugyan miért állanak szóba Törökkel Eötvös és Kemény, miután tudják, hogy mindig compromittálja őket? Azon is csudálkozom, hogy Török handabandáit szó nélkül hagyjátok. Így minden bővebb felvilágosítás nélkül a vidéki olvasó könnyen azt gondolhatja, hogy ti valami ármányos emberek vagytok, kik minden jónak nyakát szegitek. Kemény igen jól teszi, hogy nem polemizál Törökkel, de abban hibázik, hogy többrendbeli garázdálkodásait és hazugságait, a tények rövid összeállításával, nem utasítja vissza. Megjelent-e már a Kemény regénye? Várom az utolsó kötetet, ő azt ígerte nekem, hogy megküldi.

Gregusst köszöntöm s annak megjutalmazására, hogy Tóthot még mindig bámulja, ide zárom számára egy francia revue azon lapját, mely a *Család Könyvéről* szól.

Jókainak mondd meg, hogy engem soha sem sértett meg Egressy s nem azért haragszom reá, hogy büszke, ha ugyan haragszom s ha ugyan őt büszkének lehet nevezni, hanem azért, mert rettentő nagy aesthetikusnak tartja magát s annyit sem tud, amennyit egy *Conversations Lexikon*-ból tanulhatni, mert értetlen, zavart és félszeg cikkei által a nagy gondolkodó színét, hírét bitorolja, mert különiségei, mesterkéltégei mint valami eszményképek lebegnek a színészek, a közönség és bírálók előtt. Ideje volt már egyszer

kimondani az igazat. Nekem személyével semmi bajom, irányomban mindig udvarias, előzékeny volt, Pákh bizonyosságom lehet, hogy milyen bókokat mondott nekem, mint ösztönzött színbírálatok írására, sőt midőn Aranynál lakomáztunk, pláne tegezni kezdtük egymást; szóval barátságunkból már semmi sem hiányzott egyéb, mint hogy én őt nagy színészkép bámuljam s ő cserében nagy kritikusnak kiáltson ki. Mindaz, mit róla írtam, teljes meggyőződésemből folyt, még az is, hogy érdemeit elismerem és tehetségét becsülöm. Mondd meg azt is Jókainak, hogyha azt hiszi, hogy félelemből vonultam vissza s nem tudom védeni állításaimat, igen csalódik s én kész vagyok minden percben az ő és Egressy számára egy cikket írni, melyben pontról-pontra kimutatom, hogy míg egyfelől Egressy legszemtelenebb ráfogásokat használ ellenem, addig másfelől úgy állítja föl a tragédia elméletét, hogy az a világon egyetlenegy tragédiára sem illik, még a szegény Berényiére sem.

Párisban nemrég egy ily című munka jelent meg: *La Hongrie, son genie et sa mission*. Etude historique suivie de Jean Hunyad. Recit du XV. siècle par Charles Luis Chassin. Michelet egyik lapban igen jól nyilatkozik róla. Én is olvastam e könyvet. Hunyady egészen Teleky után van, sok helyt idézi Szalayt is, a régibb történetírókat pedig csaknem kivétel nélkül. E mű, úgy hiszem, Pesten tiltott. Chassin fiatal író s amint nekem Párisban mondták, a kútforrásokat magyar kezekből kapta. Még ezenkívül két munkája van sajtó alatt, melyek mind magyar dolgokkal foglalkoznak.

De mindjárt kikopom a papirosból, pedig még sokat szeretnék írni. Nődet köszöntöm. Az ég áldjon! Barátod

Gyulai.

VII.

Berlin. 1856 május 25.

Kedves Barátom!

Éppen most olvastam el Mocsáry munkáját. Hát ilyen munka szenzációt képes Magyarországon előidézni? Én Istenem, hova kezdünk jutni! Hát azok az én erdélyi atyámfiak,

hogy verselnek, dikcióznak. Ide jár Zeyknek a *Kolozsvári Közlöny*, minden számát elolvasom, különösen Vass Józseffel sokat mulatom magam. Bármennyire csalódtak az erdélyiek Vidában, de egyedül az ő cikkei vannak ügyesen írva s nem tudom, ki fogja pótolni helyét.

Párisban talákoztam Rostival, Eötvös sógorával. Mindjárt első találkozásunkkor azt kérdezte tőlem: nem kaptam-e levelet Eötvöstől, melyben engem felkér, hogy magyar irodalmat illető cikkeket küldjek neki Párisba, melyeket aztán ő feldolgoztat egy revue számára. Eötvös ez ügyben sohasem írt nekem s most már az egésszel alkalmasint elkéstiünk, mert Rosti eddig talán Észak-Amerikába elutazott. *Pesti Naplót* Párisban egyedül Gorovénél találtam s a *Magyar Sajtót* gróf Károlyinál. Szegény Hiadort is meglátogattam, St. Cloud mellett lakik egy faluban s írja a francia verseket, most már magyarból szándékozik fordítani és én innen küldöttem neki egy pár könyvet.

Bocsáss meg, hogy annyi összefüggés nélküli dolgot fecsegek össze. Szeretnék nagyon sokat beszélni, de beszélni, nem írni.

Az ég áldjon!

barátod

Gyulai.

VIII.

Pest, július 11. 1856.

Kedves Barátom! Bocsáss meg, hogy már két leveledre nem válaszoltam. Naponként négy órát adok, aztán a *Napló* bureaujában írok, éjjel meg a tárcába, vagy akadémiai tudósítást. Gyűlölöm a betűt, azért vagyok oly fukar a levélírásban.

Eötvös közölte velem Nádasdy grófnéhez írt soraidat. Én őt megnyugtattam, aszerint, amint július 8-iki leveledben, melyet csak utóbb vettem, magad kívánod. Egyébiránt különösnek tetszik előttem, hogy csakugyan rossz híredet képzeled. Bármit mondj, ez nem egyéb képzelgésnél, mellyel ok nélkül gyötröd magadat. Polemiáid nem neked, hanem elleneidnek ártottak. Török, Egressy rosszabbul állanak a közvéleményben, mint valaha. Jókai is érezte a közvélemény

súlyát. Ellene volt az egész irodalom s mindazok, kik a vidéken irodalom körül foglalkoznak: a levelezők. E részben több levelet közölhettem volna veled a *Napló* tárcájából s képzelgésedet tudva, sajnálom is, hogy nem közöltem. Erősebb kedélyűnek tartalak, hogysem meg ne írnam, ha az ellenkező állana. Ismétlem tehát, hagyj fel a képzelgéssel. Ha szükségét látta volna a *Napló*, fölszólalt volna érdekedben. Nem úgy, mint velem tőn, hogy akkor dicsérte, pajtáságból, leginkább a *Religiot*, mikor leginkább szidott engem. S mit ártott nekem, hogy senki sem szólalt föl mellettem; mit ártott azon körülmény, hogy a *Napló* teljesen ignorálta, amit tettem, azt mondván az év végén írott visszatekintésben, hogy a múlt évben egyedül Te képviselted az alapos kritikát? Hallottad, hogy az általánosan magasztalt könyvet, a *Religion* kívül, azóta valaki dicsérte volna? Akadémiai felolvasásom döntött s megtette hatását. S most én sürgetem, hogy Ipolyi, mint gyűjtő, megérdemli a levelező tagságot. Állást foglaltam az akadémiában, genirozok bizonyos embereket. Mások tőlem várják, hogy érdemeiknek elismerést szerezzek a közönségben stb. Szóval az okos szó megteszi hatását, nyomokat hagy. Polemiáid, cikkeid is nyomokat hagytak, erős nyomokat. A közönség okosabb része tájékozva van; kevesebb zajjal jár az üresség, a képzelt lángész; s a kritika nyomokban van, téged követ. Gregussra is átalakítólag hatottak részint cikkeid, részint társaságunk. De részemről nem szerettem, hogy ezt Te kiemelted. Csak ezt a cikket nem szerettem tőled.

Kemény végre belátta, hogy a külföldi konjunkturális politikával nem lehet közönséget szerezni; belátta, hogy élénkebben kell vinni a belügyet, hogy az teszi a belföldi lap érdekét s mint láthatod, a polemiától sem írtózik. Egressynek, úgy hiszem, éretted is kiszolgáltatta a *Napló* az igazságot, Törökkel is keményen polemizált néhányszor. Az a cikk, melyben Török téged érintett, csak azt mondá, hogy te beteg kedély vagy és monomaniában szenvedsz. Erre a *Napló* azt felelte, hogy Török szenved monomaniában, midőn Széchenyinek képzele magát. Itt bővebb polemiának sem Kemény, sem én nem láttuk helyét, azért nem küldém meg

a kívánt cikket. Különben sem kaphatni meg a *Sajtó* régiebb számait. Pompéry szokás szerint elhányja. Ő írta a választ Töröknek. Az Egressyhez írt választ collegialiter határoztuk meg, Greguss tette föl. Ezentúl sem fog a *Napló* semmi irodalmi botrányt, tévtant eltűrni, mindent szóvá tesz. Ha tehát előtted is felötlik valami, írd meg néhány sorban, 6—10-soros cikkeket is ad Kemény. Kár azonban, hogy a Danielik-companiának talán sokat is enged Kemény. Alkalmasint feltűnt előtted a Tóth Kálmánról írt sületlenség. Mészáros Károly írta, az az «Ifjúság» úr, akit egykor Pákh kiviccelt a *Pesti Hirlapban* s aki most Pesten szerepet kezd játszani Kemény tutelája alatt. Ez a Mészáros Liptaynak, a *Nemzeti Ujság* philosophus vezérének volt tanítványa. Philosophálással kezdte az írást, mint patvarista s fogalmainak zavarossága miatt nem mérhetvén meg, mélységesnek tartották már akkor eszét. Pákh, mint mondom, sokat mulattatta «mélységes phrazisaival» a közönséget.

Arany nemrég Pesten lévén, panaszolta, hogy nem írsz neki. Jókedélyű lett, amint Pestre jött, otthon beteges volt s Múzsája elhagyta egy idő óta. Egressy mellé ült a vendéglőbe. «Nem tudtam egy jó szót szólani hozzá!» — mondá nekem Arany. Úgy látszik, Egressynek is feltűnt e hidegség. Arany nagyon bosszankodik rá. Többször levén nálam, egyszer nem valék honn. Nőmmel beszélt. Azóta egy levélben írta, mi jól esett neki, hogy nő is felfogja. A *Hölgyfutár* bírálója azt lehetetlennek tartja, úgymond. Az ismerkedésnek komaság lett a vége. Loránt fiamnak, ki éppen egy hónappal ezelőtt született, Arany lett a keresztatyja.

Késő levén, végzem soraimat. Csak még egyet. Úgy vesszük észre, hogy Szilágyi irányában nem valami szerződés, hanem talán pénzelőlegzés kötelez. Szilágyi ilyesmit mondott Keménynek. Ha ez igaz, írj egy utalványt a *Pesti Napló* pénztárához Szilágyi részére s ki lesz fizetve azonnal a követelés. Mi szaván fogjuk Szilágyit. Ezt Kemény nevében is írom.

Schottnak nem küldhettem el, amit Ipolyiról írtam. Nem tudom még egy példányban megkeríteni. Magamnak csak egy példányban van meg, melyre szükségem van. A jövő

évben majd kinyomtatom, megtoldva az altáji népek mythológiájával s onnan vett párhuzamokkal s akkor szolgálak Schottnak.

Isten áldjon! Üdvözlöm Gáspárt és — ha még van más berlini ismerősöm.

Okosan teszed, hogy a marienbadihoz hozzálátsz. Rég kellett volna; de nem hittél nekem.

Hát azokból a világgyűlölő versekből nem lehetne vagy egyet kiadni?

Még egyszer Isten áldjon!

barátod

Cs. A.

U. I. Pákh azt írta nekem, hogy jobban van, hogy meg fog lepni. Nem merek hinni.

IX.

München, 1856 okt. 31.

Kedves barátom!

Kaptad-e Drezdából írt levelem? Már egy heténél több, hogy itt vagyok s a *Pesti Naplónak* egyetlen egy számát sem láttam. Éppen e lap küldésére kértelek fel Drezdából írt levelemben. Most újra kérlek, szíveskedjél a lapot megindítani.

Már ismerem a város nagy részét, színházait is meglátogattam. Csinos kis város ez, sok és szép épülettel és szobrokkal. Mégis reám valami különös benyomást tesz s nem nyomhatok el egy-egy gúnymosolyt. A «Győzelemkapu» alatt elmenve, mindig eszembe jut: ugyan hol tettek valami nagyot ezek a bajor katonák? Miért parodiázta Lajos király a párisi diadalívet? Midőn a szobrokat nézem, sajnálom kell e földet, hogy oly szegény nagy emberekben, noha nem hiányzik öntője, szobrásza, festésze, kik örökítsék azt, ami nincs. Színházai nagyon rosszak, a mi drámánk, operánk legalább százszor jobb. Van még számunkra vígasz, izend meg Egressynek és Jókainak.

Most egyetemi dolgaink rendezésével foglalkozom. Tegnap látogattam meg Bluntschlit, ki igen jól fogadott és szívesen ellátott utasításokkal. Ma esküdtünk fel studensek-

nek. Most valamivel derekabb leckéket járhatok, mint tavál. Hermannál hallgatom az államgazdaságot. Több jogi leckére nem is járok, ezek helyett Carrièretől hallgatok hetenként négy óra széptant, a nevezetesebb művek magyarázata mellett s Riehl-től hetenként négy óra középkori művelődéstörténetet. Ezenkívül még egy francia mestertől veszek órát Tamás gróffal.

Az itteni egyetem nagyon törpe a berlinihez képest. A studensek itt sokkal cifrább sapkában járnak és több sert isznak, mint Berlinben, hanem kevesebb hazafias dalt énekelnek, mi egyébiránt ott is mindig megneveltette az embert. Hát még itt. Szegény Heinének mindig igazsága volt, csak ő festette a németet híven. Heine utolsó művét (*Höllenfart*), tegnap olvastam el. Nagyon jól mulattam e kedves satyrán, mely a német irodalmi viszonyokra vonatkozik.

Ide írok neked egypár versszakot :

A fiatal Németországról írtakat így végzi :

So sind die jungen Deutschlands Herrn
All' ganz besonders praktisch,
Und gut placirt. — Doch dass keiner erfand
Das Kunstwerk der Zukunft, ist faktisch.

A fordítók és keletieskedő költőkről :

Viel Deutsche Dichter stolziren umher
In Kaftan und Turbanen,
Nach Juchten riechen andere stark,
Sie nennen sich aber Germanen.

Alább ugyanezekről :

Genug, genug des Slaventhums
Es riecht schon sattsam nach Juchten
Und polnischer Wirthschaft im Vaterland!
Wir fahren nach andern Buchten.
Genug aus Arabien und Türkei
Aus Kaukasus Bergen und Thalen!
Ob Bayern oder Hannover entstammt
Genug der Orientalen.

Genug der Berliner Chineserei,
 Der Berliner Japanesen!
 Es handelt sich im Herzen des Volks
 Um echtes Deutsches Wesen.

A Redvitz Oszkár-féle költészetről :

Ihr Pfaffen seid doch sonst so gescheidt
 Und vergasst das Dies irae
 Und an den stolzen Kirchengesang
 Ob redvitzischen Geschmiere.
 Ihr habt Euch vor der ganzen Welt
 Dem Kukuk und seinem Küster
 Noch nie solch Armuthszeugniss gestellt
 Jetzt macht's Euch verdriesslich und Duster.

Az osztrák költőkről :

In Oestreich sind die Leute zu Haus
 In Ungarn, Schlesien, Böhmen,
 Oh geht den Gesellen aus dem Weg
 Wenn ihre Gesänge strömen.

Schwärmt Ihr für Anastasius Grün
 Ich kann bei Euch nicht säumen,
 Oft sieht man bei seinen Bilder nicht
 Den Wald vor lauter Bäumen.

Karl Beck gehört in ihre Reihn
 Der ungarische Sporenklirrer
 Mit irr und wirren tollen Gesang
 Der Sinn und Gedankenverwirrer.
 Die Tschabuschniggs und Levitschniggs
 Die Bach nordman und Hirtschiden
 Barockes Volk.-s ist alles nichts
 Man muss ihre Verse knirschen.

A festőkről egy helyt :

Ach wer studirt noch nach der Natur?
 Sie lernen nach alten Meistern,
 Mühsam zusammengestümpeltes Werk.
 Hinkleben, klatschen und kleisten.

Es geht die Kunst zumeist nach Brod.
 Die Nacktheit der Hellenen
 Wird gut an lüsterne Bursche verkauft
 Die sich aus den Kleider sehnen.

Die Frommen werden reichlich bezahlt
 Für Kirchenbilder und Fahnen,
 Auch glauben sie sich damit einen Stuhl
 Im Himmel einzuholen.

Isten áldjon kedves barátom. Köszöntöm nődet. Légy egészséges és ha nem jókedvű, legalább nyugodt.

Barátod

Gyulai.

. X.

Pest, nov. 19. 1856.

Kedves Barátom! Drezdai leveled következtében azonnal megrendeltem számotokra a lapot (*P. Naplót*), mint eleinte kívántad, poste restante s utóbb — müncheni so-raid következtében — lakásotok följegyzése mellett. Azt hiszem, azóta rég megkaptátok. Mint a *P. Napló* kiadóhivatala értesített, már most 14 frttal és 44 krajcárral tartoztok.

Igen örvendek, hogy Szilágyinak megküldted, amivel tartozol. Nagyon csúful viselte magát ellened ezen ember, elmented után, úgy hogy én fölszólítám, hogyha nem akar várni, míg Te Münchenből bizonyosan írsz neki, én kifizetem tartozásodat. Ő erre elszégyenelve magát, kijelentette, hogy vár, hogy nincs oly igen rászorulva a pénzre. Nem tudom, Neked írt-e. Nekem azt mondta, hogy Te egész halom könyvét elvitted s azokat is szeretné visszakapni.

Münchent olyannak képzeltem, mint írtad. Heinének igaza van költeményeiben, melyeket idézesz, de poesist nem találok azokban. Egészen próza; máskor cynismusa is költőiséggel vegyül. S engem bánt, hogy azon embernek oly jól esik hazáját gyalázní. Nem látom utóbbi költeményein a hazafiúi fájdalom átregzését s anélkül nekem nem kell humora. Egyáltalában Heine nem az én emberem. Mostani hangulatomban kevésbbé, mint valaha. Végtelenül boldog-

talannak érzem magamat, anélkül, hogy sötét szemüvegen nézném a világot. Lelkem nem talál vigaszt, megnyugvást semmiben: de érzem, hogy *egyéni* fájdalom nem jogosít *világgyűlöletre*. Nem tártam ki keblem mindenkinek s emberismeretem nem csalódott. Az embereket (embereimet) szintűgy szeretem, mint az emberiséget. Az újabb kor világfájdalma távol van tőlem; inkább értem a görögöket, kik ez érintett betegséget nem ismerték, de hittek a fátumban, mely egyes családokat nem szűnik üldözni. Ez üldözés törte meg lelkemet. Ne vádolj kislelkűséggel. Nem az volt nekem a családi kör, ami másoknak. Menhely volt, amelynek tűzhelyénél keresett enyhülést lelkem a közélet elvesztett örömei után. Meglehet, csalódtam, de nekem édes volt e csalódás: az atyai reményekben éledt föl hazafiúi reményem. Gyermekeim (szegény elvesztett gyermekeim) arcáról mosolygott felém a jövő...

...Édes Barátom, tedd a tűzre Heinedat s olvasd Victor Hugo contemplatioit. Azokat, melyekben családi örömeit, családi fájdalmait éneкли meg. Mennyire fájnak nekem ez örömek s mi jól esnek e fájdalmak! Mi örömet bocsátom meg minden politikai botlását — a nagy költőnek.

De talán már igen is sokat untatlak oly érzelmekkel, melyek nem kellemesek a léleknek. Nem szükség éppen költőknek lennünk, hogy a kedély hangulata uralkodjék fölöttünk. Te értesz abban is, amit sem időm, sem kedvem bővebben fejtegetni, és megbocsátasz. Én pedig — hála fejében — pletykálok napi dolgainkról, melyek, a te helyzetben, talán engem is jobban érdekelnének.

Tudod, hogy Kemény lemondott a *P. Napló* szerkesztőségéről. Azt is tudod, hogy Emich előbb Gregusst, aztán Pompéryt kérte föl szerkesztőnek. Mindezt a *Magyar Sajtó* szokott jóakarásával s egy csomó gyanúsítással, jobbra, balra, kifecsegte. Csak abban nem volt igaza, hogy Emich Bérczyt is fölszólította. Ellenkezőleg, Bérczy szólította föl Emichet. Legalább Emich erre esküszik mennyre-földre. Bérczynek pedig terve volt, subárendálni Szontagh Pálnak a szerkesztést, míg ő a Svábhegyen lakik. Mondják — a rossz világ mondja — hogy Bérczynek szándéka volt Heckenast

kezére játszani a *Naplót* s a maga kezére keríteni a szerkesztést Kemény kijátszásával, kiről hirdeté Bérczy, hogy Heckenast nem tartja szerkesztőnek valónak. Az intrikák meghiusultak. Pompéry lesz a szerkesztő, ha az illető helyen — helyben hagyják. Talán megadják, ha mást nem tudnak tenni. Pompéry legolcsóbb föltételek mellett vállalkozott s így nem nagy budgettel rendelkezhetik. Meglátjuk, mi telik tőle. Részemről kijelentém, hogy miután két lap van csupán s az egyik a Töröké, — én a másikat pártolom, habár nem oly részvétellel, mint a Keményét. Kemény maga szándékozik lapot kérni. Reménye van, hogy megkapja. Akkor ismét a körül sereglünk. Én is ott leszek s lendítek, amit megtört lélekkel tudok. Ez azonban nem történhetik március előtt. Megigérte, midőn a szerkesztést elvállalta, Emichnek, hogy lemondása után négy hónapig nem kezd új vállalathoz. A dolgok folyama alatt én nem avatkoztam semmibe, de alkalmam volt meggyőződni, hogy lehettem volna szerkesztő. Emich annyira meg volt győződve, hogy nem vállalom, hogy nem is szólt róla. Oly helyről szólítottak föl, honnan nem is vártam. Ezért mondom, hogy lehettem volna. Muljék el tőlem e keserű pohár.

Máskor többet. Éjfé! Jó éjszakát!

Barátod

Csengery Antal.

XI.

Pest, dec. 13-án. 1856.

Kedves Barátom! Léveledet cikkeddel együtt vettem. Jobbnak tartom várni közrebocsátásával cikkednek, míg folytatása is nálam lesz s míg megalakulnak az irodalmi viszonyok. Ezekről akkor bővebben, most csak röviden.

Török, mint a lapokból láthatod, megbukott. Ő többé lapot nem szerkeszthet. A *Sajtó*-t Heckenast vette meg s előlegesen Hajnik Károly szerkeszti. Hajnik tegnap volt nálam. Megtagadtam közremunkálkozásomat. Okaim ezek: Mikor Kemény a *Naplótól* visszalépett, Török ellen szükségesnek tartottam az ellensúlyt s azért segítettem Pompéry szerkesztőségét megalakítani, oly föltétellel, hogy ha Kemény

lapot kap, vagy bármely vállalat élére áll : megint hozzá-szegődöm. Addig nem látom át, mi haszon volna a *P. Napló* gyöngítéséből. Legfőlebb az erők megosztása, két lap ten-gése. Pompéry adhat rá okot talán ma vagy holnap is, hogy tőle elvonom közremunkálásomat, de még nem adott, tehát szavammal nem játszhatom. Ide járul : hogy mi kilátásom lehet a *M. Sajtó* szerkesztéséhez? Hajnik nem politikai, de még csak nem is irodalmi név : semmiféle elveket nem kép-visel. Hajnik—Heckenast. Tehát kiadó és szerkesztő egy, azaz a lap elve lesz : minél több előfizető, minden áron. Tehát fel lesz használva minden kiadói fogás ; fuziója a népies és nem népies irányoknak, a komoly és charlatan törekvéseknek, miközben melyik irány húzza a rövidebbet, a kiadói speculatio (ne hidd, hogy valamely bölcselemi iskolá-ról van szó) szelleme mellett könnyű kitalálni. Kritikáról szó sem lehet oly vállalatnál, melynek kiadója annyi vállalata iránt óhajtja a kritika kegyes elnézését ; politikai irányról, függetlenségről szó sem lehet, ahol a kiadó annyiszor szorul a hatalom kegyére, mint nyomdatulajdonos és vállalkozó. Ott a *Vasárnapi Ujság*. Vesd össze képeit. Az a szerkesztő testület, mely Pompéry körül van, őt zsenirozza ; az a fuzió, mely Heckenast lapját írja, nem zsenirozza a szerkesztőt. S aztán olvasd meg Török búcsúcikkét. Már is úgy szól, mint egyik fődolgozótársa Heckenast vállalatának. Ide járul Heckenast nyilatkozata, hogy csak őt tartja alkalmas szer-kesztőnek. Így állván a dolog, a két vállalat közt csak a pénzügyi rész kecsgetetőbb a *M. Sajtónál*. De illő, hogy az írók már, midőn vállalathoz szegődnek, ne azt nézzék, hol csörgetnek teltebb erszényt, hanem, hogy hol találkoznak elvekkkel, rokon nézetekkel ; illő, hogy ne adják nevüket minden vállalathoz, melynek irányáról se

a) határozott programm, se — mi ennél több —

b) a szerkesztő neve, jelleme nem kezeskedik. Ily com-binatiók vezettek, midőn megtagadtam nevemet a Heckenast vállalatától. Ítélj : helyesen tettem-e?

Most csak annyit még, hogy a jövő tavaszra elvégre is van kilátásom egy havi folyóirat alapítására, mely nem szo-rul a közönség kegyére s ellensúlyt képez azon nagy tőkék

által támogatott népies irányoknak, melyek leszorítással fenyegetnek minden komolyabb igyekezetet s a szépirodalmat is a ponyvairodalom felé sodorják. Máskor erről is többet. Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

XII.

München, 1856 dec. 14.

Kedves Barátom!

Szegény Tomy¹ nincs többé. Tegnap este mintha mindnyájunk érezte volna halála közeledését, egyikünk sem akart lefeküdni. Ott virrasztottunk mellette s reggel egy órákor befogtuk szemeit.

Csak e pillanatban éreztem, mennyire szerettem e fiút. Egy hosszú év vidám és komor napjai szorosan összefűztek bennünket. Ő becsült engem, ragaszkodott hozzám, mert tudta, hogy javát akarom s őszinte vagyok hozzá. Én szerettem őt jó szívéért és hű magyar érzelmeiért. Idővel talán egyike vált volna belőle azon hazafiaknak, kik áldozni tudnak hiúság nélkül s mit a sors talán nagyobb szerű talentumban megtagadott, kipótolta jószívűségben pályájuk folytán. Nyugodjék csendesen. Lázában utolsó szava volt hozzám: Édes Barátom, ments meg, nagy veszélyben vagyok. Legyen álma oly édes, mint amilyen jótékony emléke szívemnek.

Közdöl Eötvös és Keménnyel e levelem tartalmát.

Élj boldogul! Nehány nap múlva talán látlak.

Barátod

Gyulai.

¹ Gróf Nádasdy Tamás.

GOETHE EGMONTJA.

Régmúlt idők művészi alkotásai úgy nyugszanak, mintha bele volnának ágyazva a történelmi tradíciók süpedékes, mély csöndjébe. Ködfátyol borítja őket, amelyet csak áhítattal szabad félretolnunk. S ha az alakok meg is elevenednek fürkésző szemünk előtt, körülöttük mégis sok minden marad homályban s veszett el örökké számunkra.

Nem érezzük már az első hatás közvetlen üdeségét, szívüinktől idegen az első megértők felindulása, mint ahogy az öreg férj már nem tud visszaemlékezni az első kézszorítás bársonyos, de egy új világ virágos távlatát megnyitó gyöngédségére. Lecsillapult a barát lázas izgalma, elsimultak az ellentmondás hullámai. Kritika és méltatás a hagyomány kitaposott útján jár. A konvencionális ítélet elnyomja az egyéni átélésre irányuló vágyat s a piros vér szenvedélyes lüktetése helyén mindinkább fehéredő márványt látunk.

E művészet termékeiben most már csak az örökké érvényes, általános emberit keressük. Azt, amire minden idők embere bölintgathat fejével, hogy igen, igen, csakugyan így van, mily szép és mennyire igaz!

De tudatalatti erők sejtelmes ösztöne megkapóbb, megragadóbb módon érezteti velünk ezt az általános emberit, ha e művekben fokozottabb a hasonlatosság saját tapasztalatainkkal, ha úgy véljük, hogy önmagunkra, saját élményeinkre ismerünk rá. Kezünk oly irodalmi művek után nyúl, melyeknek tartalma, hangulata megfelel lelkiállapotunknak.

Egyszerre megértjük, hogy elmúlt idők költői termékeinek is megvan a maguk aktualitása, lelkünkhöz közelebb jönnek vagy távoznak tőle, aszerint, hogy mi történt mi-

velünk. Ily módon az egyetemes érdeklődést mindig nagy erővel vonzó remekművek is ki vannak téve a szimpátia hullámozásának.

Nyugtalan korunk érdeklődése végletek közt mozog. Egyfelől bizalmat veszítve, ábrándozva követi az emberiség törekvéseit sötét, reménytelen színekben látó képzelet útját. Eltűnődünk *Faust* ismeretelméleti szkepticizmusán, mely a dolgok végső okainak megismerési lehetőségén kétségbeesve, reménytelenül dobja magát elkeseredett elhatározás karjaiba. Elmerengünk Madách történetfilozófiájának bús képein. A művészetben épp úgy, mint a kultúra minden téren a magábaszállás, a tépelődés, az elmélyedés csöndjét választjuk. Kerüljük a fórum tobzódásait. Megértjük a költő szavát: der Trübsal süsse Milch, Philosophie! A bánat, a szomorúság tesz fogékonyá bennünket azon bölcselők tanításai iránt, kik felszínes és a szíveket soha eléggé mélyen át nem járó kultúránk végső lehanyatlását jósolják.

Titokban, szívünk mélyén azonban mégis reméljük, hogy mindez tévedés. Feltűnnek képzeletünkben magasztos hősök ragyogó képei, kik a sors minden pusztító erejének láttára is tudtak bízni boldogabb idők biztos eljövételében. Tudjuk, láttuk, hogy ha vihar derekán villám sujtott is le rájuk, hitük hatalma mégis diadalra szállt.

*

Hajthatatlan, kíméletet nem ismerő, ridegszívű ellenséges vezér zord katonái szállnak meg országot, várost. Két embernek sem szabad az utcán megállnia és egymással beszélgetnie, főképp nem politikai dolgokról, mert különben vizsgálat nélkül kerülnek fogságba. Aki a megszállók kormányzási tényeit bírálja, életével játszik. Szomszédok, cselédek gazdag jutalom kitűzésével nyernek biztatást annak kikémlelésére, hogy mi történik a házak belsejében s besúgósaikra gyors intézkedés következik. Összeszorul az ember szíve, ha látja az utcán a szúrós, gyanakvó tekintettel, lassan lépkedő ellenséges járórt. Mintha az ég is gyászfátyollal volna bevonva, mely oly mélyen csüng alá, hogy szinte csak meghajolva mehetünk el alatta. (*Egmont*, IV. felv.)

Ily háttér előtt tűnik szemünkbe Egmont, véres csaták diadalmas hőse, katonák bálványozott vezére, a nép, a polgárok büszkesége, grófok és hercegek elseje. Neve hallatára minden szem felragyog, láttára minden szív hevesebben dobog.

Nagy harcokat vívott, nagy fáradoalmakat tűrt, nagy hőstetteket vitt véghez. Minden ajak dicsóíti. De bár ezer veszedelem között forgott, ezerszer nézett szembe a halállal, vidám életkedve el nem hagyta. Ő is, mint németalföldi népe, elfogulatlan gondatlansággal éli életét. Vidám vendégségek során egyesíti házában a számottevő nemességet. A spanyolok túlkapásai ellen, érzékenységüket nem kímélve, gúnyos tréfákkal nyíltan harcol. Szabad tekintettel jár, magasan hordja fejét. «Mintha az egész világ az övé volna és senkitől sem kellene félnie», mondja az ellenség egy embere. Mint az aranygyapjas rend lovagja rendületlenül bízik abban, hogy felette más nem ítélezhetik, mint a rend legfőbb törvényszéke.

Egmont e derűs optimizmusát és könnyed életfelfogását nem homályosítják el azok a nyugtalanul gomolygó felhők sem, amelyek mind sűrűbben emelkednek a láthatáron: ellentétes világnézetek egymás ellen törő, vészes harci készülődése. Mert az inkvizíció zord hatalma s a hugenották rajongó tanainak túlzásokba menő, képromboló hívői, rideg spanyol uralmi vágy és németalföldi szabadságszeretet, végzetes küzdelemre fegyverkeznek egymás ellen.

E zavaros idők nyugtalan feszültségében is bízik Egmont népe jobb jövőben. Midőn saját sorsa tragikusra fordul, gyors halálának hirtelen felbukkanó réme megrendíti ugyan, de megnyugszik a végzet hatalmának reá nézve kíméletlen és szörnyű fordulatában, mely ellen úgylis hiába küzdene emberi elme és földi akarat.

Egmont jellemének ily felfogására nézve alig lehet véleménykülönbség. Annál nagyobb azonban az eltérés a bírálók, tudósok és esztétikusok nézetei között abban a tekintetben, hogy a költő helyesen járt-e el, midőn az Egmont családi viszonyaira vonatkozó történelmi adatokat kénye-kedve szerint oly gyökeresen megváltoztatta, eldobta magától egy meg-

rendítő tragédia szinte adott menetét s nem törekedett egyébre, mint hogy feltüntesse egy magasan kiemelkedő, hősi férfiú megrendíthetetlen önbizalmát, káprázatos hitét, mely gyors bukásában is ragyogóbb fényt áraszt a sötét éj hulló csillagánál.

Goethe *Egmontjának* első megítélője Schiller volt. Bírálata, merész egyoldalúságának öntudatos erejével s azzal a sajátosságával, hogy mindazt, ami az ő lelkületének és költői irányának megfelelt, rendkívül magasztalta, egy évszázadon át félrevezette a kritikusokat. Ő aszerint ítélte meg a drámát, ahogyan annak tárgyát ő maga költőileg alakította volna. Alaposan kihasználta volna *Egmont* tragikus szituációját, kit nagyszámú családjáért való aggodalma, az élet nehéz gondjai, tépelődő tehetetlensége, a halálos veszedelem közeledtének láttára is visszatartott volna Brüsszelben, míg nem a rettegéssel előrelátott szörnyű vég minden lelki gyötrődés és küzdelem ellenére beteljesedett volna rajta. Semmiképpen sem fért a fejébe, mire való az, hogy a hős az életben egyedül áll, teljesen szabad, mire való az ő mély, gyöngéd, boldog szerelme, szívetthódító lényének vonzó varázsa, felhőt nem ismerő, derűs optimizmusa, amely nem hisz veszélyben s nem hederít intelemre, figyelmeztetésre. Álmában sem gondolt volna a megbírált nagy költő szubjektivizmusára, amint a drámáról és a tragikumról hirdetett teóriájába semmiképpen sem illett bele az ily szubjektivizmus jogosultságának elismerése.

Az egyébként zseniális kritika téves főszezpontjainak éles ereje lehangolóan hatott az idősebb költőre, aki azonban az ő végtelen jóságában és engedékenységében, önmagába visszavonulva tűrte a meg nem értést, sőt később még azt is, hogy ifjabb költőtársa saját ízlése szerint nyirbálja meg és alakítsa át az ő mély, bensőséges, finom művét. Csak jóval Schiller halála után nyílt ajka olykor panaszra. Így 1815-ben *Über das deutsche Theater* c. cikkében azt mondja, hogy Schiller az *Egmont*nak színpadra való alkalmazásával kegyetlenül járt el a darabbal szemben.¹ S még 1830-ban

¹ H. G. Gräf: *Goethe über seine Dichtungen*, II, 1, 263.

Eckermann-nak, az *Egmontról* szólva, így panaszodik: «Schiller természetében volt valami erőszakos; sokszor nagyon is valamilyen előre megalkotott idea szerint járt el s nem tisztelte eléggé a tárgyat, amellyel foglalkozott.»¹

Az újabb kritika felismerte, hogy akármi volt is a költő terve és szándéka, midőn a történelmi események tanulmányozása közben a drámatervet lelkében formálgatta, a dráma megírásánál mindinkább szubjektivizmusának ellenállhatatlan hatása alá került, a hős vonásaiba mind többet és többet vitt bele saját énjéből, nagy művészettel mégis egységes, következetes és a történelmi eseményekhez való relativitásában hű jellemet alkotva.

Ez magyarázza meg mindazt, amit Schiller és mindazok, kiket kritikája befolyásolt, nem értettek meg. Így jut közelebb hozzánk Egmont hősi alakja, gyönyörködünk benne, mint a vitézség és szabadság tündöklő bajnokában, a szíveket magához ragadó igéző lélekben, a szerelem boldogsága közt minden gondot felejtő, harmonikus kedélyben. Megértjük azt is, hogy a költő, ily felfogásban és ily érzelmektől áthatva, drámájában a tragikus fordulaton átjutni nem tudott s csak hosszú idő múlva, Róma klasszikus földjének érintéséből merítve erőt, tudta darabjának befejezését megírni.

De bár a drámának úgyszólván minden mondata, súlya, tartalma és vonatkozása szerint mérlegelés tárgyává tétett, mégis maradt még sok minden, ami a figyelmet elkerülte, vagy értéke szerint meg nem vizsgáltatott. Épp azért, a polémiát kerülve, meg akarom kísérelni, hogy kidomborítsam azt, aminek hiányát a drámára vonatkozó, előttem ismeretes és számomra a mostani viszonyok közt hozzáférhető irodalomban érezni véltem, röviden érintve a megérthetőség kedvéért a vita tárgyát nem tevő dolgokat.²

Ilyennek mutatja nekünk a költő Egmontot: mint halált megvető, vakmerő, a harcban mindig vitézei élén járó

¹ U. o. 276.

² Az 1909-ig terjedő irodalmat összefoglalólag bírálja Ernst Zimmermann: *Goethes Egmont* c. művében (Halle, Niemeyer). A későbbi, főképp az újabb Goethe-biografiákban található meg.

és őket a legnehezebb küzdelemben is győzelemre vivő, daliás hőst.

De különösen megfigyelendő, hogy vitézsége mellett is, béke idején a végsőkig törekszik a háborgó ellentétek kiegyenlítésére. Óva inti Orániai Vilmost, ki őt is menekülésre akarja készíteni, hogy távozásával és távolmaradásával ne adjon ürügyet a fegyveres ellenségeskedések megkezdésére. Ő ismeri a háború borzalmait s barátja szeme elé állítja őket: «Szörnyű kavarodást készülsz felidézni! Gondolj a városokra, a népre és a nép élén álló nemességre, a kereskedelemre, mezőgazdaságra, iparra! Gondolj a halál pusztítására! Mert ha majd látod a polgárok, a gyermekek pusztulását, megrettenve fogsz állni és nem fogod tudni, kinek ügyét szolgálod, midőn azok mennek tönkre, kiknek szabadságáért ragadtál fegyvert! És minő érzés fog majd el, ha magadban azt kell mondanod: az én biztonságom kedvéért tettem ezt.» (II. felv. utolsó jelenet.)

A háború legnagyobb hőse íme békére int, amint Egmont egyébként is a türelemnek, az engedelkenységnek, a jóságos elnézésnek a szószólója. Kegyelmet gyakorol a tartományában fellépő vallásújítókkal szemben, kiket pedig a spanyol felsőbbség halálra keres.

Csak bizonyos számú katonának szabad megnősülnie. Ez a létszám betelt. Mégsem képes egy újabb házassági kérvényt megtagadni: «Es tut mir leid, den armen Teufeln, die ohnedies geplagt genug sind, ihren besten Spass zu versagen». (II. felv. 2. jel.)

Albával szemben állva, nyiltan hangoztatja a király teljhatalmú megbízottja előtt is azt a nézetét, hogy a németalföldi népet csak elnézéssel, szeretettel, jósággal lehet a hűség útján megtartani; «a király adjon általános amnesztiát, nyugtassa meg a kedélyeket s csakhamar ki fog tűnni, hogy a bizalommal együtt hogyan tér vissza a hűség és ragaszkodás.» Minden elnyomási kísérlet, minden erőszakoskodás végzetes veszedelmeket vonhat maga után. Mert ilyen a németalföldi nép: Starr und fest! Zu drücken sind sie, nicht zu unterdrücken! (IV. felv. Albajelenet.) Az ifjú Goethe legmélyebb politikai bölcsesége nyilvánul meg az Egmont szájába adott

szavakban, mikor ez a történelmi idők folyamán kialakult alkotmányos állapot tiszteletben tartását s a nép azon óhajának megszívlelését kívánja, hogy saját földieit kormányozzák, akik szokásait, gondolkozását, vágyait ismerik, akik az ő körében nőttek fel s akiknek önzetlen jóindulata és megértő együttérzése felől kételyeket nem táplál.

A költő Egmontot a legkülönbözőbb oldalról és a legkülönbözőbb fényvel világítja meg, midőn megmutatja, hogy barát és ellenség milyen érzésekkel van telítve vele szemben. S a megkapó Egmont egyéniségében az, hogy bárkivel van vonatkozásba állítva, mindenkinek az a legerősebb benyomása, hogy most ugyan nyugvó, de szükség esetén gyors és határozott cselekvésre kész lelkében hatalmas, félelmetes erő rejlik. Most szunnyad ez az erő: elrejtőzik vidám életmód bohó, könnyed, dévaj örömei mögé, megpihen szerelem ölében, átadja magát fényes élet tobzódásainak, szenvedélyes mély érzés gondot nem ismerő mámorának.

De akárhogy rejtőzik el, ragyogása átüt húson, véren, vérten, ruhán s mint valami csodáshatású drágakő, rejték-helyéről is fényt áraszt, világít a sötétben s pusztá jelenlétével is lenyűgöző, bűvös varázst gyakorol.

Brüsszel piacán lázítók izgatják a népet. Az elégedetlen kedélyek könnyen fognak tüzet. Az ősi privilégiumok megsemmisítve. A nép idegenből hozott főpapok által kizsarolva. Visszaélés folyik a vallás tanaival. Lángoló szavú prédikátorok éles kritikája terjed szájról-szájra. Hol a régi alkotmány? Hol a megpecsételt szabadság? Hol a férfiak büszkesége, mely ezek lábbal tiprása ellen hathatósan tiltakozzék?

A nyugodtabb elem hiába áll ellen. Véleményeltérés, verekedés, tumultus támad.

És e káosz közepett megjelenik Egmont. Mintegy varázsütésre vége a kavarodásnak. «Mi történik itt? Jóravaló embereknek látszatok!» «Igen, azok szeretnének lenni», szól a szerény válasz. Megkérdi egynéhánynak a foglalkozását. Ez ács, az szatócs, amaz szabó. Eszükbe jut becsületes iparuk. Ráeszmélnek, hogy ott a helyük, munkájuk mellett s nem a piac lebzselő kövén.

«Úgyis eléggé be. vagytok feketítve! rossz a híretek!»

így szól hozzájuk. Kettős ok, hogy jól meggondolják, mit tesznek. A józanok vezetőit néhány szavával erkölcsi fölénybe juttatja. Helyes törekvéseik hallatára megerősíti őket igyekezetükben. «Allen Beistand sollt ihr finden», szól röviden. S néhány határozott mondattal észretéríti, megnyugtatta valamennyit. Álljanak ellen az idegen tanoknak! Tartózkodjanak otthonukban, kerüljék a csoportosulást! Az értelmesebbek tegyék meg kötelességüket! S vége az izgalomnak, széteszlik a tömeg, nyugodtan, szívében a hős dicső képével.

Pármai Margit jóságra hajló belátással kormányozza a németalföldi tartományokat. Helyzete rendkívül nehéz. A háttér titokzatos homályában sötét erők mindenre figyelve ellenőrzik minden intézkedését. Suttogó árnyak lebegik körül. A király és még inkább zordszemű tanácsosai, elszánt szigorúságot kívánnak. A fejedelmi asszony lábai előtt viszont ott az ősi szabadságához naiv természetességgel ragaszkodó nép, elfogulatlan fogékonyságával a reformáció rombolva, pusztítva közeledő eszmeáramlata iránt. Ezt útjában megakasztani emberfölötti erővel sem lehet, mert minden elnézés gyengeség jelének tűnik fel, minden erőszak meg csak olaj a tűzre.

Nehéz kormányzói tevékenységében szívesen támaszkodnék Egmont segítségére. Senki oly hasznos szolgálatokat nem tehetne neki, mint ő, ha ezt valóban akarná. De Egmont tartózkodó, viselkedése közönyösnek, sőt könnyelműnek tűnik fel. Pedig a fejedelemlő jóindulata, melyet vele szemben érez, a szerelemmel határos. Egmont könnyed élete nyugtalanítóbb reá nézve, mintha összeesküvés részese lenne. Vajjon mire készül és mit forgathat elméjében? Nyugtalanító az a mozdulatlan, magát oly biztonságban tudó önérzet, félelmetes ez a merész gondtalanság, mely látszólag semmivel sem törődik. «Sokszor úgy tűnik fel», így szól a fejedelemlő, «mintha abban a meggyőződésben élne, hogy ő az úr s csak szívességből nem akarná ezt velünk éreztetni s nem akarna minket csak úgy kikergetni az országból; mintha azt hinné, majd megjön az magától is.» (I. felv. 2. jel.)

S mi más tulajdonsága az Egmontnak, mint lényének nyugodt, felsőbbeséges biztonsága, melyet Klärchen dala kiemel :

Mein Liebster gewaffnet
 Dem Haufen befiehlt,
 Die Lanze hoch führet,
 Die Leute regieret.

Magasra tartott lándzsájával vezérli ezrek lépteit s a tömegek az ő intéséhez igazodnak.

Így emelkedik Egmont milliók fölé. Szemének sugarával önt derűt, bátorságot a szívekbe. De bármily magasan áll, magasabbra, tökéletesebbre, magasztosabbra vágyódik. «Magasan állok», így szól a hős, meghitt embere előtt, «de magasabbra kell emelkednem; ehhez reményt, bátorságot, erőt érzek magamban. Nem értem el növekedésem csúcspontját; s ha egykor elérem, akkor ott nem félénken, hanem szilárdan akarok megállni. Ha pedig buknom kell, hadd zúdítsion villám, vihar, vagy akár saját eltévesztett lépésem a mélységbe; akkor majd ott fekszem sok ezer mással.» (II. felv. 2. jel.)

Íme itt van az a rejtett, belső, mély forrás, melyből a szívekre oly varázslatosan ható erő táplálkozik: Egmont lelkének magas szárnyalása. Az ő tudatában, az ő hite szerint a sors ajándéka ez és semmi egyéb. A sors határoz felettünk, az ő kezében vagyunk és csak önámítás, ha azt gondoljuk, hogy mi ezen változtathatunk. «Az ember azt hiszi, hogy életét irányíthatja, önmagát vezetheti; pedig belseje ellenállhatatlanul viszi őt sorsa szerint», ez Egmont meggyőződése. (V. felv. utolsó jel.)

Ezért vette mindig könnyedén az életet. Ezért hiszi és mondja, hogy nem is volna érdemes élni, ha az ember csak azon tépelődne, ami a multban történt és ezer aggodalom közt csak azt találgatná, mit hozhat a jövő. Ragadjuk meg az élet örömeit, élvezzük ajándékait, amelyeket nyujt és ne irigyeljük a csúszó-mászó lelkek nyomorúságosan elért előnyeit. Ha a hajnal nem vidámságra ébresztene, ha este remény nélkül kellene lefeküdnünk, érdemes volna-e felöltözni és levetkőzni? Sorsunk könnyű szekér, mellyel vadul száguldanak a nap lovai; nem tehetünk egyebet, mint hogy tartsuk a gyeplőt és csak arra vigyázzunk, hogy kocsink sziklának ne menjen neki, vagy a mélységbe ne zuhanjon.

Ki kételkednék, hogy Egmont gondolkozásmódjának ily árnyalatai úgy keletkeztek, hogy a költő, midőn őket festette, szívének vércseppjeivel keverte színeit?

Arra valók-e a költők, magyarázta Goethe 1827 január 31-én Eckermann-nak, hogy csak megismételjék a historikusok előadását? Ha ő olyannak akarta volna alakítani Egmontot, amilyennek a történelem feltünteti, mint egy tucát gyermek atyját, úgy ennek könnyelműsége abszurdumnak tünnék fel. Neki más Egmontra volt szüksége, olyanra, akinek cselekedeteit inkább hozhatta harmóniába költői szándékaival. «Und dies ist, wie Klärchen sagt, mein Egmont», mondá szószerint az öreg Goethe.¹

De nem citált egészen híven. Mert a dráma harmadik felvonásának végén azt látjuk, hogy az Egmonthoz simuló Klärchen azt mondja: nem tudom felfogni, nem tudom megérteni! ó mondd, te vagy hát Egmont, Egmont gróf, akiről annyit beszélnek, akiről még az ujságok is írnak, akin csüng az ország, a tartományok? És Egmont azt válaszolja, hogy nem, nem ő az. Mert annak nehéz az élete. Ezer gond és baj gyötri és bántja. Az rosszkedvű, kimért, hideg, sohasem lehet őszinte, sohasem járhat egészen az egyenes úton; szereti és magasra emeli őt oly tömeg, mely maga sem tudja, hogy mit akar s mellyel nincs mit kezdeni. Barátaiban nem bízhatik, ellenségei kémlő szemétől óvakodnia kell. Küzd és fáradozik, talán cél és köszönet nélkül. De ez, aki itt áll Klärchen előtt, ez nyugodt, nyílt, boldog, megérti és szereti őt a legjobb szív, amelyet ő is viszont egészen ismer és minden szerelmével és bensőségével fog át. «Das ist dein Egmont», így szól a hős.

Az öreg Goethének az idézetben eszközölt csekély változtatása jól emlékeztet bennünket arra, hogy az ő Egmontja a maga legbensőbb lényében Klärchen Egmontjához áll közel, ha nem is teljesen azonos vele. Az ő Egmontja akkor a legőszintébb, legvidámabb, legboldogabb, mikor Klärchen-nel áll szemben. De akkor áll a költő énjéhez is legközelebb. Olyannyira, hogy szinte elhajlik útjából, kisiklik vágányai

¹ H. G. Gräf, i. m. 273. l.

közül. A szerelem, a gyöngédség, az alázatosság e hangjaiban a költő lelke szól hozzánk, az ő belseje tárul ki szemünk előtt.

Klärchen megcsodálja az aranygyapjas vitézi rend díszes jelvényét. Egmont elbeszéléséből ismeri jelentőségét, értékét. «Szerelmedhez hasonlíthatnám. Azt én viselem így szívem fölött. De másrészt mégsem hasonlíthatom hozzá, mert hisz nem kaptam, nem érdemeltem meg azt fáradsággal, munkával». Egmont erre azt magyarázza, hogy a szerelem körül ez másképp van, mert azt többnyire épp azok nyerik el, akik legkevésbé törik magukat utána. «Te mondd ezt», így csodálkozik Klärchen, «kiért rajong az egész nép». S mély alázatossággal szól Egmont válasza: «Bár tettem volna értük valamit! Bár tudnék értük valamit tenni! Tisztán jószántukból szeretnek engem.»

Nem Egmontnak, hanem az ifjú Goethe művészelektének mély, szent, szemérmes alázatossága ez, mely nem vél magának érdemet tulajdoníthatni, elrejtí arcát a feléje hangzó dicsőítés elől s hallatára pirulva hajtja le fejét. Valóban értékes lelkek általános emberi vonása, mellyel minden igazi nagy művésznél találkozunk.¹

Az Eckermann-nal folytatott, előbb említett beszélgetésben egyéb érdekes megjegyzéseken kívül Goethe még azt is kifejtette, hogy a költőnek tovább kell mennie, mint a historikusnak s lehetőleg magasabbat és nemesebbet kell nyújtania. «Sophokles jellemei valamennyien hordanak ma-

¹ Legszebben kétségkívül Stefan George költészetében. V. ö. Reményik Sándor szép költeményét is:

Ha így beszélne hozzám valaki:
Lélek, neked kijár az örök bér,
Azért, mit eddig a világra hoztál,
És mindennapra egy babérlevél:
Ó ez a mennyország a pokol volna,
Nem virágozni, nem teremni már,
Csak nézni, amint virág és gyümölcs,
Mit én termettem, kézről-kézre jár!
Nézni mindazt, min régen túlhaladtam
És a hozsannák közepette tudni,
Keserűn tudni, hogy semmit sem adtam!

gukban valamit a nagy költő magasztos lelkéből, épp úgy mint Shakespeare jellemei az övéből. És így van ez helyesen és így kell eljáráni» («Und so ist es recht, und so soll man es machen»).

Így van ez helyesen : s valóban így járt el Goethe az ő Egmontjában is.

Ő maga lelkileg nagy útat tett meg, míg eljutott ahhoz az életfelfogáshoz, melyet *Egmont* gondolkozásmódjában oly megkapó erővel állít elénk. Ifjú éveinek dévaj anakreoni hangulata után fájdalmas szenvedélyek tüzén megedződve, hatalmas alkotó erő ébred és nő hirtelen erővel, mély érzésetől égő lelkében. Alkotó erejének e tobzódó szenvedélyessége idején, — az ifjú Goethe titanizmusának szokták e korszakot nevezni — képzeletének alakjai dacosan szállnak szembe földi és emberfeletti hatalmakkal. De ez idő művészi tervei, *Götzöt* kivéve, töredékeken nem jutottak túl, mint *Prometheus*, *Julius Caesar*, *Mahomet* és első alakjában *Faust*. Közben ellenkező véglet hullámvölgyébe ragadja le a költőt az önmegsemmisítés gondolatával játszó kétségbeesés, a Werther-hangulat. E szélsőséges hullámok elsímultak, de a költő életben és művészetben egyaránt elsodródott kitűzött céljaitól s úgy érzi, hogy minden emberi akarat semmis és tehetetlen a sors rejtélyes, titokzatos, ellenállhatatlanul le-sujtó és szeszélyesen felemelő hatalmával szemben. Mit ér, ha bízunk benne? Mit változtathatunk, ha félünk tőle? Goethe fatalizmusa ez s ennek legtisztább tükre, mint látuk, *Egmont* gondolkozásmódja.

Az a bűvös, megmagyarázhatatlan, démoni erő pedig, mely *Egmonthoz*, mint valami hatalmas mágneshez ragad minden lelket, szintén nem ismeretlen előttünk. Találkozunk evvel már *Götz* első alakjában, hol Adelheid a császári ház tagjaitól az utolsó cigányfiúig és a kivégzésére kiküldött ál-arcos hóhérig minden férfiszívet megigéz s nemcsak Weislingent, hanem a derék Franz von Sickingent is hűtlenné teszi Máriához, *Götz* nővéréhez. Az ifjú Goethe is észrevette a túlzást s drámáját kiadása előtt átírva, jelentékenyen enyhítette ezt a túlerős vonást. Míg azonban Adelheid a költői mű mostani formájában is emésztő, pusztító hatással

van azokra, kik vonzóerejének körébe jutnak (Weislingen, Franz), addig a léleknek ez az igéző ereje *Egmont*ban megfinomodva, megnemesedve, mint az ellenségben rettegést, a barátban boldogságot, megnyugtatót, bizalmat, bátorságot keltő sajátság nyilvánul.

Goethe fájdalmasan ismerte e lelki sajátság veszedelmeit, mert elég bajt és bánatot okozott lényének vonzó erejével, szándéka, akarata ellenére.

Mindazok között, kiknek lelke *Egmonthoz* tapad, Klärchen áll első helyen. Benne a tiszta nőiesség gyöngéd, bájos képét alkotta meg a költő. *Egmont* boldogságára van ő te remtve. Primitív felfogás volna, ha valaki azt mondaná, hogy *Egmont* szerelme csak epizód a hős életében. Klärchen szerves része *Egmont* földi és földöntúli létének.

Végtelen gyöngédsége mellett gyermeki pajzánságra hajlik. Szeme tágranyiló csodálkozásra kész. A pompa, fény, díszes ruha az ő számára földi csoda. Életének szűk körében szokatlan nagy erénnyel, számbavehető bűnnel nem találkozott. A polgári erkölcs óvatosan felállított korlátai, tisztaságai között nevelkedett, mint igénytelen virág jól elzárt kertben.

Képzeletünk előtt úgy áll, hogy nemes egyszerűségének és üde, gyermeki nőiességének varázsa sokszorosan fokozódik. Ily kép rajzolásában nincs nagyobb mester Goethénél. Faust Gretchenel oly pillanatban találkozik, midőn az ártatlanságában gyanútlan ifjú leány a templom égi levegőjében megtisztult minden, öntudatán kívül talán lelkéhez tapadt földi salaktól. A test és lélek ily hófehér lilomtisztségének momentumára vezeti vissza a költő képzeletünket Klärchenel kapcsolatban is. «Túlságba vitt szemérmességben hogy haragudtál», így szól Klärchenhez Brackenburg, «ha ezeken az utcákon, melyeket csak vasárnap kerestél fel, hogy a templomba menj, barátságos köszöntéssel hozzád csatlakoztam.»

De míg Gretchenben a passzív női lélek rajzát látjuk, mely a reáháramló boldogságot is csak mintegy elszenvedi, Klärchen aktív, öntudatosan önfeláldozó, tette kész női jellem. Gretchen csak egyszer tesz bátortalan kísérletet,

hogy Faustot befolyásolja, midőn pogányízű gondolkozás-módja miatt aggódva, őt gyöngéd kézzel igyekszik a keresztény hit alaptételeihez visszavezetni. Klärchen fiú szeretne lenni, hogy mindig Egmonttal mehessen, az udvarhoz és mindenüvé. Szeretné a hős zászlaját vinni a csatában :

Wie klopft mir das Herze!
 Wie wallt mir das Blut!
 O hätt' ich ein Wämslein
 Und Hosen und Hut!

Ich folgt' ihm zum Tor 'naus
 Mit mutigem Schritt,
 Ging durch die Provinzen,
 Ging überall mit.

Így foglalkoznak gondolatai szüntelenül Egmonttal. Szíve úgy ver, hogy nyakáig érzi lüktetését, mikor az utcán hallja, hogy a katonák Egmont nevét emlegetik. Bátran és büszkén vesz magára minden szenvedést, mely szerelme miatt őt éri vagy érheti.

De azért nem nyugodt boldogság az ő osztályrésze. Tragikus sejtelmek ijesztő borzongatása zavarja meg. Boldogságának éig csapkodó hullámain halálos szomorúság váltja fel. Csakhogy erről Egmontnak semmit sem szabad tudnia. Klärchen dala szerint ilyen a szerelem : Himmel-hoch jauchzend, zum Tode betrübt.

Helyesen figyelmeztet Brandes,¹ hogy a költő őt nemcsak szavaival és tetteivel jellemzi, hanem felülmúlhatatlanul művészien hallgatásával is.

Klärchen a helytartónőről szeretne valamit tudni. Kiváló asszony, magyarázza Egmont. Jóindulatú, de mint-hogy politikát űz, nem lehet egészen őszinte és kissé gyanakvó. Férfimunkát végez, valódi Amazon. Egész picit bajszkája is van.

«Nem mernék eléje kerülni», mondja Klärchen. «Pedig nem vagy egyébként bátortalan», válaszol Egmont. «Nem is volna ez félenkség, csak szűzi szemérem.»

Klärchen szemét lesütve Egmonthoz simul. «Értelek,

¹ Georg Brandes : *Goethe*, 273. 1.

kedves gyermekem», szól emez, «te emeld fel bátran szemedet». És hol találjuk mélyebb, boldogabb, de egyúttal fájóbb érzés hangját, mint Klärchen e szavaiban: «Lass mich schweigen! Lass mich dich halten. Lass mich dir in die Augen sehen: alles drin finden, Trost und Hoffnung und Freude und Kummer».

Midőn Egmont fogságba kerül, Klärchen a kétségbeesés szenvedélyes lázával igyekszik a megrémült s megmoccanni sem merő polgárokba lelket önteni s a hőst a halál karmaiból kiragadni. Igyekezetének kudarcán megtörve, nem tétovázik, hanem eldobja magától immár céltalan életét. E földön Egmontnak mást, mint boldogságot nem okozott. A halálban előtte jár s ott fogadja kedvesét a túlvilági élet küszöbén. Brackenburg fájdalmas szava búcsúztatja: «Mily irigylésre méltó a te sorsod, Egmont! Ő megelőz, feléd nyújtja a diadal koszorúját s az ég minden boldogságát hozza eléd.»

Egmonttal éles ellentétben áll a spanyol uralom kíméletlen szigorúságú képviselője, Alba. Ő a hideg, számító ész embere. Nem törődik a nép lelke mélyén élő érzelmekkel, vágyakkal, óhajokkal. Messze távolban határoz emberek, népek sorsa felett s a helyszínére érve, semmiféle okfejtés által sem térített el magát előre feltett szándékaitól. Hatalmi fölényét arra használja fel, hogy királyának akaratát minden eszközzel reánkényszerítse az alattvalókra. Megalkuvást nem tűr, eltérést nem enged attól az úttól, melyet ő kijelöl. Hogy tévedhetne, annak lehetőségére sem gondol. Gyanakvó mindenkivel szemben. Merészen hozzányúl a legszentebb, legféltettebb hagyományokhoz, jogokhoz, ha alkalmasoknak látszanak, hogy búvóhelyet nyujtsanak azoknak, akiktől valaha félnie kell. A szabadság gondolata szerinte veszélyes fogalom. Nem áll-e mindenkinek szabadságában, hogy helyesen cselekedjék? S nem keres-e a kiskorú nép a szabadságra való törekvéssel csak módot arra, hogy magának és másoknak árthasson? Megelőzni minden veszedelmes erőfeszítés lehetőségét, ez az ő politikája. A kígyó fejét levágni, mielőtt árthatna. Megsemmisíteni a szunnyadó elenséges erőt, mielőtt felébredne.

Ezért ítéli halálra Egmontot, ki felett ítélnie hatalma van, de joga nincs.

Alba gondolkozása szerint az áldozatok halálos gyötrődésével törődni nem szabad. Ezért küldi fiát, Ferdinándot, a halálos ítélet kihirdetésekor Egmont börtönébe, hadd szokja meg az elítéltek vergődését, hadd legyen érzéketlen szenvedéseik iránt. És ennek csakugyan a megdöbbenés, a kétségbeesett elkeseredés megrendítő látványában van itt része.

Schiller kifogásolta, hogy Goethe annyi emberi vonást halmozott hőisére, hogy ezáltal lesülyesztette őt hozzánk. Mi éppen ellenkezőleg úgy érezzük, hogy amennyivel csökkentik emberi gyöngeségek Egmont heroizmusát, annyival közelebb jut szívünkhöz.

Egmonton pillanatnyilag erőt vesz a halálfélelem s vad fájdalommal kapaszkodik az édes élet reményébe. A boldogság álomszerű emléke száguldva ragadja képzeletét, ki a zöld mezőkre, ki a szabad természetbe, melyre csillagok szórják az eget áldását, hol az emberiség minden vágya ömlik ereinken át, hol a vitéz katona szíve hevesen feldobog s ahol fokozottan érzi, hogy övé az egész világ s ahol, ha kell, szörnyű szabadsággal tör át minden határon, melyet emberi kéz vont.

Annyira bízott a sors védő hatalmában, annyira biztosra vette sérthetetlenségét, annyira hitt rendje ama legfőbb törvényszékében, hogy csalódását felfogni, tévedését megérteni nem tudja. Lehetetlen, lehetetlen az, ami minden józan ésszel ellenkezik. Lehetetlen! hogy a lét és nemlét azon köreit, melyeket az ember annyira megszokott, hirtelen elhagyni legyen kénytelen. Lehetetlen, hogy pillanatok alatt, egy csapásra, minden megváltozzék.

Várja a szabadítókat, hiszi, hogy barátai és a fellázadó nép feltörik börtönének ajtaját s mint oly sokszor, most majd ismét örömrivalgással üdvözli őt a csupa ismerős arcból álló tömeg. A percek mulnak, kétség ébred lelkében. Az ítélet elhangzik. De még most is, a szörnyű végzés halála után, midőn Ferdinánd, atyja szándékával ellentétben, mint rajongó barátja megtörten borul keblére, remény éled benne. «Ments meg», így szól Ferdinándhoz, «oldozd fel bilincseimet, vezess barátaimhoz. Minden perc drága. Gondold ki számomra a szabadulás útját. Szólj és adj tápot az

élő lélek reményének» («O denke mir den Weg der Freiheit aus! Sprich, und nähre die Hoffnung der lebendigen Seele»).

De hiú minden remény, elzárva a szabadulás minden lehetősége. Alba fiának panaszára, hogy miért nem menekült idejében s kérdésére, hogy nem akadt-e senki, aki intette, figyelmeztette volna magatartásának végzetességére, kénytelen belátni tévedését, az önvád megdöbbenően fájdalmas hangján kénytelen bevallani: «ich war gewarnt.»

De lelke felegyenesedik. Még egyszer visszagondol életének minden gyönyörére, szépségére. Pályája lezárul, élete befejeződik, mint ahogy oly sokszor befejeződhetett volna a harc mezején. Ám teljesedjék be sorsa s annál jobb, ha halálával is szolgálja népe ügyét. Élete boldog volt, a búcsú nehéz, épp azért legyen az gyors és vidám. Örült élete minden napjának s minden nap lelkiismeretének szava szerint tette meg kötelességét. Csak még Klärchenről akar gondoskodni, kinek sorsát Ferdinánd szívére köti.

Álomképben feltűnik előtte a jövő dicsőségének képe. Ez megvigasztalja és felemeli. A távoli idők gyermekei élvezik talán majd e szabadság áldásait. Mi azonban mégsem szabadulhatunk a fenyegető szörnyű vég hatása alól: mert tudjuk, hogy a felkelő nap első sugarainál megvillan a hóhér bárdja s a tündöklő hős vére a magas vérpad fekete leplére hull.

*

Midőn Goethe, költői művének tizenkét évi pihentetése után, azt 1787-ben Rómában befejezte és a kéziratot Weimarba küldte, leveleiben mind újból és újból, ideges türelmetlenséggel kérdezősködött, hogy mit szólnak hozzá azok, kiknek megértő együttérzésére legtöbbet adott, mint a weimari herceg, Steinné, Herder, Knebel. Soha semmiféle művének fogadtatása és sorsa nem nyugtalanította és érdekelte annyira, mint *Egmont*jáé. 1787 november 3-án ezt írja darabjáról Rómából: «ich hoffe, es soll beim Wiederlesen nicht verlieren; denn ich weiss, was ich hineingearbeitet habe, und dass sich das auf einmal nicht herauslesen lässt». A mi feladatunk az volt, hogy mennél hívebben olvassuk ki művéből azt, amit a költő fiatal szívének oly forró érzésével beledolgozott és belerejtett.

SCHMIDT HENRIK.

PETŐFI ÉS AZ EGYKORÚ KRITIKA.

A Petőfi-év végéről érdemes egy futó pillantást vetni a költő életében való elismertetésének fejlődésére, arra, mint vívta ki magát tehetsége. Tanulságos ez íróknak, kritikusoknak s a közönségre nézve egyaránt. «Nem emlékszem irodalmunkban senkire, ki első fellépése után olyan rövid idő alatt a közfigyelmet magára vonta volna, mint Petőfi.» Ezt írja báró Eötvös József, 1847-ben.

Míg a közfigyelemből közelismerés lett, addig sok gáncsot, megrovást, éles kritikát kellett a költőnek elviselnie. A kisebb kritikusok követelőbbek s szigorúbbak. A Petőfiről szóló egykorú kritika szinte hasonlatos volt a költőhöz magához : végtelenségben. Amint a költő «véghetetlenül tudott szeretni s gyűlölni is véghetetlenül, érzelmeinek lajtorjája más fokozatot nem ismert» ; egykorú kritikusi is vagy égi magasztalták vagy a földig levonták.

Csakhogy az elragadtatást művei megérdemelték, a kicsinylő, néha bántó kritika pedig jórészt személyes elfogultságból, sőt gyűlöletből eredt, mert mi tagadás, Petőfi összeférhetetlen, kíméletlen ember volt.

Eleinte maga volt magának legszigorúbb bírálója, mert mikor «Szín és való» c. költeménye Pápai díjat nyert, önmaga kicsinylőleg ezt írta róla : «Ezért a rongyért 2 aranyat felvettem.»

A kíméletlen bírálatok oka nagyrészt az is, hogy eleinte sokan meg sem értették, ami költői nagy újítása a magyarosság mellett, s egyszerű szépségeivel valóban meglep.

A *helység kalapácsa* megjelenésekor a *Pesti Hírlap* így írt : «Egy ifjú, tehetséges költőtől az első tréfás hősköltemény e könyvecske ; komoly s humorisztikai tartalma mindenki-

nek ajánlható». A Pesti Divatlap ezt írta : «E mű becsét is igen emeli Petőfinek jól ismert eredeti nyelve, népszerű előadása». Az *Életképek* így vélekedett : «Az olvasó az élethű s költői szeszélyes leírásokban bő élvezetet találанд ; fűszerét teszik e tréfás hőskölteménynek a szerző sajátosságos előadása s nyelve».

De már a Pozsonyban megjelenő *Hirnökben* Poór Jenő, a lap egyik szerkesztője, egészen más hangon ír. «Mennyire le van ezen irat által a költészeti irodalom alacsonyítva! Az áttétek csak nevetségesek, de a hasonlatosságok néhol kellemetlen méltatlanságot is foglalnak magukban». Poór a munkát garasos komédiának nevezi és képtelenségnek bélyegzi, hogy az a hősköltemény nevet «bitorolja».

Ép ily éles ellentéteket látunk 1844-ben a *Versek* körül. A *Pesti Divatlap* úgy jellemzi e kötetet, hogy «nemes költői egyszerűség, gondolat- és érzelemmélység, szellem- és nyelvben sajátos eredetiség, s a legnagyobb lyrai változatosság bélyegzi». Az *Életképek* «egy igen szép tehetségű fiatal író jeles eszmeszüleményeinek» tartja. Nádaskay Lajos ellenkezőleg azt találja : «E népköltői tehetség átirányban kezd indulni s hogy kimondjam himezés nélkül, a póriás verselés alatt régiójában kezd mindinkább alásülyedni. Ha Petőfi úr tanulni fogja megkülönböztetni a népiest a póriastól s általában költő ügyekvendik lenni s nem verselő, ha nem annyira a mennyi, mint inkább a minőre lesz tekintettel, édesb is leend a bíráló tiszte». Még ridegebb Szeberényi Lajosnak — Petőfi selmeci volt iskolatársának — véleménye. Még a *Távolból* és a *Honfidal* c. költeményekben is sok kifogásolnivalót talál. Azt írja, hogy a költeményekben «több helyütt következetlenség, pszichologiai tudományokbani járatlanság» is van, sőt «durva nyersséget» vet szemére.

S az ily értetlen gáncs nem mindig irodalmi pártok vagy irányok küzdelme volt, sokszor csak a bíráló egyéni tévedése.

A jóakarató kritika, bármilyen szigorú is, jogosult, főleg ha abból az író is tanul, a közönség is művelődik. Az ilyen agyarkodó bírálat jó szerencse, hogy Petőfit el nem kedvetlenítette.

Legszembetűnőbb a rosszakarat és a meg nem értés a

bírálatokban *János vitéz* körül. Vahot Imre azt jelentette róla : «meg valék győződve jelességéről» ; Vörösmarty a műről úgy nyilatkozott : «bármely irodalomnak díszére válnék». A *Budapesti Hiradó* így fogadta : «Ki elég romlatlan fogékonyságú, hogy a természet és emberiség törvényeinek e gyermekded felfogásában kedvet leljen, olvassa *János vitézt*». Császár Ferenc ellenben epébe mártja pennáját. A ki a *Megy a juhász számaron* költeményről így vélekedik : «Boldog Isten, mire jutánk? Ha a magyar már ilyen sületlenségben látna jelességet, ilyenekben venne észre genialitást, le kellene mondanunk végkép arról a reményről, hogy valaha Európa művelt nemzeteinek sorában helyet foglalhassunk», az nem tarthat arra számot, hogy elfogulatlan vagy tisztán látó bírálónak nézzük. *János vitéz*ről azt tartja : «A művelt olvasó abban nem lát egyebet csinos, de eléggé unalmas népmesénél, mellyet testileg és szellemileg kisdedek nagy örömmel fognak tizedszer, sőt századszor is hallani, de a műveltebb osztály meglett emberei bizony unalmasan hajítanak tova a harmadik-negyedik lapnál». Ime, a meg nem értés vagy rossz-akarat.

Jobban megfelelt az ósdi kritikusok ízlésének a *Ciprus-lombok* kissé édeskés fájdalma ; ezt még Nádaskay Lajos is megdicséri a *Honderüben*.

A *Szerelem gyöngyei* szenvedélytől izzó verseiben a *Pesti Hirlap* szerint «az érzelmek olly természetes, mint változatos szinekkel tükröznek» és «nincs egyetlen vers is költői becs nélkül». Az *Életképek* így ajánlja : «Olvassátok a *Szerelem gyöngyeit*, nem megannyi harmatcsepp-e? mely virágokon rezeg, s rózsalevél, mely illatos szellők szárnyán repes?» A *Honderü* pedig «szeretne perbe kapni a gondviseléssel, hogy az aljas dudvája olly buján öli el nála a valóban szépet». Heinehez hasonlatosnak tartja Petőfit, de «mintha Petőfi szántsándékkal törekednék felkeresni a torzított képeket, csakhogy ne kelljen a szépnek és igaznak, mélynek és isteni-nek hódolnia».

A gáncskereső bírálat örömost ragadta meg az alkalmat, hogy *A hóhér kötelét* s a *Tigris és hiénát*, melyek több okot adtak a kifogásokra, maga mellett hozza fel bizonyítékul.

A *Honderüben* Zerffy Gusztáv így jellemzi a regényt: «Aljaság, bűn, gyalázat, valószínűtlenség, egy kifincamult képzelet agyrémei egymást üzik». A regényt irodalmi kinövésnek nevezi és közleményét azzal fejezi be: «Lehet-e nemes valódi műélvezetet olly költeménytől várni, melly undorköltésnél mást egyáltalában célul nem tűzött».

A *Tigris és hiéna* drámáról a *Budapesti Hiradó* valósággal gyűlölködő hangon ír, mintha a kritikának szentebb lett volna az irodalom érdeke, mint — Petőfinek. «A darab házasságtörés és gyilkosság alapjára épített bonyolult zagyvalék.» «Hol az erkölcs magában véve csekély, mindennapi, törpe, ott sajnálatraméltó gyengeség jellemzi a szellemi kép-leményt». Sajátságos statisztikát állít össze: «Van az egész drámában 4 felvonás, 106 lapon. Ezen a kis téren találkozunk 8 gazemberrel, 16 ördöggel, 5 földönfutóval, 20 kutya, eb, akasztófa, fattyú, ostoba fickó, szemtelen zsvánnyal. Ez összesen tesz 49 legilletlenebb szitokszavat».

Így csatázott a költő körül az ellentétes nézetek és érzések vihara. De tehetsége lassanként felülemelkedett gáncson és ellenkező irányokon s oly ellenállhatatlanul emelkedett fel, mint égi útján a nap.

Mikor 1847-ben Összes költeményei Emichnél megjelentek, a költő már annyira meghódította a nemzet szívét, annyira felül állt jóformán minden kritikán, hogy az ellene áskálódó kritikusok nem mertek a közszellemmel szembe-helyezkedni. Csak Greguss Ágost, a későbbi esztétikus, dob még követ a magyar lélek kifejezőjére, ami annál megfoghatatlanabb, mert Greguss azelőtt verset is írt Petőfihez, melyben ezeket is éneklí: «Bár átkokat szór a közepszerűség mindenre, ami kebledből fakad, míg ők halálba rognak elfeledve, a halhatatlanság virul neked». Két év mulva pedig ugyanez a Greguss még az *Ez a világ amilyen nagy* című költeményt is gáncsolja, sőt saját régebbi költeménye miatt így sopánkodik: «Istenem, milyen vak voltam én harmad éve! Nekem azóta hála istennek megnyiltak szemeim. De mikor fog Petőfi látni? Fejem szerint igen későn, szívem szerint minél előbb, mert Petőfi-ben van lélek s kár volna elvesznie». Enyhítő körülmény, hogy Greguss akkor 23 éves volt.

Az *Összes költemények* ismertették el a költőt, ezek tették Petőfit Petőfivé, ezekről már olyan férfiak írtak bírálatot, mint Pulszky Ferenc és Eötvös József báró.

Pulszky Ferenc kritikája névtelenül jelent meg a *Szépirodalmi Szemlé*bén. Szigorú, de igazságos jóakarattal mond a költeményekről véleményt. Német ábrándozással, hiúsággal és türelmetlenséggel vádolja a költőt, a versekről azt állítja, «hogy formájuk pongyola, a rím sok helyütt csak assonancia által van pótolva, mértéket senki se keressen bennök, néhol kirí egy hibás kép, egy pórias kifejezés; de azért «utánozhatlan naivság, az alföldi zamat, a népies jellem, melly bennök leng, maradó becsűvé teszi Petőfi népdalait».

Szerelmi dalait nagyratartja; bordalairól kisebb véleményel van.

Voltaképpen Eötvös József volt az első, aki felülemelkedve e kor előítéletszerű kritikai modorán, végre kellőképpen tudta méltatni Petőfi nagyságát. Valósággal bájos a nagy férfiúnak ez a kis mondása: «Egyike vagyok azoknak, kik a csalogány énekétől elbájolva, nem igen kérdik, mennyire szabályos rithmus szerint zengé el énekét». Mintha ő is azt akarta volna kifejezni, amit Petőfi e szavakban mondott el: «Nem verték belém tanítók bottal a költészetet, iskolai szabályoknak lelkem soh'sem engedett». Eötvös a költőt kíméletlen bírálói ellenében oltalomba veszi s felhívja ezeket, hagyjanak fel végre a német bírálat szempontjainak követésével s kimondja, hogy «Petőfi népszerű a közönség előtt, mert magyar». Egész ismertetésének egyébiránt ez a foglalta: «Petőfi kitünőleg magyar, legkisebb műve is a nemzeti bélyegét hordja magán. Bátran merem állítani, az egész vastag kötetben nincs egy dal, melly nem lenne kezdettől végig magyar, gondolataiban, érzéseiben, minden szavában. A költőnek hibái s tökélyei mintegy nemzetiségünk kifolyásának látszanak».

Eötvös Józsefnek ez a méltatása és Gyulai Pálnak 1854-ben az *Új Magyar Múzeumban* kiadott ismertetése tették Petőfit voltaképpen naggyá.

Pályája példa arra nézve, hogy az igazi tehetség szavát a gáncs nem némíthatja el, hogy a lángész kivívja magát és

jogait, s a tehetség érvényesülése nincs évhez, sőt korhoz sincs kötve. Intés arra is, hogy a kritika, ha jóindulatú, figyelmeztet, nyeseget, fejleszt; óvatlan tévedései azonban idő multával mosolyra indítanak, s nem a költő, hanem a kritika hitelét rontják.

Ha felvetjük a kérdést, megszívlelte-e Petőfi az ő marakodó, harapós bírálóinak a tanácsait, azt kell felelnünk, hogy: soha. Keményebb fából volt faragva, semhogy ilyen rosszakarató kritikáknak súlyt tulajdonított volna. Ment a maga útján. Nem kedvetlenedett el, de nem is vette számba az útbaigazításokat. Tudta, hogy az ő hirtelen ívben emelkedő híre nem egy írónak szálka a szemében. Tisztában volt azzal is, hogy dacos, szókimondó természete és nyakas makacssága sok ellenséget szerzett neki, ez nyilatkozott a bírálatokban is nem egyszer. Felelt is ellenfeleinek s nem éppen szeliden. 1844-ben ezt üzeni bírálóinak: «Mit ugattok, mit haraptok engemet, hitvány ebek».

Hogy később csakugyan finomabb lett ízlésében, változóbb kifejezéseiben, tisztább, nemesebb érzéseiben, lehet ezt csodálni? Hiszen a hét gimnáziumot végzett ifjú megismerte az angol, német és francia írókat s ezzel alakult, nőtt, fejlődött. Eötvös eleve megmondta: «Ki huszonnégy éves korában ennyi jelest alkotott, mint Petőfi, mindenkit kielégíthet, de magát bizonyosan nem, s törekvését oda fogja fordítani, hogy még jelesebbeket teremtsen!»

Huszonhat éves korában ott esett el a harc mezején és mégis mennyit s mily nagyot teremtett! Hát ha még oly hosszú élet adatott volna neki, mint Goethének!

VÉRTES JÓZSEF.

UTON.

Nagy útra keltem, és a kocsiban,
Egy jó sarok-ülésbe dülve,
Hallgattam, hogy a gőzös mint rohan
És éles füttyöt hogy' sívít az ürbe.

S élveztem álmatag nyugalمامat,
S hogy lelkemet mi zsibbadásba rázza
A messzeségbe száguldó vonat
Egyhangu dübörgése, kattogása.

S hogy minden más iránt közömbösen
Eképen álmadoztam ott magamba',
Sokáig nem is vettem észre sem,
Hogy ottan ül egy ifju lány s az anyja.

Halkan beszéltek ; olyan valami
Csivogásféle csengett a szavukba',
Minőt berekből lehet hallani,
Hol egy fészeknek van a rejtek-zugja.

Összébb huzódtak aztán csendesen,
Homlok homlokhoz érve, olyanfélén,
Ahogyan két vízcepp egygyé leszen,
Ha egy a másnak ott van már a szélén.

És arcon arc nyugodva, pihegőn
Szállott el ajkaikrul a lehellet,
S az egyik a másik párnája lón
A kocsilámpa tejszin fénye mellett.

Kezét a lány, miközben szunnyadott,
 Az én ülésém karfájára tette,
 S mint egy opál, úgy verte vissza ott
 A sápadt fényt az esti szürkületbe'.

Talán tizenhat éves kéz vala,
 A mansettából félig mely kilátszott,
 S amelyen az erecskék vonala
 Halvány azurszín csillogásba' játszott.

Lágyan pihent ott, alva, jobbfelül. . .
 S lehet, hogy én megérezém előre
 Gazdája báját, vagy véletlenül
 Tévedt reá szemem a pihenőre :

Elég az hozzá, néztem, néztem őt. . .
 Lehet, a szépség hívja-vonja lelkünk,
 Magához szólítgatja, mielőtt
 Még észrevettük és reá ügyeltünk.

«Oh boldog a turista, gondolám,
 Kit ez a lány vezet majd, kéz a kézbe'!»
 S egyszerre méla bú szakadt reám,
 S szidtam magam, vádlón a multba nézve.

S aközben a vas-sínek mentiben
 Tovább repült a rétek hosszú rendje,
 És messzi, hullámozva szeliden,
 A hegytetőknek csipkészetje rege.

. . . Im egy találkozásban mily erő!
 Azt hisszük, illyesnek mi ellenállunk —
 S imhol, csak egy azúr folt tünt elő,
 S mi már egész mennyboltrul szőjjük álmunk!

Egy gyermek alszik itten, idegen,
 Csak a kezét láthatjuk, azt is félig —
 És már a sóvárgásink az egen
 A véghetetlen üdvöt is remélik. . .

Nem ismerem e lányt, s e kicsiség
Elég ahoz nekem, hogy szépnek lássam
Mindazt, mi benne mostan rejtve még,
S mi egyszer majd kinyilhatik csodásan.

S álmodni kezdek : hogy e kis kacsó,
Mely itt fehérül, milyen drága léssen,
Milyen jóságos, mily megbízható,
Hogyan nyujtják ki majd, segélyre készen.

«Oh boldog ifju, mondom, bárki léssz,
Kinek e kéz könnyíti majd a pályád,
Ez a nyugodt, e mindig szűzi kéz. . .»
S most : «Vitry, öt perc! Vitry!» kiabálják.

S hogy künn a perronon e lárma cseng,
Az a két angyal, álmából riadtan,
Csapkodja szárnyait és tovaleng. . .
Elmentek. . . én pedig — én ott maradtam!

És így, akit követett volna más,
Eltűnt előlem az a szóke gyermek. . . .
Az élet, hajh ! eféle útazás
Azoknak, kik csupán álmodni mernek !

Sully Prudhomme után, franciából

RADÓ ANTAL.

TUDOMÁNY.

Magyarország mai állapota.

Buday László: *Magyarország küzdelmes évei*. «A megcsönkített Magyarország» újra dolgozott második kiad. 8-r. 244 l. A szerző kiadása.

A magyar könyvpiacra két évvel ezelőtt méltán keltett fel-tűnést és jutott megérdemelt elterjedésre Buday *Megcsönkített Magyarország* c. könyve, amely fájdalmas veszteségeinket a tudós szakszerű komolyságával, de egyúttal a költői lélek emelkedettségével ismertette s a békeszerződés kiáltó igazságtalanságait a közvádoló zordon szavai-val tárta a történelem ítélőszéke elé. A könyv azóta három vilá-gnyelven: franciául, angolul és németül is megjelent s bizonyára nagy része van abban, hogy Magyarország megcsönkítését s annak következményeit ma már más szemmel nézik külföldön. Ez a könyv volt ellenfeleink ellenérzését nagy mértékben tompította, a közömbös semleges országokban pedig, de még volt ellenségeink között is, sok megértő barátot szerzett országunknak.

A magyar kiadás hamar elfogyván, Buday most újra kiadta művét s teljes joggal adott annak más címet, mert úgyszólván egészen új könyv áll előttünk, tartalomban és formában is új. Az első kiadás elkészültekor Budaynak még nem állottak háború utáni adatok rendelkezésére a megcsönkített Magyarországról. Amiket abban közölt, majdnem kivétel nélkül az egész Nagy-Magyarországra vonatkozó háború előtti adatok voltak, amelyeket igyekezett az ország szétszakított részeinek megfelelőleg részletezni. Ezeket az adatokat legnagyobb részben a mostani kiadásban is közli (az osztrákoknak jutott résznél átalakítva a soproni népszavazás eredményeihez képest), ezeken kívül azonban igen értékes, új adatokkal szolgál most már a megmaradt Magyarországról is. Annál nagyobb értékük van ezeknek az új adatoknak, mert a hivatalos Statisztikai Évkönyv a megcsönkített Magyarországról még mindig nem jelenhetett meg s így Buday adatai, melyeket nagy fáradsággal és szorgalommal gyűjtött össze részint hivatalos, részint magánforrásokból, úttörők és legnagyobb részben ismeretlenek a közönség előtt. Így adatai vannak a népmozgalomról, a terméseredményekről, a szüretéről, a fakitermelés-ről, a széntermelésről és forgalomról (itt igen érdekes az a megállapítása, hogy a békebeli termelést már jobban megközelítettük, mint más államok), a birtokreform eredményeiről, az ipar különböző

ágairól, a külkereskedelmi forgalomról, a hajóforgalomról, a pénzintézetekről stb. Különösen érdekes összeállításokban mutatja be a pénzügyeket, a tőzsde forgalmát, az értékpapírok jegyzéseit, a korona elértéktelenedését s az állami pénzügy alakulását. Itt egészen új fejezetet állított be az árviszonyokról s az indexszámok emelkedéséről. Új fejezetet írt a jóvátétel kérdéséről, amely még mindig Damokleskardjaként lebeg a fejünk felett s amelynek a megcsónkításon kívül nagy része van abban, hogy pénzügyi és gazdasági viszonyaink nem tudnak konszolidálódni. Külön új fejezetet szentel az elszakított magyarságnak, mely bár kevés konkrét adatot közöl, annál fájóbb sebeket érint. Általában véve azonban ez a könyv már inkább az értelemhez, mint a szívhez szól; mint ő maga mondja előszavában: a szavak gyászpompáját le kell vetni a hétköznapokon, a fájdalom ijedt bugását fel kell váltani a dolgozók hétköznapoknak, hogy ha a feltámadás eljön, erőnk legyen a rajtunk fekvő kő elhengerítéséhez.

A «szavak gyászpompáját» azonban, amelyet Buday költői lelke és nagyszerű stílusérzéke szándéka ellenére sem tud teljesen elkerülni, szerencsésen pótolják azok az ügyesen megszerkesztett és szép kivitelű grafikonok, amelyeket az idegennyelvű kiadásokból vett át a mostani második magyar kiadásba s amelyek népszerűségének újabb lökést fognak adni. Már csak ezekért is érdemes a könyvet megszerezni még azoknak is, akik a *Megcsónkított Magyarország*-ot bírják, nem is szólva arról a sok, fentebb csak hézagosan felsorolt rendkívül becses új adatról, amely a második kiadást úgyszólván egészen új könyvvé teszi.

Kovács Alajos.

Egy neveléstani új könyv.

Weszely Ödön: *Eszmék a javítónevelés továbbfejlesztéséhez*. Budapest, Pallas, 1922.

Weszely ezen kriminálpædagógiája tudományos elemzéssel és okfejtéssel bizonyítja a javítónevelés lehetőségét. Megállapítja az öröklés és a környezet szerepét az egyéniség kialakulásában. Szükségesnek tartja a fiatalok orvosi, lélektani és pædagogiai megvizsgálását és e célra egy megfigyelő állomás részletes tervét dolgozza ki. Majd rátér a javítóintézetek kérdésére és a specializálás mellett foglal állást; a nyomorékok, a vakok és siketek, a psychopathiások, a nehezen nevelhetők, a 15 éven felüliek, a normálisak és az iskolai tanulmányokat végzők részére óhajt külön javítóintézetet felállítani. Fejtegeti a családi nevelés szükségét és kellekeit, nagy súlyt fektet az érzelmi motivumok kifejlesztésére. A javítónevelők kiképzésére kurzusokat kíván felállítani és főleg nevelők kiképzését és alkalmazását sürgeti. A vonzó nevelés híve, Foerster követője. A munka-

nevelést sürgeti, de ezt is kapcsolatba kívánja hozni a szívvel és a lélekkel. Ügyel a kedélyélet és az erkölcsös jellem kialakítására. E célból az erkölcsstan külön tanítása mellett van és a cselekvő akarat nevelését fejtegeti. Az egész elméleten áthúzódik az önállóságra nevelés gondolata. A munka dióhéjban kerek és rendszeres neveléstant ad. Az élet ismerete, tárgyszeretet, tudományos felkészültség és módszer sugárzik ki a műből.

Bittenbinder Miklós.

Az újabb német lyráról.

Merker Paul: *Neuere deutsche Literaturgeschichte*. (Wissenschaftliche Forschungsberichte VIII.) Stuttgart—Gotha, 1923. Perthes. 142. l.

Az újabb német irodalomtörténeti kutatások legjobb bibliográfiája a világháború előtt a «Jahresberichte für neuere Literaturgeschichte» volt, melyet Elias Gyula szerkesztett. E folyóirat felölelte az összes szomszéd tudományterületeket is. A lap 1918-ban a nehéz gazdasági viszonyok következtében megszűnt. Legutolsó teljes évfolyama az 1914. évet öleli fel. 1919-ben már csak az 1915. év bibliográfiai része jelent meg. Azóta nincs tudományos folyóirat, mely az újabb német irodalomra vonatkozó kutatásokról gyorsan és rendszeresen tájékoztatna (az Euphoroné gyenge). Örömmel üdvözljük ezért Merker munkáját, mely nagy szorgalommal és kimerítő teljességgel dolgozza fel az utolsó három év kutatásait. Munkatársak nélkül dolgozott, tehát gyorsan kellett dolgoznia, hogy a feltorlódott feldolgozatlan anyaggal megbirkózzék. A könyv csekély terjedelme alaposabb, mélyebb fejtegetést nem tesz lehetővé. Nem mondhatnám, hogy a szerző produktív kritikai munkát adott, de feldolgozása megbízható. Merker józan és világos ítélőképessége, óvatos tárgyilagossága, türelmessége megnyerő. A könyv feldolgozza az 1914—20-ig megjelent mindazon munkákat, melyek a reformációtól — Meyerig és Heyseig terjedő irodalomtörténetet tárgyalják. Így kiegészíti azt az értesítőt, mely «*Deutsche Philologie*» címen ugyanazon kiadónál jelent meg és a régi német irodalomra vonatkozó kutatásokat dolgozta fel. Merker művének bibliográfiai függeléke az 1920—1922. évek munkáit állítja össze. Az egész munka kényelmes és kitűnő segéd-eszköz kutatónak és szakembernek egyaránt. Kétségtől legértékesebb része az első három fejezet, melyek az irodalomtörténeti kutatás elveiről és módszereiről, az általános irodalomtörténetről, a bibliográfiáról és a folyóiratokról nyújt felvilágosítást. Ezekből a fejezetekből képet nyerünk az új és termékeny módszerekről, elvekről, forrásokról.

Bittenbinder Miklós.

CSENGERY ANTAL ÉS GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1858—62.¹

Gyulai Pál hazatérvén külföldi útjából, egy időre megszakadt levelezésük Csengeryvel, minthogy mindketten a fővárosban éltek. Midőn azonban Gyulai 1858-ban, már mint házas ember, Kolozsvárra költözik tanárnak, levelezésük felújul, s elég élénken folyik mindaddig, míg Gyulai 62-ben végleg a fővárosban nem telepszik meg. Ez időben levelezésük legfőképp az irodalmi élet, az ujjáéledő Akadémia és Kisfaludy-Társaság munkássága, főképp pedig a *Budapesti Szemle* körül forog, melyet — Szalay Lászlónak báró Eötvös Józseffel közösen 1840-ben megindított, de csak két számot élt ily című revüje nyomán — Csengery Antal 1857-ben újra megindított, s melynek Gyulai Pál egyik kitünő dolgozó-társa volt, s amellyel mintegy összekötő kapcsa az erdélyi írókkal. Levelezésök részletesen rajzolja a *Szemle* ez éveinek történetét.

I.

Pest, szept. 10. 1858.

Kedves Barátom!

Bocsáss meg, hogy a mult hónapban kelt leveledre csak most válaszolok. Akkor indultam Váradra, mikor érkezett, s csak nem rég jöttem vissza. Azóta szüntelen correcturával foglalkoztam. Aztán sajátlag most sem tudok mit írni. Mi

¹ Ünnepi száma ez e folyóiratnak. A *Budapesti Szemle* 1840-ben indult meg, de utóbb kétszer is szünetelt, 1873 óta azonban, ötven éven keresztül, megszakítás nélkül áll fenn. Emlékezésül összegyűjtöttük e számban azokat az elköltözötteket és az élőket, kiknek nevét e folyóirat, mint szerkesztőkéét, homlokán viselte, ezzel adva kifejezést kegyeletünknek és hálánknak, emlékezetbe idézve ezzel a folyóirat egész történetét.

úgy vagyunk, mint voltunk, azt az egyet kivéve, amit, fájdalom, én is csak hirlapból olvastam Váradon. Reguly halálát értem. Te tudod, mit vesztettem én őbenne. Váradról Erdélybe akartam rándulni, de szegény atyámat rosszabb állapotban találtuk, hogysen elhagyhattam volna, oly hosszas vizontlátás után, azalatt a rövid idő alatt, amit ez utazásomra szántam. Nőm jobban találta magát ez utazás alatt, mint én. De leginkább hasznára volt kis fiamnak. Azon egy pár nap alatt szemlátomást erősödött, étvágya növekedett, színe javult.

Az irodalom megy, ahogy ment, mikor idehagyta benünket. A könyvtárosok panaszkodnak, az előfizetések csökkennek. Nem csuda. A termés országszerte rossz, s ha a magyar ember neki búsulja magát és elkezd gazdálkodni, legelőször is a szellemi szükségeket szünteti meg, aztán vonja összebb fényűzését. Csak «kenyérrel» élünk, dacára a bibliának; az «igét» csak átváltozott alakban szeretjük, midőn «testté,» vagyis hússá lesz. Az irodalom még nem szellemi szükség. Magunk szoktatjuk rá a közönséget, midőn az irodalom pártolásában «áldozat»-ról beszélünk. S aki az *Üstökösre* aláírt, meg a *Bohó Miska* naptárát megvette: meghozta az áldozatot a szent ügynek.

Kemény egy idő óta gyakrabban látogat. Panaszkodik; látja, hogy rosszul megy a gépezet, de sokkal indolensebb, hogy eszébe jutna változtatni rajta. Királyi rendre lövi a bakokat; de — catholicus szerkesztőt hol kapni helyette? Galgóczit mégis elcsapta, s Török Jánost tette finanszministerré. Eben gubát cserélt: mint maga mondja. Török különben is igen el van foglalva: a Szent István társaságnak szerkeszt encyclopædiát. Hutirai Lukács Sándor, Brassai bácsi nagy gyönyörűségére, már dolgozik a botanikai részen. A primásuk életrajzát megírja Agárdi (Garády), incognitó, — mert protestans pap.

Különben mondom, minden úgy van, mint volt, mikor elmentél. Úrházy folyvást bámulja, hogy Királyi szerkesztő lett; Ballagi folyvást szidja a kecskemétiéket; Brassai bácsi most is siet haza observálni; s legfőllebb panaszkodik, hogy miután 40 fontos dinnyét termesztett Fogarassy, a magyar

közönség előtt nem lehet többé megtámadni az «igék» használása tárgyában. Pfeiffer a Kemény regénye végét várja, Kemény meg a «pap»-nál ül, vagy a Gyógyforrásnál kuglizik stb. S én? kérded. Most az etruskokkal vesződöm, akiknek «sémi» nyelvéről egy nagy könyvet írt egy német. Mikor nem olvasok, betűket corrigálok, vagy a — magyar közönséget szidom. Tavalý ilyenkor háromszor annyi előfizető volt a *Szemlére*. Kíváncsi vagyok tudni, meddig foly e vállalat. Sárba hagy-e már ezen évben a «generosa natio». Mindenesetre azt tanácslom, siess a kéziratok küldésével.

Üdvözlöm tisztelt Nődet. Nóm is köszönti és csókolja. Kis fiam szintén minden jót kíván Gyulai bácsinak. Magam is azt mondom, Isten áldjon benneteket! Azt kívánja

Barátod

Cs. A.

U. I. Takácsot tisztelt nejével, úgyszintén Gáspárt, Indalít stb. üdvözlöm.

II.

Pest, nov. 26. 1858.

Kedves Barátom!

November 18-án kelt leveledre gyorsabban válaszolok, mint Te az enyémre válaszoltál. No de annyi mentséget írtál, hogy ezen bizvást túltehetjük magunkat.

Mindenekelőtt ami azon kérdésedet illeti : pénzre van-e nagyobb szükségem, vagy kézíratra?¹ azt válaszolom ; mindkettőre. Azonban pénzt a publicumtól várok, Tőled ellenben — bármennyire elhiszem, hogy igen vagyonos ember vagy, — csak kézíratot kérek. A *Hölgyfutár* máris apprehendál, hogy Bajzával oly soká késkedel, Te azonban még Katonát és Tompát is igéred. Tárt karokkal várom, s bizonyosan nem maradok adós érettük. Sína neve, úgy hiszem, elég kezesség, ha a 290 (olvasd kétszázkilencven) előfizetőtől nem telnék. Bajza, Katona és Tompa — úgy hiszem — elég erősek lesznek a *Budapesti Szemle* hitelét is megmenteni a hazai journalis-

¹ A *Budapesti Szemle* számára, melyet Csengery Antal 1857-ben indított meg.

tika azon vádljától, hogy csak «gyarmatosít» (Székely Józsi találmánya e kifejezés); ámbár nagyon tartok tőle, hogy Brassai bácsi mindezek mellett is rásüti a «szeretetlen pedansság» bélyegét. — Komolyan szólva, édes barátom, várva várom az ígért cikkeket.

Nagy Péter, mint irod, ígérkezik közremunkálni. Mindjárt kezdetben fölkértem őt, de nem is válaszolt levelemre; se Pesten létekor föl nem keresett. Amit ír, szívesen veszem. Csak egyháztörténeti dolgokat nem igen adhatok, vagy csak igen nagy óvatossággal tartva. A felekezeti séget minden oldalról távol akarom tartani e vállalatától; különben ismered a viszonyokat, miktől tartanom kell. Ezért vonultam egyrészt vissza a *Napló*tól is, mikor mindenáron katolikus szerkesztőt kerestek. Ami a Schleiden munkája fordítását illeti: részemről annak igen örvendek; s a mutatvány közlését is ígérhetem, habár újra «gyarmatosítással» vádolnak is. Schleiden érintett munkáját az angol és francia is gyarmatosította; reánk még inkább ránk fér. Azonban a XIV. füzet már szerkesztve van, még karácson előtt megjelenik, s a XV. csak februárban lát világot. Addig talán el is késnénk a mutatvánnyal. Ha nem lesz késő akkor: az esetben csak azt kérem, legyen szíves Nagy Péter úr ismertetést írni a *Budapesti Szemle* irodalmi szemléjébe Schleiden érintett népszerű művéről, kiemelve annak jelességeit; s ez ismertetéshez függesztem én aztán a fordítás ismertetését. Csak ily módon közölhetem a mutatványt. Különben, mint önálló cikkely, nem igen jelenhetnék az íreg a szemlében, mely nem pusztán ismeretterjesztő folyóirat, hanem az újabb irányokat, új szempontokat, vagy adatokat nyújtó műveket ismerteti.

Úgy hiszem, tudod, miért maradt el a *Pesti Napló* egy lefoglalt száma? Széchenyi Istvántól hozott volna egy levelet gróf Zichy Edmundhoz a keleti vaspálya ügyében. Azóta még két levelet írt Széchenyi. Egyet az akadémiához, egyet a színházhoz. Az előbbi sok élességgel, keserőséggel volt írva; az utóbbi sok elmésséggel. Egyik sem jelenhet meg. Az akadémiához szólót felolvasni sem tartották tanácsosnak az igazgatóság ülésében.

Kemény felkért, segítsen neki szervezni jövőre a lapot.

Belátja, hogy most rosszul van. Sok alkalma volt meggyőződni Királyi képtelen voltáról is. Tömérdek bakot lőtt, s most perbe is keverte Török malitiája és Királyi ügyetlensége a *Naplót*. Nem ügykérdés; pocsolyába fúlna a lap, ha ezért érné baj. Én elmondom, mint vélem szerkesztendőnek jövőre a lapot; de reménylem, csak annyi lesz sikere, mint eddigi tanácsaimnak. Példabeszéddé lett a lap bureaujában: a báró tervez, az isten szervez!

Most minden érdeket a leendő akadémiái nagygyűlés foglal el. Mindenütt arról beszélnek. Rólad is van szó, mint «leveledzőről», mint az öreg Teleki szokta mondani. Engem segédtitoknoknak is akarnak betenni. Szegény Toldy!

Tomory éppen most volt nálam. Kért, legyenek egyik bírálója Shakespeare fordítóinak. Nem kis feladat. De hiszen fordítani sem kis feladat az öreg urat, s mégis tömegestül vállalkoznak rá az emberek, olyanok is, akik egyszerre vették meg Delius Shakespearejét és Dallos nyelvtanát.

Nómet kérde? . . . Most kelt föl a gyermekágyból. Leánya született, akit a nők éppen tegnap neveztek el egy muszka és egy nem tudom miféle névvel: Olgának és Telmának. Énnekem egyik név sem tetszett, de nem avatkoztam az asszonyok dolgába.

Nőm üdvözlöl kedves nőddel együtt! Isten áldjon! Te se feledd

Barátod

Csengery A—t.

III.

Pest, decz. 16. 1858.

Kedves Barátom!

A tegnapi akadémiái közgyűlésen Téged is levelező taggá választottak.

Arany ugyanezen ülésben előbb levelező, majd tüstént rendes taggá lett.

Erdélyből: Mikó gróf tiszteleti, Berde levelező tag.

Engem első helyen proponált a historiai osztály, legifjabb tag létemre. A választás szintén tegnap történt meg.

Deák Ferenc intéző szellemét mind a jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod. Minden úgy ment,

ahogy ő akarta, — kivéve a természettudományi szakban. Brassai bácsi megbukott. Győri egyedül van a mathematicai osztályban, s nem lehetett rá venni, hogy Brassait, ki őt oly érzékenyen megsértette, proponálja. Helyette Taubert proponálta, s ezt Deák megbuktatta. Megbuktatták — igen helyesen — Kubinyi Ágoston jelöltét, báró Prónay Gábort is.

A jutalmazásról annyit előlegesen: 200 aranyat kapnak: Petőfi, Korizmicsek (a Mezőgazdaság könyvével) Szalay (a Szónokok könyvével és Históriajával összesen 400 aranyat), Jedlik (physicájáért, nem volt más) 50 aranyat Arany, Henszelmann, Nendtvich' (a kőszéntelegepekről írt munkájáért) stb.

A jegyzői választás ma lesz. Toldy látván a nagy többséget, mely engem fölkarolt, kijelenté a conferentián, hogy legörömebb engem óhajt társául. — De most elég. — Tisztelem kedves Nődet. Isten áldjon téged is! Barátod

Cs. A.

U. I. Takácsot is üdvözlöm.

IV.

Pest, decz. 28. 1859.

Édes Barátom!

Vettem és örömmel olvastam cikkedet Kazinczyról. Vettem azóta a «Regény és regényítészet» fölött írt cikked végét is. Ezek a januári füzetbe jőnek.

Brassai bácsinak a *Szemlébe* adott cikkéért ¹ — az ingyen példányon felül — itt küldök 30 frtot. Kérlek, légy szíves átadni. Brassai nevénél eszembe jut a közelebbi akadémiái választás. Az illető osztály most sem akarta őt kijelölni, s mi — hogy helyét fenntartsuk — kimondottuk, hogy tehát nem választunk ezúttal rendes tagot. A philosophiai osztályba megint egy sereg kath. papot akartak behozni; de mind megbuktattuk őket. «István bácsi» is ezek közt volt. Toldy érezte, hogy lejárt hatalma.

Legrosszabbak a nyelvtudományi választások.

A törvénytudományi osztályba egy sereg váltó ügyészt

¹ A természetlan szelleme és újabb iránya. XXII—XXIII. füz.

és osztrák jogot compilálókat jelölt ki az osztály. Mind megbuktak.

A nyelv és széptudományi osztály eleinte nem jelölte ki Salamont. Én rajt ütöttem, fenyegetve a kijelölteket, hogy jelölteiket megbuktatjuk; így sikerült Salamont bevinni.

Mikó gróf ő exjának mondd meg, hogy sorba járom a kiadókat s reményelem, mindnél kieszközlöm, hogy az *Erdélyi Múzeumnak* küldik lapjaikat.

A külföldi lapok telvék magyar ügyekkel és pedig jó szellemben.

A Szent István társulatban nagy zivatar készül. Demonstratiót sürgetnek a primás és egypár püspök a pápa mellett. A Szt. István Társulat kimondá, hogy nem demonstrál. Eötvös és néhányan készebbnek nyilatkoztak kilépni a társaságból. Danielik igen jól viseli magát, a *Pesti Napló* a Laguéronnière-féle röpiratot pártolja s e kérdésben meg is küzd, ha kell, az Idők Tanújával!¹

Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

¹ E sorokhoz s a következő levélhez ezeket kell megjegyeznünk:

1859 végén *Idők tanúja* címen kath. politikai napilap megindulását hírelték, szerkesztője Lonkay Antal lett volna.

A *Pesti Napló* dec. 3. és 4-iki számaiban vezércikkben fordult „a nemzetegységet bontó” szándék ellen, mely „politikai téren is vallásfelekezeti pártokra forgácsolná a nemzetet”, s a vallást politikai szereplésre alacsonyítaná le. A második cikk felszólal az „üszköt dobás” szándéka s az „inspirált szerkesztő” ellen, a tervet a bécsi *Gegenwart*tal hozza kapcsolatba, s azt fejtegeti, hogy a cath. clerusnak elég eszköze van arra, hogy egyházi téren érdekeit megvédelmezhesse. E cikk alatt ki van téve írójának neve: Királyi Pál. Úgy látszik, a közönség valóban izgatottan figyelte a fejleményeket; fokozta ezt az is, hogy a Szent István Társulat folyóirata, a *Religio*, dec. 3-iki számában szintén ajánlani kívánta olvasóinak az új lapot, de a Társulat elnöke, gr. Károlyi István levelet írt a *Religio* szerkesztőjének. főtiszt. Somogyi Károlynak, hogy a „politikai dolgokba avatkozás a társulatnak okvetlen felbomlását vonandja maga után”, s megtiltotta e cikk kiadását. — Az ügy a választmányi gyűlés elé került (dec. 7.), hol felolvasták az elnöknek a szerkesztőhöz írott levelét, s a Társulathoz intézett levelét is, mely szerint, ha hasonló cikk a Társulat bármely ergánumában megjelenék, lemond. Nyomban bejelentették a szer-

V.

Kolozsvár, 1860 jan. 9.

Kedves Barátom!

Nagyon köszönjük azon kedves ajándékot, melyet Nőd Aranka számára küldött.

Gróf Mikó nagyon köszöni szívességedet a lapokra nézve és óhajtaná valamivel meghálálni. Nehány cikkét, melyeket egy külön füzetkébe akart kiadni, örömezt szemlédbe küldené, ha elfogadnád, s felhagyna a külön kiadással. Engem megkért, hogy írjak ez ügyben neked. A cikkek közül hármát olvastam, számuk összesen négyre megy s holmi társadalmi irányú cikkek. Egyik a nyelv és irodalomról szól s tulajdonkép hazafias izgatás az irodalom mellett, a másik a magyar arisztokratia társadalmi jelenéről és jövőjéről, a harmadik az absentismusról. Nem sok új van bennök, de érdekesen írvák, s azon körülmény, hogy egy arisztokrata írja, emeli érdeküket. Mindenik cikk legföllebb egy nyomtatott ívnyi s egyiket a másik után két-három hónap múlva is lehet közölni. Ő azon aggódik, hogy nem egészen a szemlébe valók, azért irat velem, hogy ne kövessen el indiscretiót. Úgy hiszem, jó lesz elfogadnod ajánlatát. A cikkek semmiesetre sem válnak Szemléd szégyenére, amellet nem kell érték díj, azután közelebbi összeköttetésbe jössz Mikóval, mi vállalatodra nem lesz eredmény nélkül. Mindenesetre válaszolj, s úgy írd leveled, hogy azt neki is megmutathassam.

A *Bánk bán*-értekezés halad s az illető osztály februári ülésében fogom felolvasni, vagy téged kérlek meg reá. Azért késtem, hogy 17 ifjú és vén úrhölgynek kell hetenként felolvasásokat tartanom a magyar irodalom történetéből. Kissé készülnöm kellett, különösen az előadási modorra.

A *Szemle* új füzetét nagy örömmel olvastam, csak a kesztő lemondását. A kérdéshez hozzászólt Danielik János kanonok, alelnök, oly értelemben, hogy a hit alapkérdésein kívül a Társulat tagjainak nézetei szabadok, de a testületi nézetekhez, mint mindenütt, alkalmazkodni kötelesek, a Társulatnak pedig egyik elfogadott nézete az, hogy politikába nem avatkozik. B. Eötvös József is ez értelemben szólalt fel, s a Társulat a szerkesztő lemondását elfogadva, a politikától való tartózkodás mellett döntött.

Szerk.

Kecskeméthy cikkére ¹ volna egy pár megjegyzésem. Ő egyáltalában nem érti, mit ért Schmidt a realismus alatt, s nem épen szabatos előadását rosszul pótolja kissé émelygős schönggeisterei. Egyébiránt meglehet, hogy csak én látom így. Mert hogy nagyon kis körre terjed vizsgálódásom, egy tárgyon sokat pótolok, igen élesen látok egyet-mást. Íme még a Kemény beszédét is Szász Károly felett nem tudom annyira méltányolni, ahogy akarnám. Először is nagyon aránytalan, nincs központja, s a legszebb részek nem egymásból forrnak ki, hanem csak egymás mellé vannak aggatva. A stíl, kivált az elsőbb részekben, szaggatott, hirlapias s épen csak vége felé emelkedik szónokivá.

Az ég áldjon! Keményt kritikám dacára is ezerszer ölelem, Salamont köszöntöm.

Barátod

Gyulai.

VI.

Pest. jan. 12. 1860.

Kedves Barátom!

Sietek válaszolni soraidra, melyekben azon örvendetes tudósítást írod, hogy gróf Mikó ő exja hajlandó lenne a *Budapesti Szemlébe* küldeni néhány iránycikket. Kevés egyéniség van, aki életemben kellemesebben hatott volna reám, mint gróf Mikó. Rég tiszteltem; Erdélyben, személyesen megismervén, meg is szerettem. Valahányszor közeledtem hozzá Erdélyben létemkor, mindig nyelvemen volt már a kérés, hogy engedje nevét a *Budapesti Szemle* dolgozótársai közé iktatnom. Azonban nem akartam első alkalommal rögtön ilyes kérésekkel lenni terhére. Most annál inkább örvendek önként jövő szíves ajánlatának. Egyike ő azon nemesebb, emelkedett lelkeknek, akiknek munkáját láttatlan is előre köszönettel fogadom; akiknek már neve megtisztelő bármely vállalatra. Tudasd a gróffal szíves köszönetemet előre is!

Kecskeméthy cikkére nézve teljesen egyetértek veled. Jegyzetem mutatja, hogy én is úgy hívém, nincs tisztában

¹ A jelenkori német regényirodalom. Két közlemény a *Szemle* 1859. évi folyamában, a XX. és XXII. füzetben.

K. a realismussal. Hát még mennyi badarságot írt, amiket kitöröltem!

Az akadémia azt határozta, hogy a székfoglaló értekezést ki kell adni az *Értesítőben* is. Tehát jó lenne, ha értekezésedet kétszer iratnád le. Egy rövidebb cikket adnál belőle az *Értesítőbe*; s az egészet a *Szemlébe*. Különben sem igen lehet egy fvnél többet olvasni egy óra alatt, mennyi egy értekezésre van szabva.

Az *Akadémiai Értesítő* ezentúl, az én tervem szerint, három részben jelenik meg, külön szerkesztők alatt. Rajtam a legnagyobb teher, három osztályét én szerkesztem.

Az *Idők tanúja* fölötti vitákat a lapokból ismerheted. Akik a Szent István társulatban demonstrálni akartak mellette, megbuktak. Ürményi s' mások tiltakoztak az ultramontánizmus ellen. Sulyánszky és társai engedelmet kértek, idézve téled a «szív két kamráját» mint a lapokból tudod. Maga Somogyi is engedelmet kért Danieliktől. Így ezen zivatar elmúlt. S ki lett áldozatja? Tóth Kálmán. Ő sógora vagy miye Lonkaynak, s védte a megtámadások ellen, bár nem osztva egészen irányát. Vajda János «spitzli»-nek mondá, aki védi. Párbaj lett a vége, melyben Tóth Kálmán karját jól megvágta Vajda. Az ifjak három kávéházban megégették az *Idők tanúját*. Ezért, mint közcsend zavarásért, néhány órai, sőt egy pár napi börtönre ítélték egy pár ifjat, ezek közt Kis Károlyt (Zilahi K.) és Thaly Kálmánt. Először egy jogászt csuktak be. Társai diadalmenettel hozták ki, mint hallom, midőn kiszabadult. Demonstráló kedvükben vannak a deákok. Némelyeket már, úgy hallom, kiutasítottak Pestről is.

Ime egy csomó pletyka! Azt is mondják, Goluchowski miniszter nem igen jól fogadta Haynaldot, amiért ez igen haragszik.

Nagy Péter talán szíves lenne a *Szemlében* most, midőn Washington Irving meghalt, alkalmilag utoisó művét, Washington életét ismertetni. Brassait pedig, ha dolgai engedik, arra kérném, fordítsa le a *Revue des deux Mondes*-ből Tizián életét Planchetól. Lefordítá ugyan a *Szépirodalmi Szemlébe* Huszár; de azért nem árt, ha Brassai lefordítja.

Planche biographiái sorában adnom kell. Nem késném többé vele úgy, mint előbbi cikkével.

Mi Brassait illeti : íram, hogy Brassait nem candidálta az osztály rendes tagnak, miért is nem választottunk rendes tagot egyet sem. Jövőre a philosophiai osztály által bizonyosan kijelöltetjük. Már szavukat bírjuk a tagoknak, s a megválasztás bizonyos. Ekkor aztán, ha tetszik, utóbb áttétetheti magát más osztályba.

Tisztelem, Nőm pedig csókolja Nődet. Isten áldjon

Barátod

Cs. A.

Egy új szépirodalmi lap van tervben. Nem is képzeled, ki lesz a szerkesztője! Úgy hisszük, nagy hatással lesz szépirodalmunk emelésére.

Deáknak meghalt nőtestvére. De már ismét Pesten van. Széchenyi, mint mondják, egy új rövid röpiratot írt.

VII.

Pest, febr. 11. 1860.

Kedves Barátom!

A mai póstával írtam gróf Mikó ő excjának, köszönve a cikket, kérve a folytatást. Az első cikk ¹ már ki van szedve ; azzal kezdődik a XXVI-ik füzet. A XXIV—XXV. füzet már szerkesztve volt, midőn a cikket vettem.

Írtam volt, hogy alkalmasint lesz egy jó szépirodalmi lapunk. Meghiusult. Arany János lett volna szerkesztője. Tőle jött az ajánlat, a felhívás, én azonnal terveztem, értekeztem kiadókkal és másokkal ; azonban Arany a kiadóktól is fél, a maga erején sem mer kezdeni. S aztán mennyi töprengedés máris a szerkesztés, az írók, a közönség miatt! Nem lehet semmi belőle. Pedig főleg azért óhajtok, hogy egyik eszköz lett volna Aranyt Kőröstől, mely most még kiállhatatlanabb lett reá nézve, megmenteniünk, Pestre hoznunk, fizetést eszközölve részére az Akadémiától is. Ez utóbbi tekintetben is már előkészítém az utat az igazgatósági tagok egy részénél. Mind hiába! . . . Füstbe ment az egész ; s kérlek hallgass róla!

¹ *Nyelv és irodalom.*

Még kiírná egy kolozsvári ujságíró, pedig Arany semmitől sem fél inkább, mint az emberek ezen fajától.

A te cikkeddel, melyet Jósika röpiratáról írtál, meg vagyok akadva. Én igen jó cikknek tartom, bár kissé élesnek. Kiszedettem már félig, midőn említést tevék róla Keménynek. Ő azt mondá, Jósika ellen nem tanácsos oly heves megtámadás. Tekintetbe kell vennünk, úgymond, állását, mely mindenestre kíméletet érdemel, s aztán regényírói érdemeit, s mint embernek rendkívüli érzékenységét, mely most már szinte betegségig ment. Én megtevém ez ellenvetésekre észrevételeimet, azonban ráállék, hogy a mi arbiterünkre, Deákra bízom a dolog eldöntését. Deák megolvastván a cikket, nagyon magasztalólag szólt felőle; de a fennebb érintett tekinteteket annyira fontosaknak mondá, melyeket csak az esetben nem kellene eldöntő erejüknek venni, ha Jósika röpirata veszélyes hatást idézett volna elő. Azonban figyelmet sem ébresztett, hiszen összesen, az ingyen példányokkal együtt, 40 példány forog a közönség kezén, senki sem beszél többé róla. Kiemelte különösen Deák Jósika helyzetét, melyben a közönség rokonszenve mindig mellette lenne az erős megtámadás ellen. S aztán, nagy ok nélkül tanácsos-e azt a nemzeti egyetértést, mely annyira imponál, még irodalmi erősebb polemia előidézésével is megzavarni? Megannyi ok, minél-fogva tanácsosabbnak tartanak, azon szép és helyes eszméket, melyek cikkedben vannak, önálló értekezés alakjában, nem kötve Jósika munkájához, mondani el. Én ígértem, hogy ezeket közlöm Veled. Azonban ezzel nem vettem el, csak elhalasztám, rövid időre félretettem cikkedet.

Hát a beköszöntő beszéd készül-e? Mikor jössz fel, felolvasni? Nem használod-e fel a februáriusi szüneteket? Igaz-e, hogy aggódol a pápa sorsán, mint némelyek mondják?

Itt a sajtó ismét jobban meg van szorítva.

A protestans ügyben Vay hiába járt.

Isten Áldjon! Üdvözöld Takácsot, Brassait stb.

VIII.

Kolozsvár, 1860 február 17.

Kedves Barátom!

Vettem leveledet és sajnálom, hogy cikkem annyi keletlenléget okozott neked. Aggodalmaitok politikai okait teljesen méltánylom. Néha a szerkesztő kénytelen oly szempontoknak hódolni, melyek egyes írók, kivált kritikust, egyáltalában nem köteleznek. Jósika helyzete és körülményeink elég ok arra, hogy cikkemet nem csak politikai lap, hanem oly irodalmi folyóirat is visszautasítsa, melynek szerkesztője és fődolgozótársai politikai jelleműek. Szóval megnyugszom cikkem sorsán, annyival inkább, mert előre sejtettem. Emlékezhetel, nem is mertem magam odaadni neked, Salamon által figyelmeztettelek reá, hogy használd ha lehet, s ha nem, annál könnyebben utasíthatd vissza.

Azonban ez nem azt teszi, mintha én véleményeitekben minden pontban osztoznám. Ti a politikai okon kívül, mely már magában elég erős, olyakat is hoztok föl, melyek nekem fájnak, s melyeket nem hagyhatok szó nélkül, ha mindjárt az önhittség gyanujába esem is. Kemény kíméletet követel nemcsak politikai okból, hanem azért is, mert Jósika a betegségig érzékeny. Hátha én is érzékeny vagyok, egész a betegségig, bizonyos eszmék irányában? Mivel van neki erre több joga, mint nekem? S ha neki szabad lábbal tapodni azon elveket, melyeket én tisztellek, miért legyek köteles hallgatni csak azért, mert neki rosszul esik a cáfolat? Kemény emberbaráti ürügye oly elv, mely egyaránt megaláz írók és kritikust, s ami több, lehetetlenné teszi a kritikát. Kemény Jósika regényírói érdemeit is emlegeti. De vajjon megtámadtam-e ez oldalról, illetem e koszorúját, e nem épen illethetlen koszorút? Egy ujjal sem. Nem mint regényírók bíraltam, hanem mint aethetikust, nem én kezdtem a vitát, csak a magyar kritika elé dobott keztyűt vettem föl. Igen, de élesen polemizálok ellene, mondjátok. Kevésbé élesen, mint ahogy érdemi és kegyeletből nem használtam oly fegyvert is, melyet jogosan használhatok vala. Aztán nem tudom, mióta lett hiba az élesség; ha hiba, akkor más neve van, igazságtalanságnak nevezik.

Deák ellenvetését sem hagyhatom szó nélkül. Szerinte ily erős megtámadás ellenében a közönség rokonszenve Jósika mellett fog lenni. Ez tökéletesen igaz s igen helyes figyelmeztetés egy politikustól, ki a többség rokonszenve nélkül semmi jót nem vihet ki, s te mint szerkesztő hibáznál, ha nem követnéd, mert annyira-mennyire tartozol követni a közönség gyöngéit. De az egyes író, kivált kritikus helyzete egészen más; tekintet nélkül mehet a maga útján, ha jónak hiszi, s bátran küzdhet nemcsak az időszerinti, hanem a teljes igazság mellett is. Kinek árt vele, legfeljebb magának — volenti non fit injuria — mit veszélyeztet, legfeljebb a közönség tapsait, melyeket különben sem keresett! Az ügy mindig csak nyerni fog, mert a bosszús közönség akkor gondolkozik legtöbbit, mikor legélénkebben hibáztat, s ez eszmesurlódásnak mindig megvannak a maga jó következményei. És végre mindig csak a közvéleményre hajlani nem csekélyebb baj, mint teljesen megvetni. Deák azt is mondja, hogy a Jósika röpirata nem ébresztett figyelmet, annál kevésbbé idézett elő veszélyes hatást, s így nincs elég ok, melyek megingathassák ama gyöngéd és eszélyes szempontok döntő erejét. Ez állításban szintén sok igaz van, a politikai okot, mint feljebb is mondtam, teljesen méltánylom, de kérdem: vajjon széptani dolgozat, kritikai analysis szokott-e nálunk figyelmet ébreszteni, ha nincs személyhez kötve, mikor aztán az illetők zajonganak? Jósika röpirata nem ébresztett figyelmet, mert ilyes dolgozat, legyen bár a legjelesb, nagyon szűk körben kelt nagyobb figyelmet; nem idézett elő veszélyes hatást, mert azon veszélyes elveket, melyeket hirdet, különben is osztja a nagy közönség, sőt az irodalom nagy része, hova igen tekintélyes írók is tartoznak. Íme az ok, amiért nem ítélem helytelennek bírálatot írni e röpiratra, s tulajdonképen nem annyira Jósikát támadtam meg, mint inkább azon közvéleményt, melynek ő szószólójakép lépett föl.

Ti helyeslitek is e megtámadást, csak azt kívánjátok, hogy egy önálló értekezésben mondjam el mindazt, amit a Jósika röpiratához kötöttem. Nem tehetem! Már maga a tárgy olyan, hogy valamely műhöz, vitához kell kötnünk, ha nem akarunk a levegőben hadonázni. Aztán cikkem annak,

aminek írtam, megjár, de értekezéssé változtatva alkalmasint formátlan valami kerekednék ki belőle. Legjobb, ha elmarad ; legfeljebb a *Delejtű*nek lehetne még elküldeni. Ha reméled, hogy kiadja, küldd oda, ha nem, tartsd magadnál felmenetelemig.

Gróf Mikó szívesen üdvözöl s kérdezteti, hogy mennyi idő alatt kell követni egyik cikknek a másikat. Késő lesz-e, ha a II-ik cikket március 10-én küldené kezeid közzé. A III-ik és IV-iket ápril. 10-én. Válaszolj, hogy tudja mihez tartani magát. Egyébiránt a cikkek készen vannak, csak itt-ott akar még bennük változtatni. Még azt is kérdi : nem lehetne-e minden cikkét, amint kijő, tüstént lenyomatni, nem csatolva a netán fönmaradó lapokat a következő cikkhez, különben is jöhetne minden cikk után néhány tiszta lap. Szóval arra kér, igazítsd úgy, ahogy legjobbnak látod, s ne kíméld a költséget, melyet örömet fizet.

Brassay Planche cikkét hirtelenében nem fordíthatja le, de később szívesen. Most ő a múzeumegyleti első tudományos ülésre dolgozik, mely e hó 25-én fog megtartatni. Nekem is ide kelle dolgoznom egy értekezést ¹ s ez ismét egy hónappal hátrább vetette akadémiai felolvasásomat. Valóban szegyenlem. Kérlek, mondd meg Toldynak, hogy a februáriusi ülésre nem lehetek készen, mint ahogy neki írtam s így csak a márciusi ülésen olvashatok, mikorra alkalmasint föl is rándulok.

Nagyon sajnálom, hogy Arany vállalata dugába dőlt. Különösen magamért., Az ő lapja talán bennem is felköltött volna egy kis novellai munkásságot. Ki tudja, reá nézve nem jobb-e, hogy így történt.

Az ég áldjon. Mari üdvözöl mindnyájatokat. Köszöntöm Salamont, Keményt.

Barátod

Gyulai Pál.

¹ Adalék népköltészetünkhöz. A Szemlében jelent meg, a XXX. füzetben.

IX.

Pest, febr. 23. 1860.

Kedves Barátom!

Épen most veszem leveledet. Félreértettél. Cikkedet nem vettem el, csak félre tettem egy időre.

Itt küldöm a *Szemle* közelebbi füzeteit. Soha sem volt cikkel annyi bajom a rendőrségnél, mint Kazinczyddal. Izgatónak mondák azt, s 2 ívnyi felterjesztést tett ellene a rendőrbiztos, akinek ki volt adva olvasni. Szerencsére, — mert ezt sem szokták most, csak azonnal lefoglalnak és perelnek mindenért — szerencsére, mondom, e fölterjesztést közlék velem, s én pontról-pontra megcáfoltam, hivatkozván arra is, hogy a lapok szerint épen ellenkező hatással volt a cikk Kolozsvártt, mint aminő hatástól tart a rendőség. Végre ez és azon tekintet, hogy a *Szemlének* kevés és miveltebb közönsége van, döntött. A cikk meg lón engedve és pedig, amit a fölterjesztés után nem hittem volna, változtatás nélkül. Midőn ezekről folytak az értekezések, a körben értesültem, hogy a szatmári püspök, Haas Miska — így nevezték 1848-ban, mikor még a forradalmi játszotta — referálgatni szokott a magyar irodalomról, hogy különösen a *Szemlének* nem barátja stb., stb.

Igen sajnálom, hogy beköszöntő beszédedet, bárminő okok és ürügyek miatt, halasztgatod. Még is csak az Akadémia azon központ, mely körül főleg seregelnünk kell, s azon adakozások, melyek folynak, ügyeink rendezését nagyon elősegítik. Míg be nem köszöntöttél, úgyszólván akadémiai tagnak sem tekintenek, amivel — ha Te nem gondolsz, gondolunk mi, barátaid, a kik úgy hisszük, hogy Neked ott volna helyed, bármi hasznos egyéniség vagy Kolozsvártt is. Hidd meg, rossz néven veszik, hogy — habár az Erdélyi Múzeumért is — az Akadémiát elhanyagolod.

Üdvözlöm Takácsot, Brassait, Nagy Pétert, JakabEleket. Hát Brassai nem lenne szíves más cikket is írni? Az erdélyi Múzeum-Egylet is megkezdi működését. Nem lenne szíves Brassai időszakonként e működésről, oly alakban, minők az akadémiai tárgyalások, tudósítani a *Szemlét* e tárgyalásokról?

Másféle cikket is szívesen vennék tőle, a *Szemle* modorában, melyet eléggé ismer. Egyszer ígérte, hogy a materialismusról ír. Annál jobb volna, mert ez is egy támaszkodási pont lenne, hogy megválasszuk a philosophiai osztályba rendes tagnak; mi egyébiránt, úgy hiszem, különben is meglesz. Hát Nagy Péter nem vállalkozik-e Washington élete ismertetésére. (Washington Irvingtől)? Ismertethetné Broglie munkáját Konstantin koráról, vagy más historiai, angol vagy francia művet, kikérve, hogy a mi kényes viszonyaink közt mellőzzük a felekezeti irányt. Nem szükség ezt neked indokolnunk. Ismered viszonyainkat. Tudod, mi fontossággal bír előttünk a felekezeti polemiák mellőzése — ez idő szerint, s hogy — amennyiben e polemiákat a másik fél is félretette — egy részben a mi érdemünk is.

Nőm és Arany Jufcsa üdvözlik, csókolják s én tisztelem nődet.

Isten áldjon

Barátod

Cs. A.

U. I. Kapjátok-e a *Budapesti Hirlapot* és *Pest-Ofner Zeitungot*? Most azon vagyok, hogy a kiadók részéről ígertessem meg a Múzeumnak adandó ingyen példányt kiadásaiukból. Úgy hiszem, ez is sikerül.

X.

Kolozsvár, 1860 márc. 10.

Kedves Barátom!

Azt irod, hogy a Jósika-féle cikket illetőleg félreértettek. Az még nem nagy baj, sem rád, sem rám nézve, de az nagy baj volna reám nézve, ha te értettél volna félre s azt hinnéd, hogy cikkem ki nem adása bántott, melynek okát teljesen méltánylom, s nem azon mellékes szempontok, melyeket kivált Kemény jónak látott odavegyíteni s melyek ellen hogy egypárszor teljes erőmből küzdöttem, képezi egész írói érdemecskémet. Egyébiránt az egész cikk nem érdemel ennyi szót; maradjon el végkép.

Szemrehányásokat téssz, hogy beköszöntő értekezésemet oly soká halasztom. Tökéletesen igazad van. Ha elismerni

hibánkat annyi volna, mint megjavítani, már régen készen volnék. Egyébiránt úglátszik, nemcsak én vagyok ily hanyag, hanem még mások is, kiknek erre talán annyi okuk sincs, mint nekem. Aztán az ember azt mindig halogatni szokta, ami ránézve kellemetlen. S én meg vagyok győződve, hogy cikkem visszatetszést fog szülni, mert Katonát nem valék képes úgy méltányolni, hogy Kisfaludy Károly tragédiáit ne devalváljam s ama kor drámai elméleteiről elég kegyelettel szóljak. Beköszöntő értekezésben polemizálni illetlen dolog, rossz ízlésre mutat, classikus íróinkat pedig kisebbiteni valóságos hazafiatlanságnak fogja mondani a közvélemény.

Az erdélyi Múzeum-Egylet első tudományos ülésén fölolvastott értekezésemmel is megbuktam. A jó erdélyi mágnások nagyon csudálkoztak, hogy a kocsisoktól és szolgálóktól került költemények boncolatával merem mulattatni őket. Különcség és észfitogtatás az egész — volt a rövid, de kimerítő ítélet. Ez értekezést, mely legföllebb egy nyomtatott ívnyi, örömet felküldeném *Szemléd* számára, ha Brassai engedné, de ő szépen és rútul megtámadott, hogy ezt ne merjem tenni. Az én értekezésem, minthogy tisztán erdélyi tárgya van, sokkal inkább megfelel az *Évkönyvek* kívánalmainak, mint az övé, ama népköltemények pedig, melyekről értekeztem, valódi gyöngyei a magyar népköltészetnek. Én úgy félig-meddig megígértem neki, hogy nem küldöm föl, azonban csak azt várom, hogy múltjék a haragja s egy jó órában kinyerjem tőle a kegyes engedélyt.

Brassai mindkét kérésedet szívesen teljesíti, mind a philosophiai értekezést megírja a materialismusról,¹ mind koronként tudósítani fog az erdélyi museumegylet tudományos üléseiről. A két első ülésről a napokban fogod venni a tudósítást. Nagy Péter is hozzáfogott Washingtonhoz, Jakab Elek pedig nagyon köszöni szíves megemlékezésedet, s készül, hogy valamivel megszolgálja.

Egy pár megjegyzésem volna a *Szemlére*, hanem ezt máskorra halasztom, mikor okosabb hangulatban leszek.

Nódet ezerszer köszöntöm, Julcsát is, ha még ott van.

¹ *Éledés és életkezdés* címen 1862-ben jelent meg, az LIII. számban.

Te pedig nézd el hibáimat, szidj össze százszor, de ne haragudj meg egyszer is reám.

Isten áldjon!

Barátod

Gyulai.

XI.

Pest, márc. 28. 1860.

Kedves Barátom!

Leveledet, Brassai tudósításával együtt, vettem. E tudósítást a *Szemle* közelebbi füzetében adom. Így is érdekes ugyan, de kissé részletesb is lehetett volna. A Te értekezéset illetőleg csak az vigasztal, hogy az egészet meg fogom kapni a *Szemle* számára. Ezt elvárom, sőt kérem s ebbeli ígéretdben bízván, közlését a Brassai tudósításához vetett jegyzetben megigérttem a *Szemle* olvasóinak. Az a ballada, melyet a *Kolozsvári Közlöny* közlött előadásodból, gyöngye népköltészetünknek.

Gróf Mikó második cikkét¹ vettem. Tartalmas, szép cikk, csakhogy a jelen sajtóviszonyok közt nem mehet változtatás nélkül. Erre ő felhatalmazott, de ez nagyon terhes megbízás. Azonban erről bővebben más alkalommal, addig ne is szólj erről a gróffal.

Írod, hogy a *Szemlére* észrevételeid volnának. Miért nem közlöd? Egyébiránt: hát nekem mennyi észrevételem van rá! Az egész irodalmi szegénységünk kiáltó bizonyága! Aztán mily nehezen mozog az egész! De mi haszna, ha Eötvös, Kemény Zs., Gyulai Pál — szóval, akik tudnak szépen és jól is írni, — nem írnak; ha Szalaytól egy egész évig kell várakoznom egy ívnyi folytatásra; magam meg, jobb cikkek nem létében a Kautzok, s más ilyenek kiadhatóvá tételével foglalom el minden időmet! Mondhatom, meguntam testemből, lelkemből! Csak szégyenlem abba hagyni. Most már Arany cikkeinek folytatását sem remélhetem. Mióta az ő töprenkedésén a szépirodalmi vállalat dugába dőlt, kedélye még jobban elkomorult, neje is panaszkodik ez állapot miatt, mely mind aggasztóbbá kezd válni, főleg miután nem rég egy alka-

² *Egyetértés, társadalmi egybeolvadás.* 1860. XXVIII. füzet.

lommal eszméletlenül összerogyott. Közelebb kaptam tőle levelet, melyben azt írja, hogy megkapta az akadémiától föl-szabadító levelét, de az neki «obsit», vagy még inkább «szemfedél». «Érzi, hogy nem sok van már hátra». Kőrösön nem találja többé jól magát; lelki ereje meg nincs arra, hogy közénk jöjjön ide, hol vállalata bizonyosan sikerülne. Heckenast kedvező feltételt tőn neki, de ő nem akar kiadóval vesződni; maga meg nem mer megindítani semmit. Azonban legyen elég a panasz, ha nem segíthetünk rajta! Ha elolvas-tad, tépd szét az egész levelet.

Most olvasom Brassai cikkét Berde ügyében a *Kolozsvári Közlöny*ből. Jól van írva. Azonban mégis kár, hogy Berde több oly adatra fekteté okoskodásit, melyek nem állanak. Így azt mondja, porphyron nő a tokaji szőlő, holott régi idők óta tudva van, hogy trachiton stb., stb. Berde nekem küldé föl cikkét felolvasni. Azonban betegségem ágyba döntött, mikor Toldy izené, hogy Berde előadásán a sor, s én, — anélkül, hogy megolvastam volna, — elküldém neki a cikket, melyet magam nem voltam még képes felolvasni. Akkor nap, mikor az ülés volt, mentem ki először, az ülésbe. Ha én előbb megolvastam vala, bizonyosan közlöttem volna vele észre-vételeimet.

Ismételve kérem cikked mielőbbi felküldését!

Kolozsvári barátainkat, Brassait, Takácsot, Nagy Pétert stb. üdvözöld s nődet tiszteld nevemben!

Isten áldjon!

De még egyet. Kemény, amint átvevé a szerkesztést, szokása szerint első dolga volt megszüntetni az akadémiái tudósításokat; ami kész volt már, azt is két hét alatt közlötte. Ezentul csak újdonsági cikkekben tudatjuk az akadémiái tárgyalásokat. Rajtam nagy könnyítés; mivel 20 forintért havonként olykor tíz tárcacikket is adtam. Hasznos-e az akadémiának az új rendszer? Nem hiszem.

Még egyszer Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

XII.

Pest, ápril. 29. 1860.

Kedves Barátom!

Bocsáss meg, hogy soraidra 10 nap mulva válaszolok. Az igazgatósági ülések mint akadémiai jegyzőt annyira igénybe vettek, hogy éjjel-nappal el valék foglalva. Azok a nagy urak évenként négyszer-ötször jönnek össze, s akkor az akadémia minden pénzügyi, gazdasági, pörös ügyeit leőrölik, s nekem ugyancsak kell vesződnöm az actákkal, míg mindent rendbe hozok.

Mikó gróftól a harmadik cikket¹ is vettem. Ez az ifjúság politikai növelésének hiányairól szól stb., s arról, hogy komoly foglalkozás után lássanak ifjaink. Darázs-fészek. Egyfelől az ostoba censura, másfelől a nálunk ugyancsak «szereplő» ifjúság. De erről majd külön írok a grófnak. Első cikkének első lapjával is meggyúlt bajom. Nem tágitottam, — s végre is megjelent. Most a jövő füzetben jó a második cikk, — ha ugyan jó. Annyi igaz, hogy ki van nyomva.

Cikked, «Adalék a népköltészethez», köszönettel vettem s nagy érdekléssel olvastam. Úgy hiszem, a közönség is kapni fog rajta.

Brassai *Lisztről és a cigány zenéről* akar írni. Tudod, mennyire becsülöm Brassait; azonban ily nagy nemzeti izgatottság közepett, minőben élünk, s aminőről nektek a Királyhágón túl nincs valódi fogalmatok, megfontolandónak tartom, hogy a «a magyar zenéről» mit adok ki. Bartalus olyasmit mondott, mintha Brassai nagyon egyetértene ez ügyben Liszttel. S én, — bár mint nem-szakértő ellenkezőről vagyok meggyőződve, — nem akarok szakértőkkel vitázni; de föltéve, hogy Lisztnak igaza van is, a jelen körülmények közt, nem engedhetném, hogy neki az én folyóiratomban szolgál-tassanak igazságot. Én nem tartom azon elvet: Fiat justitia aut pereat mundus. Az én elvem mindenekelőtt: Vivat Hungaria, — ami egyébiránt, Istennek hála, nem ellenkezik azzal: fiat justitia! Ha azonban Brassai nem azon szellemben

¹ A magyar ifjúság, XXX. füzet.

akarna írni, mint Bartalus mondá: a legszívesebben fogadom cikkét, mint általában Brassainak minden komoly irányú (csak ilyen levén közölhető a *Szemlében*) dolgozatát, mely bizonyára mindenkor igen tanulságos, s a legtöbbször egyszersmind kellemes olvasmány is.

Benedek megérkezett. Látogatásokat tőn a napokban az aristocratia több tagjánál s Deáknál stb.

A hangulat = 0.

Isten áldjon!

Üdvözlöm jó barátaimat, Takácsot, Brassait, Nagy Pétert stb. Viszontlátásig!

Barátod

Csengery A.

XIII.

Pest, aug. 12. 1860.

Kedves Barátom!

Vettem a mult hó vége felé írt soraidat gróf Mikó ő exja cikkével. Mondd az általam szeretve tisztelt grófnak szíves köszönetemet. Tudasd egyszersmind vele is, hogy Arany Jánost csakugyan sikerült Pestre hoznunk. Mint a hirlapokból már tudod, igazgatónak tettük a Kisfaludi Társaságnál. Toldyt, ez állomás elvesztéséért, helyettes elnökséggel vigasztaltuk meg. Kezdetben neki van legtöbb érdeme e társulat alakulása körül; de viszont az ő bűne, hogy egy évtizedig nem adott életjelt. Azonban ezeket már Te tudod. Ujság lesz előtted, ami következik. Most nyujtám be a folyamodást Arany részéről egy szépirodalmi kritikai lapért. A *Szépirodalmi Figyelő* — így tetszett Aranynak nevezni — célul tűzi ki a magyar szépirodalom (műpróza és költészet) æsthetikai fejlődésének előmozdítását. Eszközli a célt: 1. Elméletileg: æsthetikai értekezések, hosszabb, rövidebb tájékozások, fejtegetések által. 2. Gyakorlatilag: a) szépirodalmi (prózai és verses) dolgozatok közlése által, b) szépirodalmi, úgy hazai, mint külföldi dolgozatok egyszerű vagy bírálatos ismertetése által, c) bármely irodalmi jelenség méltatása által, amennyiben az æsthesis körébe esik, d) azáltal, hogy a hazai irodalmi, főleg szépirodalmi intézetek, — minő a Kisfaludy Társaság, —

működését folytonos figyelemmel kísérendi ; valamint a költsézzel kapcsolatban álló rokon művészetekre is alkalmilag kiterjeszkedik. e) Céljaira, ha mikor szükségesnek látja, a képző és hangzó művészetek segélyét is igénybe veszi. f) Rövid napi híreket is közöl, a bel- és külföldi társasélet, de leginkább az irodalom és művészet köréből. Mi e lapot a Kisfaludi Társaság első ülésén (szept. 27.) a Társaság közlönyéül fogjuk kijelölni, de úgy, hogy a tulajdoni jog Aranyé marad, s az irányért is ő a felelős. Most még hátra van a Kisfaludi Társaság működését is szabályozni, azon alapon, melyet én indítványoztam. Több hónap óta izgatok e célra, úton-útfélen capacitálva az embereket, s mint ily esetben szokott lenni, az a szerencsém van, hogy az eszme annyira általánossá lett, hogy most már mindenki úgy beszél róla, mint sajátjáról. Nagyon örvendek, mert legalább biztosítva látom sikerét. Csak a részletek körül lesznek némi elágazások ; de én azoknak is örvendek. Legyen min vitatkozniok a Társaság tagjainak. Ez költ érdekeltséget. Mi már némi számításokat csináltunk a Társaság kiadásaira (értem a könyvkiadásokat) és bevételeire nézve. A számítás eredménye, hogy Aranyt legrosszabb esetben is elláthatjuk oly fizetéssel, mint aminő Kőrösön van. S a társaság emelkedésével percentekben fog szaporodni jövedelme. Talán különösnek tetszik némelyeknek, hogy mindenekelőtt Arany ellátásáról gondoskodtunk. Ez életkérdés a Társaságra, de életkérdés irodalmunkra nézve. Szükségtelen ezt Neked fejtegetni. Aranyban roppant hatású irodalmi központot nyerünk irodalmunk székhelyén, s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit. Rendkívül fontosnak tartom továbbá szép-irodalmunk jövőjére nézve a Kisfaludy Társaság rendezését. Azért léptem bele ; mihelyt rendezve lesz, s az eddigiek helyett biztos kezekben az ügyek vezetése, visszavonulok — az akadémiába. Ennek lomha, élettelen gépezetébe hoztunk ugyan be már némi elevenséget, de még sok a teendő. A történelmi osztály bizottsága egészen újra szervezendő. A szép-irodalmi osztály bizottságának is marad teendője (egyesülve a M: Tud. Akadémiá philosophiai [æsthetikai] osztályával) a Kisfaludy Társaság mellett. Ezeket mind formálni kell ;

s rajtam kívül más nem is gondolkozik róla. A többi osztályok munkásságának megindítását is örökösen nógatni kell; számukra az Akadémia mostani pénzerejéhez mért költségvetést készíteni stb. Ezeket mind a szünet alatt akarom elkészíteni. Fárasztó, semmi dicsőséggel, de sok önérzettel járó munka rám nézve.

De térjünk magán dolgainkra.

Mit csinál Brassai bácsi? Vártam cikkét Lisztről; de úgy hallom, maga adja ki. Sajnálom, mert nem lesz annyira elterjedve könyvtárosi úton, mint a *Szemle* által lett volna. Mondd neki, hogy az akadémia természettudományi bizottsága bizonyosan fölszólítja meteorológiai vizsgálatokra s egyéb dolgozatokra, természetesen meteorológiai jegyzeteit is honorálva.

A *Budapesti Szemlé*ből két füzet még e hó végén meg fog jelenni. Eddig lassan megy az előfizetés.

Itt küldöm Jósikáról írt cikked, kívánatodra.

Zilahy (Kis) Károlynak mondd meg kérlek:

1. *A leláncolt Prometheus* fordítását ¹ nem is adtam be a Magy. Tud. Akadémiának, mivel ott szabály szerint alakhű fordítást kívánnak. Heckenasttal sem közöltem mindeddig, mivel külföldön utazik. Szándékom a Kisfaludy Társaságnak bemutatni, ha alakulásán átesett e társulat.

2. Szerémi emlékiratainak ismertetését közelebbi füzetében közli a *Szemle*.

3. Bocsásson meg, hogy mindezekről előbb nem tudósítám.

Isten áldjon, édes Barátom! Családostul!

Ne feledd barátodat!

Csengery A.

XIV.

Kelet nélkül, 1860. dec.

Kedves barátom! Kérlek, légy szíves tudatni Jakab Elekkel, hogy az Erdélyi Múzeum gyűléséről nekem szánt cikket azért adám a *Napló*ba, mivel az én füzetem már be volt fejezve, s a következő füzetbe, mely a jövő évben jelenik

¹ Zilahy Károly munkája.

meg, elkésett volna. Ugyancsak Jakab Elek szíves volt általam a *Napló* számára egy cikket (okiratokkal) küldeni az Erdélyi unióról. Kemény nagy örömmel vette e cikket, azonban épen akkor utazván keresztül Mikó és Kemény Ferenc Pesten, Deáknál abban állapotok meg, mint Kemény mondja, hogy az unio tüzetes vitatása csak ingerlőleg hatna az oláhokra, s ezért mellőzendő. Kemény mindazáltal későbbre, (az országgyűlés előtt, ha ugyan lesz) közölni fogja az okiratokat.

Kérded, mi történt köztem és Török közt? Tudod, minő polemia folyt köztem és közte; tudod, talán olvastad utóbbi cikkemet, mellyel, — otromba gyöngédtelenségéért, — azon helyzetbe hoztam, hogy kitzasztva minden becsületes társaságból, éhen halt volna, ha nekem elégtételt nem ad. Összeszedte tehát bátorságát; provokált, s golyót váltottunk. Az ő golyója mintegy másfél ölnyire mellettem a falombokat sodorta; az enyém egy ujjnyit hibázott. Nem akartam agyon löni, csak emléket adni lábára. Egyenes vonalban mindig pontosan lövök, azonban egy kis domb emelkedett lába előtt, ennek ormába ütődött a golyó, s adott kissé ferde irányt a lövésnek. Török azt mondja: érezte surlódását. Ennyi az egész. Képzelheted szegény Arany aggodalmait értem, mert ő gyanította, hogy valami történik.

Arany örül ígéretednek.

Tiszteljük nődet; nőm mind őt, mind leánykádát csókolja. Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

Szegény Török oly ügyetlenül tartotta a pisztolyt, hogy rá akartam kiáltani, hogy nem úgy kell.

XV.

Kolozsvár, 1861 jan. 1.

Kedves Barátom!

Gróf Mikó idezárva küldi az előszót füzetben megjelent szemlel cikkeihez, melyeket nem szándékozik tovább folytatni. Kér téged, hogy adasd ki mielőbb e füzetet.

Ő most nagyon el lévén foglalva országos dolgokkal, nem

írhatott maga, s nem köszönhette meg szívességedet, miért engedelmet kér. Egyébiránt azt izeni, hogy szívesebben lenne a *Szemle* dolgozótársa, mint Erdély kormányzója.

A pénzt köszönettel vettem, s kiadtam belőle a Szabó Károly részét. Nekem igen bőkezűen fizettél. Bizony nem érdemli meg a cikkem.¹ A napokban nyugottan elolvastam. Van benne egy pár jól írt lap, néhány jó gondolat, de az egész, kivált az utolsó három ív. otrombán van dolgozva. Nincs valami nagy írói ambitióm, de azt szeretném megérni, hogy valamit úgy írjak meg, ahogy megírni képes vagyok.

Nódet köszönti nóm, valamint téged is.

Barátod

Gyulai.

XVI.

Pest, febr. 12. 1861.

Kedves Barátom!

Itt küldöm gróf Mikó őexja munkájából a kivánt 50 példányt.

Itt küldöm Segesser munkáját Szabó Károlynak, oly kéréssel, legyen szíves kimerítő ismertetést írni róla, talán a munka kivonatával.

Brassai, mint Aranyhoz írt levelében látom, haragszik, hogy cikkét nem adtam még. Oka — cikkének nagysága, mely miatt még alkalmas helyet nem találtam, oly cikkek mellett, melyek mint folytatások nem maradhattak el, vagy a napi érdeknél fogva (mint Olaszország, az építési cikk, az akadémia építése előtt, Magyarország közjoga stb.) igénylették a gyorsabb közlést, vagy már ki lévén fizetve, pénzügyi tekintetben kelle adnom. Az évnek ugyanis végén járok (38—39 füzet) s még nincs 500 előfizető, pedig a legszigorúbb számítás mellett is 650 kellene! S ez évre Sina nem ígért biztosítást.

Tegnapelőtt határoztuk el Brassai Euclidese kinyomtatását, fölhíva őt, nem akarja-e még egyszer átnézni közrebocsátás előtt. Ha nem akarja: azonnal nyomtatjuk.

Vayt minden órában várják. Mondják, még egy kísérletet tesz az októberi alapon, s — aztán . . . ki tudja mi történik?

¹ *Katona és Bánk bánja.*

Török subventiót kap, s Vidával, Kecskeméthyvel és Danielikkel fog szövetkezni a kormány érdekében.

Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

XVII.

Kolozsvár, 1861. márc 6.

Kedves Barátom!

Mikó gróf röpiratából a kért ötven példányt a maga idejében megkaptam a hozzá mellékelt árjegyzékkel együtt s átadtam a grófnak, ki ezennel küldi a kívánt összeget és igen köszöni szívességedet.

Tudom, fontosabb dolgokkal vagy elfoglalva, mintsem örömet olvasnál tőlem holmi zsémbes megjegyzéseket irodalmi és politikai viszonyainkról. El is hagyom hát, hanem azt lehetetlen mellőznöm, hogy mennyire mulattat engem Keménynek követté nem választatása Pesten. Jókai, Szilágyi és Királyi mellett még szóba sem jó. Hát rólad gondolkozna-e Biharban? Nem hiszem. Úgy látszik, Szalay is csak egypár kereskedő kegyelmének köszönheti követségét. Csoválkozom, hogy Deák helyett nem Tóth Kálmánt választják.

Az ég áldjon. Köszöntöm nődet, csókolom gyermekeidet.

Barátod

Gyulai Pál.

XVIII.

Pest, jún. 18. 1861.

Kedves Barátom!

Miután Brassai kívánta cikke felolvasását az akadémiában, én meg nem tudván, hogy adhatok-e ki több füzetet a *Budapesti Szemléből*, a mint az előfizetés ez évben áll: mindenestre biztosítandó Brassai nálam levő értekezésének megjelenését, a felolvasás után beadtam az *Értesítőbe* fölvétel végett. Kiknek bírálata alá adta Toldy, nem tudom. Azonban a napokban tudtomra adta, hogy a bírálók ez értekezést nem tartják érdemesnek a fölvételre. A bírálók neveit nem akarván megmondani, a Brassai nevében kértem, közölje velem másolatban a bírálatokat. Közölte. Ide mellékelve küldöm.

Közöld, kérlek, Brassaival. Sajnálom, hogy némi tekintetben én vagyok oka ezen bajnak. Az értekezés nem várt nagy terjedelme, s némely már kifizetett s ingyen dolgozatok előrebocsátása miatt, — mire a *Szemle* rendkívül rossz financiája kényszerített, — kellett halasztanom egyik füzet-ről a másikra Brassai cikkét. S ha a *Szemle* valahogy életben lesz tartható, mire még most nem látok módot, — bizonyosan keveset törődöm az akadémikusok bírálatával, melyben részemről nem osztozom. De — fogja Brassai méltán kérdeni — hátha a *Szemle* csakugyan végkép fennakad? Az esetben mit teszek, valóban nem tudom még; de igyekszem módot találni, hogy Brassai cikke világot lásson, s fáradtsága, melyet a *Szemle* érdekében tett, díjazva legyen. E cikk bírálatá egyébként, — egészen köztünk négy szem közt mondván, — egyéb okok mellett, szintén befolyt arra, hogy az *Értesítő* két részének szerkesztését most már teljesen emancipáltuk Toldy kezéből. A kéziratokat ezentúl a szerkesztők bíráltatják, az elnök által az ő ajánlatukra kinevezendő bíráló tagok által. Eddig minden Toldy önkényétől függött.

Nehezen vállaltam el a képviselői állást, — de meg is bántam. Sok a tudatlan, a könnyelmű ember közöttünk. Szerepelni vágnak olyanok, akiknek semmi államférfíúi tapasztalásuk: s mivel egy ezredben csak bizonyos számú törzstiszt lehet, külön tábort kellett alakítani. Egyfelől a forradalmi, s a felsőházban a reactionarius irány üti föl fejét. Képzelheted, mi nehéz a magamféle emberek állása, akiknek sem egyik, sem másik szélsőség nem kell.

Még egyet négy szem közt. Úgy hallom — de ez még titok — ipad házat vett számotokra, vagyis az évenként nektek szánt öszletet tökésítette. Ezzel azonban meg akar lepni.

Isten áldjon családostúl!

Barátod

Cs. A.

XIX.

Édes Barátom!

Itt küldöm Mikó ő excellentiája számláját, ráírva, hogy ki van fizetve.

Egy pár nap mulva már kezdődni kellene az országgyűlésnek, s még semmit sem tudunk. Úgy látszik, a válaszfőirati vitákkal és válaszfelirattal vége lesz az egész országgyűlésnek, hacsak a bécsieknek nagyon nem szorul a kapcájuk, úgy hogy kényszerítő szabályokhoz nem mernek nyúlni. Az országgyűlés koronázásra lesz fölhíva; s azt csak a *pragmatica-sanctio* alapján követelhetik, ez pedig biztosítja 1. hazánk integritását; 2. önálló alkotmányos kormányzását. A válaszirat egy nagyszerű nyilatkozat lesz a nemzet jogait illetőleg Európa előtt. Aztán szétverhetik, ha tetszik, az országgyűlést. A *Kolozsvári Közlöny* azon nézete, hogy az országgyűlés ne ereszkedjék semmi vitatásba Erdély nélkül; itt nem talált visszhangra. Erdély bizonyosan a válaszirat egyik lényeges pontja lesz, de mi általában úgy hisszük, hogy ha a tisztán magyarországi megyék sem lennének teljesen képviselve, az egybegyűlt megyéknek, vagy inkább népképviselőknek ez esetben is kötelességük lett volna az ország jogai mellett nyilatkozatot tenni. Az unio kérdése, bármi fontos különben, csak a legitimitás, a törvényesség kérdése, mely ellen Austria, a divatos elmélet szerint, arra hivatkozhatik, hogy ő előbb Erdély népeit akarja ismét megkérdeni. A népszavazat trónokat döntött meg közelebb; ez ellen hasztalan hivatkozunk a 48-iki törvényekre. Ha Austria Erdélyt újlag meg akarja kérdeni, bajos nekünk azt mondanunk, hogy ezt nem engedhetjük meg; bajos Erdélynek kikerülni az országgyűlést, amelyen kijelentse ismét az uniót. A történeti jog és népakarat nyilatkozata együtt képezik az ellenállhatlan erőt, mely lenyomó súllyal bír Európa előtt. A 48-iki törvénytet Austria a forradalom műveiként mutatja föl. Szükség, hogy azok mellett, -- mint egy ember, -- újra nyilatkozzék a nemzet. Ez Pesten is a föladat. S ismétlem, amint a dolgok állanak, alig hiszem, hogy célra vezessen az a politika, mely hallani sem akar az erdélyi országgyűlésről. De sőt egybe kell jönni, hogy kijelentsék Erdély képviselői, hogy a 48-hoz, az unióhoz föltétlenül ragaszkodnak, hogy csak ennek kijelentése végett gyűltek egybe, s amint ezt kimondják, az erdélyi országgyűlést aztán, mint törvénytelen, oda hagyhatják. Azonban ezeket csak Neked írom. Az erdélyiek igen természetesen nagyon

ingerültek ; annak tulajdonítom, hogy ott is ellenséget látnak, ahol nincs, s például a *Naplót* is gyanúsítják, melynek nem a részvéthiány, hanem a szertelen félnökség a baja. Részemről azt hiszem, bátor, de kíméletes hangú felszólalás mellett a horvátok sem mentek volna ellenünk annyira, mint mentek. Íme Deák nyilatkozata még Strossmayernek is imponál. Én rég sürgetek hasonló felszólalást. Erdély ügyében is sokat nógattam a *Naplót*. Hiában ; attól félt, ront, ingerel inkább, mint használ. Kezdetben, úgy tudom, gróf Mikó és Kemény Ferenc ő exc. is hallgatást tanácsoltak. Most meg már oly stadiumba jutott a kérdés, midőn a «taktikát» kellene «elleneink előtt» vitatnunk. De kifogytam a papirosból. Isten veled!

Barátod

Cs. A.

U. I. Brassai philosophiai előadását az akadémiában már bejelentém.

XX.

Kolozsvár, 1861. júl. 17.

Kedves Barátom!

Két leveled fekszik előttem, melyre még nem válaszoltam. Bocsásd meg késedelmemet . . . Egyébiránt bizományaidat eligazítottam. Brassainak átadtam a bírálatokat a kellő felvilágosítások mellett. Reád légkevesbbé sem neheztem, haragja egészen a bírálók és Toldy ellen fordul, kik ellen, úgy látszik, forral valamit.

Téged most nagyon elfoglalnak az ország gondjai, de engedj mégis, hogy saját ügyemben részvétre szólítsalak fel s gondjaidra bízam magamat. Körülményeim úgy fordultak, hogy erkölcsileg kötelezve vagyok legfeljebb a jövő nyáron vagy ősszel Pestre költözni. Minapi tudósításod, hogy ipam házat vett számunkra, valósult. Midőn e vásárral bennünket meglepett, egyszersmind azt is kinyilatkoztatta, hogy ő már öreg ember, óhajtaná végnapjait leánya közelében tölteni, szeretné ha Pestre költöznénk, szívesen ad házánál szállást, mi a haszonbérből bejövő 600 forinttal elég arra, hogy ha én is valami kereset után látok, Pesten megélhessünk. Természetesen ily ajánlatra lehetetlen volt nemet mondanom. Meg-

ígértem hát neki, hogy legfeljebb egy év alatt ide hagyom Kolozsvárt s Pestre költözöm.

Ebből látod, hogy nem a fővárosi élet kellemei, sem írói ábrándok vezetnek újra Pestre, hanem némi erkölcsi kötelezettség s nem is épen bizonytalanságba viszem családomat, de mégis életmódról kell gondoskodnom, mert a mink van, abból ki nem jöhetünk, s ha kijöhetnénk is, egészen feleségből élni soha sem akarok. A kocka már el van vetve, én menni fogok, s ha egyébből nem, a legrosszabb esetben tanításból s egy kis íróskodásból megszerzek annyit, amennyi szükségünk pótlására elégséges. De mielőtt én magam Pesten szétnézhetnék, jónak láttam felkérni Téged, hogy tégy meg értem e tekintetben, amennyit nagy alkalmatlanság nélkül megtehetsz. Arany János ezelőtt egy pár hónappal a nyugdíjintézeti titkársággal kecsegtetett úgy félig-meddig. Hogy áll ez az ügy? Írj erről, ha netán többet tudnál róla, mint Arany. Hát az Arany lapja hogy áll? Nem hiszem, hogy fennállhasson. Hozzá legszívesebben mennék segédnek. Hát a fi- és nőnevelőintézetek hogy állanak? Itt is örömet vállalnék órákat. Szóval mindenre kész vagyok, s legfeljebb csak politikai és irodalmi tekintetben van kényes természetem. Karácsonykor fel megyek szétnézni, addig helyettem nézz te szét . . . Addig talán a politikai láthatár is kiderül annyira, hogy némiképp tájékozhatja magát az ember. Egyébiránt, ha biztos kilátás nélkül is kell Pestre mennem, nem esem kétségbe, egypár hónap alatt csak felvergődöm valamire s téged nem egyébre kérlek, mint arra, hogyha netán találkoznék valami, tudósíts róla. Ne vedd rossz néven, hogy terhellek, de érdemem felett jó és szíves voltál hozzám, s magad bátorítál föl mindig annyira, amennyit magam nem merészeltem volna.

Mióta nem írtam neked, egy fiam született. Szegény feleségem majd meghalt.

Arany Jánosnak is nemsokára írni fogok, addig mondj el neki mindent, mi levelemben van.

Az ég áldjon

Barátod

Gyulai.

XXI.

Pest, októb. 13. 1861.

Kérlek, tudasd velem azonnal, mihelyt e sorokat veszed, nem volnál-e hajlandó, havonként négy levelet írni általában az erdélyi dolgokról. A formával nem kellene nagyon törődnöd, csak minél kimerítőbb tudósítást nyújts a dolgok állásáról, a megyék, székek stb. hangulatáról. Kemény a négy levélért 25 frtot resolvált, de — úgy hiszem — hajlandó lenne többet is adni. Mellékkeresetnek ez is jó, s az ügynek is használnál.

Ha vállalkoznál e levelezésre: az esetben kérnénk, tudasd gróf Mikó és báró Kemény ő exjaikkal, kik bizonyosan közlenek veled mindent, aminek közlését szükségesnek vélik.

Ha pedig magad nem vállalkozol: kérünk Téged, hogy e levelezésre valakit — oly egyént, akiben mind Te, mind Mikó, Kemény ő exjaik s Teleki Domokos leginkább bíz-
nak, — szólíts fel a *Napló* nevében.

A levelezés anonym, vagy név alatt lehet.

Válaszodat legfőllebb két nap alatt kérjük.

Én az jegy alatt firkálok, rögtönözve, egyet- s mást a lapban. Nagy cikkekre nincs időm, rendes rovatvivőnek meg nem akartam beállani.

Nagyon örülök, hogy — amint Szendrey mondá — elhatároztad végre magadat a feljövételre.

Isten áldjon! Köszönts Takácsot, Brassai bácsit, Szabó Károlyt!

Szegény Szász Károlynak meghalt kis leánya.

Még egyszer Isten veled!

Barátod

Csengery A.

XXII.

Pest, 1862. jan. 10.

Édes Barátom!

Azt hiszem, szerencsésen megérkezted haza Kolozsvárra. Nekem azóta, hogy elutaztál, sok a bajom a szememmel és fejemmel, mely szédeleg. Nőm is nehezen érzi magát; hasonló állapotában még soha sem gyöngélkedett ennyire.

A *Budapesti Szemlé*ből íme küldöm a megjelent füzetet.

Kérlek értesítsd nevemben Szabó Károly barátunkat, hogy a negyedik füzetet is ugyancsak szedik már az ez évi folyamból, szeretnék tőle minél többet adni ez évben.

Kemény Gábor szíves volt tudatni velem, hogy bevégzé tanulmányát és cikkeit Machiavelli és Montesquieu fölött, s e cikkeket följánlotta nekem a *Szemlé*be.¹ Ő, mint írta nekem, a napokban Kolozsvárra megy, s ott veled találkozik. Kérlek, tudasd vele, hogy cikkeit szívesen adom, ha 1. nem fölötté hosszú; és 2. a jelen politikai viszonyok (mondhatnám cenzurái viszonyok) közt adható. Mondd neki egyébként köszönetemet, hogy gondolt reám és vállalatomra.

Brassai bácsi nagyon lekötelezne, ha Tiziánt Planchetől, a neki meglevő *Revue des deux Mondes*ből lefordítaná a *Szemle* számára. Most Rembrandtot adom.

Visszatérve Kemény G. Machiavellijére; megjegyzem, hogy a fölötté hosszú kifejezés alatt azt értem, ha nem könyv, hanem inkább szemlei cikk. Az én *Szemlém* ugyanis szerfölött sok tért csak legföllebb magyar történeti monographiáknak engedhet.

Az Ember tragédiáját illetőleg számolok ígéretedre.

Isten áldjon! Üdvözöld Takácsot, Brassait és több barátainkat!

Nóm csókolja nődet és gyermekeidet!

Még egyszer isten áldjon

Barátod

U. I. Tudasd, kérlek, gróf Teleki Domokossal, hogy számolok szíves ígéretére s várom a cikket a *Szemle* számára.

XXIII.

Kolozsvár, márc. 7. 1862.

Kedves Barátom!

Feleségem és fiam betegsége miatt csak most válaszolhatok leveledre. Köszönöm barátságodat. Nagyon sajnálom, hogy a Kaszinói könyvtárnokságtól elestem. Én ezt az ál-

¹ Megjelent a 46., 48. füzetben.

lomást többre becsülöm mindennél, amire Pesten egyhamar számíthatok. Azonban volt, mult. Nem foghatom meg, hogy Eötvös miért volt annyira ellenem, soh'se vétkeztem ellene, csak kétszer, először, hogy Tóth Kálmánt nem tartottam kitünő költőnek, másodsor, hogy az Eötvös stílusát nem igen tudtam méltányolni. Mindkettő oly bűn, melyeket, a jámbor keresztyén ember megbocsáthat felebarátjának.

Ne hogy azt hidd, hogy *Az Ember tragédiájáról* megfeledeztem. Azért késem, mert jót akarok írni, azaz olyat, mire minden erőmet összeszedve képes vagyok. Elolvastam Dantet, Milont, Goethét meglehetősen nagy figyelemmel, tanultam és gondolkoztam. Az nem baj, hogy a többi lapok megelőzik a *Szemlét*. Ha kritikám nem hathat az újdonság ízével, talán hatni fog egyébbel. Aztán én mindig inkább szeretek akkor írni, midőn mások már elmondták a magukét, mert tévedéseket lehet helyreigazítanom, vagy kikerülnöm. A Madách műve egészen visszaadta kritikus kedvemet, oly mű, miről doctori nyelven azt szokták mondani: fölséges stb. Bírálatomról most csak annyit írok, hogy meglehetősen hosszú lesz, legalább egy pár nyomtatott ív: vajjon nem gyűl-e meg vele a bajod; de azt hiszem a legrosszabb esetben is kiadható lesz egy kis jegyzettel, például: Nem értünk ugyan mindenben egyet, de egy és más szempontból érdekesnek láttuk közölni e bírálatot. Nem ijeszteni akarlak, épen nincs érdekemben, hanem félek, hogy oly csaknem példátlan lelkesülés közepett, aminőben a mű részesül, az én bírálatomat felségsértésnek fogják tekinteni. Pedig az egész csak oda fog kimenni: az *Ember tragédiája* nem állja ki a versenyt a *Divina commediával*, sem az *Elveszett Paradicsommal*, sem *Fausttal*, melyekkel össze kell hasonlítanom, nem csak azért, mert mások hasonlítgatják, hanem azért, mert a genre s a conceptio rokonsága kívánja; nem remekmű, sőt bármely nagy költő sem alkotott volna belőle azt, mert conceptiója csak eszmében látszik nagyszerűnek, de valóban költőileg kivihtetlen, vagy legalább is nagyon kétes, aztán Madáchban épen az hiányzik, mi nélkül az ilynemű költemény, legyen bármilyen mélyen átgondolt, nem lehet halhatlan: a phantasia rendkívüli ereje, az előadás elragadó varázsa, a nyelv

souverain hatalma. Ez lesz a világirodalmi szempont, s a mű valódi kritikája. Hazai szempontból méltányolni fogom a szokatlan és merész törekvést, s mindent, ami a mű egészében, részeiben valóban szép, méltányolni fogom a kitünő tehetségű költőt, ki óriási küzdelemre kelt s ha nem győzött is, de a küzdelemben oly erőt fejtett ki, hogy részvétünket és tapsainkat érdemli.

Ne íteld meg bírálatomat e silány sorokból, azt se hidd, hogy legkevésbé is éles leszek. Én éles csak akkor vagyok, ha silányságot dicsérnek, vagy megrögzött rossz irány ellen kell kikelnem, vagy erkölcsi érzésem van megsértve. Itt nincs egyik eset is, s ha bírálatom netalán tévúton is járna, legalább hozzá fogok szólani a dologhoz, s oly oldalról mutatom fel, mi figyelmet érdemel. Csak ennyiben ijesztelek hát, csak ennyiben félek. Még csak egy fél ívet írtam meg belőle, e hónapban elvégzem, ha feleségem vagy fiam betegsége nem akadályoz.

Tehát bízzál ígéretem beváltásába. Nődet üdvözlöm. Az ég áldjon

Barátod

Gyulai Pál.

XXIV.

Pest, ápril 4. 1862.

Édes Barátom!

Nőm rendeletéből először is arról tudósítalak, hogy a napokban családom egy kis leánnyal megsaporodott.

Aggodalmaidat arra nézve, hogy tetszik-e majd nekem cikked az *Ember tragédiájáról*, tedd félre! Bármit írsz, kiadom. Különbem én nem tartok annyit e műről, mint Arany s mások. Nagy baj, mikor a költő nagyba vágja a fejszóját, s nem tudja kihúzni. Reám a mű rendkívül pessimisticus hatással volt. Arany azt vitatja, nem az volt a költő célja. Annál rosszabb. Azt mondja Arany, csak az ördög láttatja kétségbeejtő színben a világot! De hát az eszkimó gunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végül a vigasz. Általában az egészben az öreg Úr igen nyomorú szerepet viszen. Engem bosszantott. A földi cudarságokkal szemben nem látom a mennyei harmóniát valódi költői lélekkel nemcsak kivíve, de gondolva

sem. S nem látom kiemelve, hogy csak az ördög láttatja a ferde oldalt. Nem érzem a világtörténelmi szellemet a korszakok fölött, e korszakok jellemzése se teljes. S a kivétel majd mindenütt mögötte marad az eszmének. Mindezek mellett én is sok lendületet találok e műben, sok szépet, többet a gondolatban, az egész és a részletek compositiójában, mint kivitelében.

Brassai polemiája az Akadémia ellen, a bevezetésben foglalt indítványt kivéve, igen jól van írva. Az elnökök ugyan haragusznak, s ez volt talán oka, hogy Szalay bejelentette, kivel készíttesse a naptárt az akadémiai évkönyv számára. Mi néhányan Brassait kiáltottuk. Az elnök kérdezé tőlem: olvasta-e ön B. polemiáját! Még akkor nem olvastam. A mathematicusok Kondort kiáltották. Az elnök kijelenté, hogy Kondor bizatik meg. S Kondor megkésztíté már — Szalay bosszúságára — 63 helyett a 62-iki naptárt.

Gyermekeim a mult hetekben sokat betegeskedtek. Én és nóm is gyöngéledtünk.

Takácsot üdvözlöm, valamint Szabó K. és Brassai bácsit is.

Isten áldjon!

Barátod

Cs. A.

A LÁNGELME.

Az irodalomtörténet elméletéről tartott előadás-sorozatból.

Ha irodalmi kutatásokat, irodalomtörténeti vizsgálato-
kat azzal a céllal végzünk, hogy az irodalomban megnyilat-
kozó nemzeti lélek mivoltával jöjjünk tisztába, vagy ha azzal
a céllal, hogy a legkiválóbb műveknek és ezen legkiválóbb
művek íróinak alkotásában inkább az emberi szellem élet-
folyamatát vizsgáljuk: legtöbbször megyünk, ha a legkiválóbb
műveket vesszük szemügyre és azon írókkal foglalkozunk,
akik a legkiválóbbak, legjellemzőbbek.

Ha a nemzeti erőről van szó ez azokban mutatható ki
legvilágosabban, akiknek a lelkében mintegy összpontosulva
jelenik meg és így hat át munkáikra. Ha a köreszmék meg-
ismerését óhajtjuk, ez a feladat megint azok munkásságának
a vizsgálatára utal bennünket, akik a maguk korának a lelkét
legteljesebben magukba fogadták és legnagyobb hatással
tudták visszaadni. Ha irodalmi hagyomány értékléséről van
szó, e tekintetben is azoknál kell megállapodnunk, akikre az
irodalmi hagyomány a legmélyebb, a legnagyobb befolyást
gyakorolta, ellenére annak, hogy a leghatározottabb, leg-
sajátosabb egyéniségek voltak.

Az egyéniség bizonyos határozottság, ennek a határo-
zottságnak mindig megvan a maga külön erélye, külön ener-
giája. Ez teszi azt, hogy az irodalmi hatásokat a legkiválóbb,
legeredetibb szellemekben nyomozhatjuk legtöbb sikerrel,
mert ezek fejezik ki legnagyobb energiával és eréllyel. A leg-
kiválóbb egyéniségek, az irodalmi életnek legnagyobb hősei
a genie-k — a lángelmék.

A szónak az eredetét kutatva, a genitusra, ingeniumra
mehetünk vissza. A «genie», a francia forma, európai hasz-
nálatba a XVIII. században kerül s az akkori francia iroda-

lom révén terjed el. Eredetileg nem igen jelentett többet, mint valami munkára, valami feladatra vonatkozó sajátos képességet. Az alkotó, a veleszületett — ingenium ingenitum est — szellemi erőnek a közönségest, a rendest túlhaladó legmagasabb, legfelsőbb mértékét értjük alatta.

Lange Konrád, tübingai egyetemi tanár, *Das Wesen der Kunst* című nagy mű szerzője, akképen fogja fel a lángelmét, hogy ez az emberi műveltség legfelsőbb, legmagasabb megjelenési formája. Lángelmének nevezhetjük Lange értelmezése szerint azt, aki nemcsak személyileg a maga korlátolt külön életét éli, hanem ebben az életben éli egyszersmind a mások, úgyszólván az egész emberiség életét. Más szóval: altruisztikus életet él, nemcsak magában él, hanem másban is, sőt nemcsak másban, hanem mindenkiiben. A geniének ez a fogalmazása vezeti Langet arra a gondolatra, hogy mivel a művészetben is ez az altruizmus, ez a más vagy mások életében élés alapfeltétele minden művészi alkotásnak és minden művészi hatásnak, ennélfogva a genie érvényesülésének legmegfelelőbb tere: a művészet. Minden művészi hatás attól függ, hogy mennyire tud valaki, akár mint művész, akár mint műélvező, a maga külön érdekköréből kiemelkedni, erről megfeledkezve átmenni másokba, átmenni mindenkibe.

Langének az a meghatározása voltaképp Schopenhauer felfogására támaszkodik: *Die Welt als Wille und Vorstellung*.

Schopenhauer a lángelmében az intellektusnak, az értelemnek keresi a legmagasabb fokát: az akarattal mintegy szembeállított világszemléletet. Az ilyen értelemben felfogott intellektus, amely tisztán a dolgok megismerésére törekszik minden egoisztikus mozzanat nélkül, az akarati folyamatok minden beavatkozása nélkül, ez Schopenhauer szerint a geniének, a lángelmének uralkodó, határozó jegye, sőt tartalma. Ő ezt a képet mintegy Goetheből s magamagából állította össze. Azonban Goethe pályájában csak időlegesen jelentkezik az a kép, amelyben Schopenhauer a lángelme valóját kereste és megfogalmazta.

Vischer Friedrich Theodor nagy eszthetikájának II. kötetében a lángelmét következőleg határozza meg: «A fantázia tiszta és teljes működése az egyénben a genie. Belső

munkája mindenekelőtt szellemi folyamat ; ez azonban eredeti erejével, termékenységével, biztosságával, szükségességével, egyszerűségével és csendes mélységével — ami az egész személyiségen mint naivitás jelentkezik — éppen annyira természeti folyamat is, s ezért, jóllehet az első viharzástól és töretéstől (Sturm und Drang) küzdelemmel és fáradsággal, de mégis biztosan tör a célra, t. i. a szabad szükségességre, amely maga szab törvényt magának a meggondoltságra, amely mégis ihlet marad».

Vischer komplikált, bonyolult mondatában az a fődolog, hogy a fantáziának az a munkája, melyet geniének mond, szellemi folyamat, de egyúttal természeti folyamat is, a többi mind ennek csak mellékes határozománya.

Vischernek ez a főgondolata Kantra támaszkodik, aki a *Kritik der Urtheilskraft*-ban (46—50. §.) szintén adta egy híres, de rövid meghatározását a lángelmének: «A genie természet, mely a művészetnek törvényt ad». A genie munkája Kant szerint a természet szükségszerű munkája.

Ezt a magyarázatot Vischer továbbfejtí s ebben a továbbfejtésben a geniének különösen három mozzanatát tartja fontosnak és jellemzőnek. Az első a geniének az eredetisége, azaz a lelki szervezetnek oly szálakból olyatén szövődéke s ezen szálakkal, ezen szövődékekkel olyatén munkája, amely csak az övé és rajta kívül senkié másé, amely benne csak egyetlenegyszer fordul elő. Az a tulajdonsága a geniének, amelynél fogva újat talál ki, újat mond, új eszméket, új formákat, új világgépet ad. S minélfogva teheti ezt? Maga-magánál fogva, mert a világot új módon csak magamagához hasonlítva és senki máshoz nem hasonlítva fogja fel és adja vissza.

A másik a genie objektivitása, tárgyiasága. A genie szerinte feltétlenül eredeti és feltétlenül tárgyias. Azonban ez a két határozomány egymással ellentétben látszik állani. Ha a genie eredetiségénél fogva szükségszerűleg önmagát adja abban a világgépben, amelyet alkot, hogy lehet akkor ez a világgép tárgyias? Vischer nagy gonddal igyekszik kiegyenlíteni ezt a látszólagos ellenmondást s okoskodásának az a lényege, hogy a genie eredetisége éppen abban áll, hogy képes

a világ olyan képének felfogására, amely való, de csak neki magának nyilatkozik meg, csak ő láthatja éppen eredetiségénél fogva.

Harmadik fontos mozzanat, melyet Vischer kiemel, a genie intuitiója, az a tulajdonsága, azaz ereje, amelynél fogva szinte észrevétlen, könnyedén, mintegy ajándékba kapva, azoknak a módoknak, azoknak az eszközöknek, amelyekre minden más embernek szüksége van, igénybevétele nélkül szerzi meg a maga képzetait, ismereteit, gondolatait, szóval a maga világismeretét. Dessoir Miksa 1906-ban megjelent esztetikájában (*Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Stuttgart) szintén foglalkozik a genie kérdésével és rendkívüli fontos határozományául, jegyéül emeli ki ezt a csodálatos intuitív erejét. Akképen magyarázza, hogy a genie mint szellem a lelki élet körében a benyomásokkal szemben éppen úgy viselkedik, mint ahogy testünk viselkedik mindannak irányában, amit magába fogad.

Shakspere alig járt iskolába, csak az élet iskoláját járta s a lángelme intuitiójánál fogva mégis ismerte jóformán az egész világot, ismerte minden vonatkozásában, ismerte oly teljesen és mélyen, mint talán kivülről senki. Ismerte az emberi társadalmat, ennek minden rétegét, minden tulajdonságát, a természet is minden tudós foglalkozás, minden szakszerű velebánás nélkül tárta fel előtte titkait. Raphael tisztán intuitiójánál fogva jut a világismeret azon óriási mértékéhez, amelyet mély belátással, igaz felfogással, egyszerűséggel állít elénk a Vatikán nagy freskóiban.

A magunk köréből is felhozhatjuk Munkácsy Mihály példáját, aki jóformán kis gyermek korában mesterségre került, elszakadt a művelődésnek azoktól a forrásaitól, ahonnan mi a magunk műveltségét meríteni szoktuk és később a genie intuitív ereje által képes volt felemelkedni a szellemi világ legmagasabb régióiba. A költészet eszménye Miltonban, a művészeté Mozartban, a nemzeti erő, a nemzeti politikának legmagasabb felfogása Árpádban, a vallásos életnek legfelsőbb, legnemesebb eszményei passzió-képeiben: *Krisztus Pilátus előtt*, a *Golgotha*, *Ecce homo*-ban, mindezekben az emberi szellem legmagasabb régióiba emelkedik,

ezekből merít eszméket és kifejező erőt. Hogyan képzelhetnők ezt a csodálatos fejlődést másképen egy ilyen, jóformán iskolába sem járt embernél, mint a geniének ezen intuitív ereje által, aminél fogva mindenből, amit hallott, mindenből, amihez olvasmánnyal hozzájutott, sokkal többet értett, tanult és látott, mint ahogy másnak ezen intuitív erő híján látni és tanulni adatott. Ez a három fő kritériuma van Vischer-nél a geniének.

Kant a lángelme tevékenységét a művészi élet körére szorítja s ennek abban adja okát, hogy a művészetben a lángelme és a kisebb tehetségnek a munkája s ennél fogva maga a lángelme s maga a kisebb tehetség specifikus, fajszerű különbséget mutat. A lángelme mindig eredeti, addig valami nem látottat hoz létre, a kisebb tehetség ügyesen jár másnak a nyomában, tetszetősen utánoz másokat. Míg ellenben a tudomány mezején a legnagyobb felfedezők s a tudomány szerényebb bűvárai, munkásai között csakis fokozati s nem lényegbe vágó, nem specifikus különbséget állapíthatunk meg. Ebben kétségen kívül tévedett Kant, de az a gondolat, amelyből ez a felfogása kialakult, amelyen ez a megkülönböztetése sarkallik, lényegében mégis helyes: hogy a genie munkájának s ennél fogva magának a lángelme határozó tényezője a képzelő erőben, a képzeleti folyamatoknak nagy fejlettségében van. A tudomány nagy munkásaiban, a tudomány lángelméiben ennek a képzelő erőnek, ezeknek a hatalmasan kifejlődött képzeleti folyamatoknak ép oly nagy a feladatuk, mint a művészet terén, a művészet lángelméinél. Abban téved Kant, hogy a tudomány munkásaiban nem látja ezeket a képzeleti folyamatokat.

Kant eszthetikája igen szoros kapcsolatot mutat Schiller elméleti munkásságával. Schiller *Az eszthetikai nevelésről (Über die aesthetische Erziehung des Menschengeschlechtes. 1795)* írt dolgozatában a geniének kiválóan fontos elemét, tényezőjét naivitásában keresi, abban a naivitásban, amely nem elvek, nem elmélkedés, hanem érzések szerint cselekszik és szól. A naivitásnak ez a fontosnak látszó mozzanata utat talál Vischer felfogásához is, hol a genie meghatározásában világosan megjelenik a naivitás fogalma, jegye.

Nálunk Greguss Ágost első esztétikai munkája 1849-ben jelent meg, *A szépészet alapvonalai* címen. Ez volt az első könyv, mely a forradalom után napvilágot látott és ez volt az utolsó, melyet a Kisfaludy-Társaság elhallgattatása előtt még közrebocsátott. Greguss ebben a kis könyvben még egészen hegeli állásponton áll, kinek filozófiáját ő mint hallei tanuló az ottan előadó híres tanártól, Erdmann Jánostól szíttá magába. De jelentkezik benne Vischer megindult nagy esztétikájának, az alapfogalmakat tárgyaló részleteinek a hatása is, melyek akkor már közkézen forogtak. Greguss később megvált ettől a rendszertől, úgy hogy egyetemi előadásai után készült másik esztétikájában, mely *Rendszeres széptan* nevet visel s amely halála után tanítványai által összeállítva jelent meg, már egészen más, inkább pszichológiai alapon áll. Sajátságos, hogy ebben, hol inkább várhatnók, a hol szinte elkerülhetetlen a fantáziáról beszélni, nem szól a genieről, hanem szól az elsőben, *A szépészet alapvonalai*-ban, még pedig igen részletesen, úgy hogy fejtegetése ebben a kérdésben nemcsak leggazdagabb, legbővebb, amit a magyar irodalomban felmutathatunk, hanem körülbelül a legértékesebb és legtanulságosabb is.

Greguss mint a képzelet tanának egyik részletét tárgyalja a lángelme kérdését s meghatározza a geniet következő módon: «az eszményt, az ideált megteremtő fantázia a legmagasabb fejlődésnek legmagasabb fokán». Látnivaló a rokonság, az összeköttetés közte és Vischer magyarázata közt. Greguss is három határozmányát jelöli meg a geniének.

Egyik az, hogy újat teremt — ez a Vischer-féle eredetiség — s ennél fogva páratlan, senki hozzá nem hasonlítható. A másik jegye Greguss szerint a lángelmének, hogy egyetemes, nem mindent tudó, nem mindenhez értő, hanem mindig és mindenütt ható, nem egyetemes képességű, hanem egyetemes hatású, azaz minden korra és minden népre megtartja hatását. Harmadik határozmány az, hogy mindig bizonyos külön körben mutatkozik, a szellemi munkásságnak valamely külön, meghatározott területén működik s ezen a meghatározott területen alkotott műveivel gyakorolja azt az egyetemes hatást, amely szintén kritériumául van felállítva a

genienek. Tehát a genie a képzeletnek egy olyan ereje, amely bizonyos körre koncentrálva jelenik meg és ebben a körben éri el általános, egyetemes, mindenkire és minden korra szóló hatását. Példáiban úgy magyarázza, hogy Shakspeare genie volt mint drámaíró, de többi költeményeiben már csak tehetség. Michel Angelo lángelme volt mint szobrász, de költeményeivel már egyáltalában nem. Általános, mindenre való tehetségek vannak, de általános, mindenre való lángelmék, geniek nincsenek.

Ezeket a fontosabb és gondolatébresztő nyilatkozatokat, fejtegetéseket összefoglalva a genie lényegéről, ezeknek az elmélkedéseknek két körét különböztethetjük meg. Az egyik az intellektusban, az értelmi erők és folyamatok legmagasabb fejlettségében (Schopenhauer, Lange), a másik pedig a fantázia, a képzelő erő legmagasabb fejlődésében keresi a genie lényegét.

A genie a fantáziának tiszta, teljes, legmagasabb fejlettsége, amely ennél a fejlettségénél fogva behat, képes behatni a dolgok lényegébe intuitive, de nem marad meg a szemléletnél, nem állapodik meg a megértésnél, hanem amit szemlélt és megértett, amit a maga külön eredetiségével felfogott, ugyanazzal az eredetiséggel ki is fejezi, mindenki által felfoghatóvá teszi, mint eredetit s mint új igazságot nyilatkoztatja meg az emberi szellem előtt.

A genie tehát a képzeletnek bizonyos rendkívüli fejlettsége, kapcsolatban mindig az eredetiséggel s az alkotó erővel.

Hogy példával is megvilágítsuk a dolgot, nézzük a magyar költészetnek egy pár képviselőjét, akiket minden kétségen kívül lángelméknek kell tartanunk. Az egyik mindenestre az lesz, aki nemcsak a magunk felfogása szerint lángelme, hanem akit jóformán az egész művelt világ ilyennek ismer: Petőfi; a másik, akinek lángeszében szintén nem lehet semmi kétségünk, ha pályájának és munkásságának egészét figyelembe vesszük: a költő Zrinyi Miklós. Felhozhatjuk Széchenyi Istvánt is.

Éreztet-e velünk Petőfi költészete valami új, nagy, általános érvényű igazságot? Ne tekintsük most az ő költői egyéniségének egyes, sokszor kiemelt, jellemző vonásait,

sugárait, hanem csak azt, hogy találunk-e egy olyan igazságot, melyet egész költészete mint valami újat, egyetemes érvényűt nyilatkoztat meg és az egész emberi szellemnek birtokává tett.

Nálunk nincs költő s a külföldön is alig találunk olyat, akinek a pályája és munkássága olyan tisztasággal, olyan erővel éreztesse velünk az egész emberi életnek, az egész világnak költői voltát, vagyis, hogy az egész élet minden mozzanatában, az egész világ minden jelenségeivel költői hatást tesz, mint Petőfi pályája és munkássága. Mindannak, ami a költő lelkét hullámoztatja, amint a költő visszatükrözteti az élet és világ képeit, benyomásait, minden képnek, minden benyomásnak lehet gyönyörködtető mozzanata. A képzelet és gondolat, a nyomor és biztosság, a szenvedések és diadalok, a lelkesedés és harag, a keserűség és gyűlölet, szóval mindaz, amit láthatunk és érezhetünk, ami kívülünk van és történik, ami bennünk visszhangot kelt, megtalálhatja azt a kifejezést, amellyel gyönyörködtet, tehát költői, művészi lehet. Az életnek, a világnak ez az egyetemes költőisége nyilatkozott meg Petőfiben olyan hatalmasan, hogy az egész emberi élet, az egész világ költői vagy legalább költői érzésű, költői képzeletű s költői felfogású ember előtt az egész világ, az egész élet minden mozzanatában költői. Ez egy igazság s ezt az igazságot újnak, nagynak, természetesnek, szükségszerűnek érezteti Petőfi a maga költészetével.

Nézzük csak Petőfinak azokat a költeményeit, amelyekben a maga költészetéről vagy általában a költészetnek az élethez való viszonyairól szól, milyen jellemző, milyen megvilágító példái a fentebb mondottaknak. Így a *Verseim* című kis költemény, mely azzal kezdődik, hogy :

A költészet fája életem,
Minden versem egy levélke rajt . . .

tehát élete az a fa, mely a költészet leveleit hajtja. Élete mindazoknak a mozzanatoknak, változásoknak, benyomásoknak a sorozata, amelyek kiteszik az emberi életet, mindaz hozzátartozik költészetéhez, ahány levelet hajt élete, annyi levelet hajt költészete. Ott van a *Képzetem* című költemény,

azután *A költészet* című verse. Az *én Pegazusom*, de legjellemzőbb, legmegvilágítóbb valamennyi közt *Dalaim* című költeménye.

Mindaz, ami keresztül viharzik lelkén, ami ezt felmelegíti és megfagyasztja, mindaz költészetté lesz. Egy új, nagy igazság az, amit Petőfi költészete, lángelméje a maga eredetiségében kifejez és megnyilatkoztat.

Hát Zrínyi pályájában, munkásságában van-e ilyen igazság? A hazafiú, a vallásos, a politikai és költői eszmények összhangját, a közéletet vezető ideálok harmóniáját, szükségképen együttes erejét példázza ilyen új nagy igazságú Zrínyi lángelméje. Hogy értsük ezt? Zrínyi politikus is, katona is, költő is volt s mindazokban az életkörökben, amelyekben élt és működött, egy-egy ideál lebegett előtte: a katona, a politikus, a költő, a hazafi ideálja. Összes ideáljait benső harmóniába tudta összefoglalni, mind egy célra, a haza felszabadítására vezetnek. Ezen gondolkodik és ezért tesz mint katona, ezért fordul Istenhez a maga vallásos érzésében, ennek akar szolgálatot tenni költeményével, ezt képviseli mint politikus a szétszaggatott haza különböző pártjainak, politikai és vallásos pártjainak egyesítésére való törekvéseivel.

A közéletet vezető ideáloknak ez a nagy egysége az, amit új, eredeti, nagy igazságként nyilatkoztat meg Zrínyi pályája. Megnyilatkoztatja ezeknek az erőknek összeütkezése, békétlensége világában, akkor, mikor a vallásos harcok, a vallásos elkéseredések egymással szembe állítják a vallásos eszmét, a politikai küzdelmek, a politikai pártviszályok egymással szembe állítják a politikai ideált. Óriási dolog volt az a gondolat, melyet Zrínyi legvilágosabban a Zrínyiásban, de politikai, katonai munkáiban is mindenütt hirdet, hogy a vallás, a politika, a hazafiság, a költészet ideálja mind összefogódzva, mind harmóniába szegődve szolgáljanak egy eszmét, segítsenek egy hazafias törekvést diadalra: a nemzetnek és az ország területének a felszabadítására.

Mi volt Széchenyi István pályájában, írói és közéleti munkásságában az a nagy igazság, amely az ő lángelméjéből, geniejéből született? Az, hogy a magyar nemzetnek a jövője haladó képességétől van feltételezve, hogy nemzetileg csak

abban a mértékben erősödhetik, fejlődhetik, amilyen mértékben a koreszmék haladásával, fejlődésével kapcsolatot tart. Ennek az eszmének a lelkekbe való beültetésére szolgál az ő lángoló szeretete a maga fajtája és a maga hazája iránt. Ezt szolgálja bámulatos tettvégya, tettereje. Ez a gondolat, amint Széchenyiben megjelenik, új és eredeti.

Attól kezdve, hogy Széchenyi ezt a gondolatot hirdeti, hogy geniejével, lángelméjével sikerül neki irataiban, gyakorlati munkásságában, szónoklataiban az egész nemzet meggyőzésévé tenni, úgyszólván vérébe bevinni: ez a gondolat lesz az egész magyar politikának vezérlő eszméje s jóformán mindvégig megmarad. Ez a gondolat vezeti Széchenyi után Kossuth munkásságát, ez vezeti Deák Ferenc működését stb., t. i. az emberi haladásnak és a nemzeti haladásnak összekapcsolása olyképen, hogy egyik támogassa a másikat, egyik által fejlődjék a másik is. Ezt az utat mutatja Széchenyi genialitása műveltségi, társadalmi politikai tekintetben s ez az az új, nagy igazság, amely minél természetesebbnek, minél szükségszerűbbnek látszik előttünk, annál magasabbnak tűnetheti fel szemünkben Széchenyi geniejét, akiben ez az eredeti, új gondolat megszületett.

De hogy Petőfi az ő nagy igazságának — az egész élet költői voltának —, hogy Zrinyi az ő nagy igazságának — a közéletet vezető eszmények szükségszerű harmóniájának —, hogy Széchenyi az ő nagy igazságának — az emberi és a nemzeti haladás eszméje kapcsolatosságának —, hogy mind a három ezeknek a nagy igazságoknak a tudatára, megértésére jutott, hogy ezt ki is fejezte, még pedig akként, amint kifejezte: ennek végső oka az ő eredetiségükben, egyenesen erre való alkotottságukban van. A természet arra alkotta s akként képezte őket, hogy ezeket az igazságokat egészen természeteseknek, egészen szükségszerűeknek ismerjék fel, hirdessék s ajándékozzák az emberi vagy a nemzeti szellemnek.

Petőfi lelkének alapvonása kétségkívül az ő értékének, az ő becsének méltó önérzete, erkölcsi valójának folytonos, soha meg nem ingó bizalma önmagában, melyet Grimm Hermann fejedelmi önérzetnek nevez.

Annyira becsülte és értékelte magát Petőfi, hogy külső és belső életének minden mozzanatával bátran állhatott és állott is ki a világ elé. Az az élet, amelyet folytatott, a legkülönműbb benyomásokkal árasztotta el s a legváltozatosabb helyzetekbe hozta, a természeti, a falusi élet legkezdeteleesebb viszonyaiból kiindulva elvezette a nagy emberi életközösség, a nemzeti életközösség, sőt az egész emberi életközösség érdekeinek, köreinek, érzelmeinek ahhoz a legbonyolultabb összeütközéséhez, amelyet a forradalom s Petőfi szerepe a forradalomban mutat.

Nagy becsérzetéhez, az élet sajátos, hatalmas iskolájához vegyük hozzá még korai függetlenségét, amelynél fogva érzéseiről, viseletéről, tetteiről tulajdonképen csak magának kellett számot adnia. Ez a függetlenség, érzéseinek, tetteinek ez a szabadsága fejlesztették ki egyéniségét. S csak ez az egyéniség, amelyet egy ilyen változatos, gazdag lélek fejlesztett, amely egy ilyen önbecsérzetet vall, volt alkalmas a maga eredetiségében az élet éppen azon igazságának felismerésére és teljes eredetiséggel hirdetésére, amelyet Petőfi költészete kifejez, t. i. hogy az egész élet, az egész világ költői.

Zrinyi jóformán a legelőkelőbb, leggazdagabb magyar családnak a sarjadéka s mint ilyen családi és vagyoni állásánál fogva a dolgokat, az életet, a világot bizonyos magasságból nézhette és nézte is. Egyetemes műveltségénél fogva, amelyben a politikai, katonai, vallásos és tudományos műveltség egyesült, messze és mélyen láthatott. Vallásos iskoláját Pázmánynál végezte, katonai iskoláját Csáktornya várában, tudományos iskoláját Nagyszombatban, Grécban és Olaszországban. Minden irányban kiművelte lelkét és ez oda emelte, hogy igen sok körben vizsgálódhatott. S ez a magas álláspont, ez a széles látkör feltétele annak az összhangzatos eszmei tartalomnak, amelyet Zrinyi élete és munkássága mutat. Sok irányban, sok körben tájékozott. Ez a sokféle tájékozottság igazi gondolkodó szellemeknél nemcsak a műveltségnek, hanem a felfogásnak is bizonyos egységébe szokott összeolvadni.

De mehetünk még tovább is. Zrinyi, mikor kilép az életbe, pályájánál fogva nagy úr, politikus, katona és író.

Ezekben a különböző életkörökben nemcsak tájékozódik, mint előbb, hanem egyenesen dolgozik, forgolódik. Végül fontos családi története is, az a jóformán erkölcsi hagyomány, melyet családjától, ennek a családnak örökségéül vett. A Zrínyiek története úgyszólván a közért való önfeláldozás iskolája, útmutatás arra nézve, hogy az egyes ember életrendeltetése: a köznek élni egész az önfeláldozásig. Ez a családi iskola, amelynek felséges tanítása úgyszólván véreből volt a költőnek, a közügynek mindennél többrebecsülését oltotta belé s azoknak a tényezőknél, azoknak az eszméknek, melyek a közéletet vezetik, összhangba hozatalát, mindennek egy célra irányulását.

Széchenyi lelkivilágához minél behatóbb pszichológiai elemzéssel közeledünk, annál feltűnőbb lesz fantáziájának, képzelőerejének a nagysága, gazdagsága, rohamossága. Ennél a nagy fantáziánál fogva hozott Széchenyi kapcsolatba eszméket, fejlődési irányokat, amelyek korábban a közfelfogás szerint nemcsak kapcsolatban nem állottak, hanem szinte kizárni látszottak egymást. Azonkívül volt Széchenyi egyéniségében, kapcsolatban fantáziájának ezzel a fejlettségével, valami rendkívüli nyugtalanság. S ezzel az örökös nyugtalansággal van kapcsolatban az ő nagy kedve, hajlama a messze-utazásokra, Nyugatra és Keletre. Ezeken az utazásokon, melyekre erős fantáziája, nyugtalan véralkata viszik, különösen Európa Nyugatán, behatóan, alaposan megismerkedik az emberi haladásnak azokkal a fokaiival, képeivel, melyekben ekkor legmagasabban mutatkozik az a fejlődés, amelyre a maga nemzetét is emelni szeretné. Így az ő utazó kedve eszközévé lesz annak, hogy biztos, határozott célokat tűzhessen ki nemzete haladása elé.

Fiatal korában katona volt. Részt vett a Napoleon elleni lipcsei csatában, hol kitüntette magát. Ez a katonai nevelés főképen akaratát erősítette. Erre is szüksége volt, hogy pályája, iratai és tettei egyaránt oly hatásosan és erősen fejezzék ki életének nagy gondolatát s hogy határozottan is tegyen érte.

De még egy mozzanatot nem szabad figyelmen kívül hagyni: egyike volt azoknak a magyar politikusoknak, akik

legbensőbb összeköttetést tartottak a magyar költészettel. A magyar költői irodalomnak azok a kiváló képviselői, kik Széchenyi idején írtak és hatottak, különösen Berzsenyi, Vörösmarty, Fáy András, Kiss János, de a többiek is, szoros összeköttetésben állottak Széchenyivel. Jóformán még azokat is, akikkel életében sohasem találkozott, lelki barátainak, útmutatóinak érezte, még pedig két okból: saját költői hajlamánál fogva, amennyiben maga is írt verseket, és mert ezekben a költőkben látta a nemzeti haladásnak legkiválóbb harcosait. Ha *Hitel*-ét nézzük, nem találunk könyvet, melyben annyi idézet volna magyar költőkből, mint ebben. Ez a hajlama nagy nemzeti hevét táplálja és tovább élteti benne. A nemzet életcélja, melyet fantáziája eléje festett és az ehhez vezető út, az emberi és nemzeti gondolat egyesítése mindinkább belegyökeredzik lelkébe. Ebből következő tetteire és akarata, szóval mindazok a viszonyok, amelyek egyénisége fejlesztésében mutatkoznak, őt is, mint Petőfit és Zrinyit, mintegy predestinálják annak az új igazságnak a hirdetésére, mely életének fő tartalma volt.

Tehát mind Zrinyi, mind Széchenyi, nemkülönben Petőfi már akként volt alkotva, az élet úgy fejlesztette őket, azokkal a sajátos tehetségekkel ruházta fel, amelyeknél fogva a lángelme alkotó, teremtő magaslataira emelkedhettek, honnan a körülmények feltűnő világnak éppen azt az igazságát találták meg, ismerték fel s nyilatkoztatták ki, amely az ő szellemi valójuknak legjellemzőbb tartalmát tette.

Ime, milyen fontos mozzanat az, amit az íróban az esztétika nyelvén eredetiségnek, a pszichológiában pedig egyéniségnek nevezünk, mert tulajdonképen egyéniség annyi, mint eredetiség.

A geniének alkotó, teremtő képességére az újabb francia esztétikai irodalomnak van egy igen elterjedt és népszerű terméke: Eugène Véron esztétikája (*L'esthétique*), mely 1878-ban jelent meg. Ez a munka inkább művészettan, mint széptan. A művészeteknek különösen szubjektív pszichológiai elemeivel foglalkozik s azt tanítja, hogy a művészet természetes eredménye az emberi szervezetnek, mely természeténél fogva sajátos élvezetet talál az alakok, a vonalak, a színek,

a mozdulatok, a hangok, a rithmusok, a képek bizonyos kombinációjában. De ezt a gyönyörűséget mindezeknek csak olyan kombinációiban találja, amelyek a léleknek olyan érzelmeit fejezik ki, amelyek az emberi lélekben az élet benyomásai és a természet szemlélete útján, ezek hatására keletkeznek. Minden művészet a személyiség kifejezése, különösen a költészetnek, mégpedig nemcsak a lírai, hanem éppen úgy a drámai és epikai költészetnek is, forrása az emberi lélek, amely érez, felindul, hevül, tehát az érző emberi lélek.

A lángelméről való fejtegetését így kezdi: «le génie est avant tout le pouvoir de créer» (a genie mindenekelőtt az alkotás képessége). Ezt a mozzanatot, az alkotás képességét tehát úgy tünteti fel Véron, mint a genie valójának nemcsak legszembetűnőbb, hanem legfontosabb jegyét.

Ezzel a nyilatkozattal polémiát indít meg Taine Hippolit ellen. Különösen a *Philosophie de l'art*-ban foglalt következő helye, tétele ellen foglal állást: «A művészet feladata valamely lényeges vagy feltűnő jelleget, ennél fogva uralkodó eszmét világosabban és teljesebben kifejezni, mint ahogy valóságos dolgok teszik. Ezt az egyetemmel összeköttetésben levő részleteknek összefoglalásával eszközli a művészet, amelyek viszonyait törvény szerint alakítja át.»

Véron azt mondja, hogy Taine itt logikával helyettesíti a fantáziát, fantázia helyett logikát követel a művésztől, a művészetet összekeveri a tudománnyal s a művészetet a tudomány kedvéért egyszerűen elnyomja. A dolgok lényegiségét, valóját s az ezekre vonatkozó törvényeket nyomozni és kifejezni a tudomány feladata, a tudomány sajátlagos hivatása, nem pedig a művészeté. A művészet nem lehet semmi egyéb és nem is más, mint annak a benyomásnak hatásos és gyönyörködtető kifejezése, amit a dolgok a művész lelkére gyakorolnak.

Véron figyelmen kívül hagyja azt, hogy a lángelmének, tehát a legkiválóbb, legelőkelőbb művésznek megvan az a természettől ajándékozott képessége, hogy benyomásaiban, amelyeket a valóságtól, a dolgoktól vesz, ennek a valóságnak, ezeknek a dolgoknak éppen a lényegisége jelenik meg. Véron megfélekedzik a lángelmének arról a képességéről,

hogy intuitiójánál fogva belát a dolgok lényegébe. Tehát Véron nem gondol arra, hogy a lángelme eredetisége; az ő szubjektív mivolta éppen arra való, arra van teremtve, hogy a dolgok lényegiségét minden tudós elemzés, minden reflexió nélkül megérthesse, megkapja.

A genie alkotó erejére Kant is rámutat híres fejtegetéseiben (*Kritik der Urtheilskraft.* 46—50. §.). Kant azt mondja, hogy a genie a művésznek veleszületett alkotó tehetsége, tehát éppen ennél a mozzanatnál fogva valami természeti adomány, az ő munkájában a természet munkája, az ő szellemi erejében a természet ereje jelentkezik.

A magyar művelt közönségre nagy hatással voltak Blair Hugónak *Rhetorikai és eszthetikai leckéi*, melyek fordítását az Akadémia adta ki 1838-ban. Blair a genie kérdését az ízléssel kapcsolatban fejtegeti és ebben a kapcsolatban akként határozza meg a geniet, hogy míg az ízlés a művészet alkotása megítélésének a képessége, a genie, a lángész inkább a lelki indíttatás végrehajtásának, alkotásának a képessége. Tehát az a fő jegy, amelyben a genie lényegét látta, megint az alkotásnak, a teremtésnek a képessége és amennyiben az egyszerű ízlésnél a genie, a lángelme magasabban álló lelki adomány, lelki képesség, éppen azért a természet takarékosági törvényei szerint az a kör, amelyben a genie érvényesül, amelyben dolgozik, rendesen jobban el van határolva, kisebb térre szorítva, mint amelyben a kisebb tehetség vagy az egyszerű ízlésű ember mozog. Amint a legerősebb fény az egy pontban összegyűlő sugaraktól ered, éppen úgy ez a legerősebb szellemi fény is mintegy egy pontra gyűlése a lelki élet sugarainak. Ezek azok a gondolatok, melyekkel Blair Hugó először magyarázza a nagy magyar közönségnek a lángelme mivoltát.

Utána 1841-ben jelenik meg egy kis magyar esztétikai munka, a legfontosabbak, sőt a legértékesebbek egyike, melyek egyáltalában valaha megjelentek. Ez a munka Henszlmann Imrének első fiatalkori dolgozata, *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések között*. Fontosságát az teszi, hogy a művészetről való elmélkedést, a művészet törvényeinek a keresését ki akarja ragadni a spekulatív

esztétika köréből annyira, hogy a széppel, a szépnek az eszméjével való foglalkozást is egészen céltalannak mondja és annak a tudománynak, mely koráig és korában a széppel foglalkozott, tulajdonképeni feladatául a művészet lényegének, törvényeinek a felismerését és ismertetését tűzi ki. A széppel semmi bajunk, csak a művészethez van közünk!

Azokat a vonásokat, jegyeket keresve, amelyek az emberi szellem alkotásait művészi jelentőségre emelik, művészetté teszik, három ilyen vonást, ilyen jegyet emel ki. Az egyik a jellemzetes, az a tulajdonsága a műveknek, melynél fogva a tárgyat, amelyet feltüntetnek és az alkotót, ki ezt a bizonyos tárgyat feltünteti, a maga sajátos valójában mutatja be, jellemzi. A másik ilyen elengedhetetlen jegye a művészetnek elevene, az a tulajdonság, amelynél fogva a művészet feltüntette tárgyak az élet határozottságában, különösségében jelenjenek meg általa. A különösségnek, elhatároltságnak ez az elevevése kell, hogy áthasson minden igazi művészetet. Végre harmadik jegyül említi a művészetnek a célirányos vonását. Célirányosnak mondja Henszlmann mindenek felett a művészetnek olyatén megalkotását, megszerkesztését, amely legalkalmasabb annak a hatásnak előidézésére, melyet vele a művész el akar érni.

A «jellemzetes» tárgyalásánál tér ki mintegy mellékesen a lángész magyarázatára és a lángészben, a lángész jegyei közül legszembetűnőbbnek, legelengedhetlenebbnek azt tartja, hogy mindenre, amit alkot, félreismerhetetlenül rányomja egyéniségének sajátos bélyegét, mindent az ő egyéni eredetiségének félreismerhetetlen színével von be s ez rávezet mint kiváló alkotásra még olyanokat is, kik a művészet birodalmában behatóbb tájékozottsággal, ismerettel nem rendelkeznek. Mikor ez az eredetiség elsősorban szemünkbe tűnik, akkor ilyen kiváló tehetséggel, lángelmével van dolgunk.

Felhozza példakul a nagy metszőket: Marc-Antonio Raimondi-t, aki Dürernek a képeit, majd később Raphaelnek a rajzait metszette, de akként, — jóllehet idegen alkotásokat másolt — hogy még a másolatra is rányomta a maga eredeti felfogásának, eredeti szemléletének a félreismerhetetlen jegyét. Felhozza Rubenst, aki Raphael- és Tizian-képeket

másolt ; de ezek a képek olyanok, annyira magukon viselik Rubens eredeti szemléletének, felfogásának a színét, érzéseinek, festékkezelésének a nyomát, hogy szintén eredetieknek tetszenek. Ez a fogalom «jellemzetes», nem jelent semmi egyébbet, mint eredetit.

Hosszabb fejtegetést a lángelméről, ennek mivoltáról és uralkodó jegyeiről a magunk irodalmában nem találunk. De találunk egyes igen tanulságos nyilatkozatokat, amelyek közül szintén megemlítünk egy párt. Így Erdélyi János a *Pályák és pálmák*-ban a kritika és a műbölcsélet különbségéről szólva, azt vizsgálja, hogy míg a szorosabb értelemben úgynevezett kritika mindig művekre vonatkozik, egyes művekben fogódik el, addig a műbölcsélet írókat és műveket sohasem tekint a maguk különösségében, a maguk egyességében, hanem mindig a maguk különböző vonatkozásában, vonatkozásukban elődeikhez, korukhoz, nemzetiségükhöz stb. Ezeknek a gondolatoknak révén jut el a lángész kérdéséhez s azt mondja többek közt, hogy «a műbölcsélet a lángészben is megengedi a kölcsönzést azzal a különbséggel, hogy a lángész mindig többet hagy maga után örökül, mint amennyit vett hagyományul». Mi az, amivel többet hagy maga után a lángész, mint amennyit ő kapott örökségül elődeitől? Egyszerűen : maga ! Amit a maga erejéből, a maga egyéniségéből merít s ami aztán az utána következőkre nézve irodalmi hagyományá lesz. Tehát Erdélyinek ebben a mondásában igen világosan, igen élesen ki van emelve a genie eredetiségének, újságának fontossága, mert azt, amivel gyarapítja hagyományát, csak a maga szellemének eredetiségéből veheti és így adhatja tovább.

Gondoljunk például Homerosra ; mit kapott ő örökségül ? Egyes trójai hősokról, egyes kalandokról szóló epikai dalokat, énekeket, rapszódiákat, tehát nagy hős költeményeinek, az *Iliász*-nak és *Odüsszeiá*-nak egyes részleteit, tárgyait rapszódiákban feldarabolva. S mit hagyott maga után mindörökre ? Az eposzt, ezeket az eggyé alkotott, eggyé szervezett rapszódiákat, vagy helyesen mondva, ezeknek a rapszódiáknak eggyé szervezését.

Ott van Petőfi. Mit talált, mit kapott örökül ? Népköltészetet és irodalmi hagyományt. Ez a népköltészeti hagy-

mány nem volt más, mint egyszerű, őszinte kifejezése a szív-élet egy pár nagyon egyszerű mozzanatának, melyből a népköltészet lírája táplálkozik, annak az egy pár nagyon kezdetleges viszonynak, melyből a nép epikája merít. A műköltésztől se kapott mást, mint egy pár magasztos képzelettel kapcsolatos érzést, ezeknek pathetikus és hatalmas kifejezését. Ő pedig maga után hagyta az egész külső és belső életnek a lelki mozzanatait, egész skálájának nagy költői harmóniáját, az egész életet és az egész világot a költészet sugáiraiban megfürösztve, azt a tanulságot, hogy minden költői. Petőfi motívumaira gondolva látjuk, hogy százszorosát hagyta maga után annak, amit a nép- és műköltészetben talált.

Eötvös József gondolatai között egy nyilatkozat így szól: «Miután a legnagyobb költők — tehát a lángelmék — sikerültebb művei csak mindannyi tükrök, melyben az író egész egyénisége vagy annak egyes oldalai tűnnek fel, igen természetes, hogy fiatalkori munkásságaik teszik a legnagyobb hatást. A Wertherek és Childe Haroldok népszerűbbek voltak a Wilhelm Meistereknél és a Don Juanoknál.»

Ezek között a példák között megemlíthette volna az olyanokat is, mint Arany János *Toldi*-ja, sőt a maga munkái közül is megemlíthette volna a *Karthauzit*, mely valamennyi műve közül kétségtől a legnagyobb hatást gyakorolta általában a magyar szellemi életre. De megemlíthette volna különösen és elsősorban Petőfit, mert azt mondja, hogy a fiatal korban, ennek a szabadságával, korlátatlanságával megnyilatkozó eredetiségében van a lángelmék legnagyobb és legmélyebb hatásának a gyökere.

Azok közül a kritikusok közül, akik Petőfi egész szellemét vizsgálták, magyarázni törekedtek, Erdélyi János éppen erre az ő fiatalságára helyezi a súlyt. Petőfi a fiatalság költője. Nemcsak fiatal költő, hanem költői megnyilatkoztatója annak a fiatal léleknek, mely a legfogékonyabb minden benyomás iránt és minden benyomásra, minden hatásra a legtermészetesebben reagál. Petőfi költői nagyságának és hatásának, népszerűségének, közkedveltségének, világhírének is éppen fiatalsága a legfőbb magyarázója és megértetője. Tehát mikor Eötvös a fiatalságnak, a fiatalkori művek nagyobb és mélyebb

hatásáról szól, akkor elsősorban Petőfit kellett volna idéznie, aki legelső sorban a fiatalság költője és a fiatalságnak a hevével érte el azt a rendkívüli hatást, amelyet gyakorolt.

Eötvös ezen nyilatkozata is, melyet egy pár példával megtoldottunk, látnivaló, hogy az eredetiséget emeli ki, erre fekteti a súlyt, mert az, hogy a fiatalok munkái teszik a legnagyobb hatást, más szóval azt jelenti, hogy a fiatal lélek legkevésbé korlátolt a maga megnyilatkozásában, benne jelenik meg legnagyobb erővel az egyéniség, az eredetiség s ezen egyéniség, eredetiség megjelenésének ez a legnagyobb teljessége teszi a költészetben, az irodalomban a legnagyobb hatást.

BEÖTHY ZSOLT.

MADÁCH.

Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémia Madách-ünnepén. okt. 7.

A sivár jelenből lelkünket csak nagy emlékek vagy nagy remények képesek magasba emelni. Mi ez idő szerint majdnem egészen csak nagy emlékeink fölemelő hatására vagyunk utalva, melyeket éppen a jelen év ritka gazdagsággal tárt elénk. Az újév éjjele volt Petőfi születésének századik évfordulója; az ő nagy emlékének ünneplése kiterjed majdnem az egész évre és élénk visszhangot kelt messze hazánk határain túl. Országos megemlékezés tárgya volt — Akadémiánk részvételével is — a gróf Andrássy Gyula születésének s a Kölcsey Hymnusa keletkezésének centennariuma is. És az ünneplések összetorlódása miatt a mostani őszre maradt a Madách Imre emlékének megülvése, bár a századik évnapot tulajdonképen már ez év januárjában éltük át.

Akadémiánk sietett őt halhatatlan művének, *Az ember tragédiájá*-nak megjelenése után 1863 elején tagjává választani; székét már csak egy, barátja, Bérczy Károly által felolvasott művel, alig egy félévvel korai halála előtt foglalhatta el. Akadémiánk tagjai itt körünkben és irodalmunkban élénk részt vettek emléke ébrentartásában és a Madách-irodalom gazdagításában, mélyítésében; most, mikor születése óta egy évszázad telt el s nagy műve megjelenése óta hatvan év szentesítette az első irodalmi babér nyujtóinak ítéletét, új tüzet gyujtunk az emlékezés áldozatoltárán s a köré hívjuk a nemzetet, melynek annyi megalázás között csak a nagy szellemei iránt világszerte nyilvánuló hódolat nyujt elégtételt, vigasztalást és biztatást.

Az ember tragédiájá-nak, ennek a műnek, mellyel — mint Eötvösünk megállapította — egymagával igazolta Madách «rövid, de fényes irodalmi pályáján a reményeket, melyekkel

az egész nemzet fellépését, s a bánatot, mellyel halálának hírért fogadta», *Az ember tragédiájának* keletkezésében, megjelenésében, első és későbbi hatásában valami gondviselészerű vonás nyilatkozik meg, aminő a sorsdöntő nagy eseményeket szokta jellemezni.

Egy, a felvidéki magyar-tót nyelvhatáron régi nemesi családból született magyar földesúr, kit származása, hagyományai, vagyona a gazdálkodásra s a társadalmi, esetleg politikai szerepre jelöltek, korán adja öntudatos költői hajlam jeleit. Azonban elszigeteltsége az irodalmi élettől, költői irányánakképpen az önállósággal járó kissé ridegkülönbszerűsége megfosztja őt minden biztató sikertől s korán elkedvetleníti. Időközben nemzetének katasztrófája kegyetlenül végigostorozza az ő egyéni életét is. A szabadságharc viszontagságaiba két testvére pusztúl belé; családi vagyona jelentékeny részétől megfosztja az új jogrend. Az elnyomatás idejében hazafias érzülete miatt, egy menekültnek nyújtott védelem címén bíróság elé és börtönbe kerül; a börtön nemcsak egészségét ássa alá, hanem családi életét is; elválni kénytelen fiatal nejétől, kihez őszinte vonzalom csatolta. Megtépett lelki világával a falusi élet csendjébe és magányába menekül. Az ősi ház, a kedves környék, a serdülő gyermekek, a jó anya és a megmaradt másik hű élettárs: az íróasztal töltik be férfikora delének éveit. Az a keserű, néha szinte embergyűlöletbe átcsapó világszemlélet, mely már fiatal kora némely versét jellemezte, abban a semmi mással nem pótolható elmélyedésben, melyet a falusi élet nyújt, lassankint az egész emberiség problémáját felölelő magasztos eszmekörben tisztúl és higgad meg, s éppen akkor, mikor a nemzeti élet újraébredésének első zsongása hallatszik be csöndes magányába, mintegy ellenállhatatlan ihlet kényszerítő hatása alatt írja meg alig több, mint egy év leforgása alatt halhatatlan művét, mellyel egyelőre csak legbensőbb barátai ismerkednek meg.

Ki tudja, nem marad-e *Az ember tragédiája* is oly sok mással együtt még évekig a sztrégovai kastély íróasztalának fiókjában, ha szerzőjét a balassagyarmati kerület a rövid életű 1861-iki országgyűlésre képviselőjévé nem választja s a

fiatal képviselő a felirati vitában egy, némi feltűnést keltő beszédet nem mond. Kéziratát barátai biztatására elviszi Arany Jánosnak, s ez, az első, kedvezőtlen benyomást leküzdve, figyelmesen átolvassa a művet és azt írja Tompának, hogy «valahára fölfedezett egy igazi talentumot . . . Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat». Hibákat talál ugyan a művön, különösen nyelvén, de azt hiszi, hogy «talán még ezen segíthetni». És segít is. A magyar költői nyelv legnagyobb művészenek valóban nem utolsó s nemes lélekre valló érdeme, hogy gondjaiba vette új költőbarátjának sokat ígérő alkotását s azon olyan csiszoló munkát vitt végbe, mely annak irodalmi hatását és becsét kétségkívül lényegesen fokozta.

A Kisfaludy-Társaságban maga Arany mutatja be az új fölfedezést ; a hatás óriási. A közéletében újraébredő, újrabuzduló nemzet szinte szomjúhozta az új korszaknak egy nagy irodalmi sikerét is és azt teljes mértékben megkapja. *Az ember tragédiája* ezzel megkezdí diadalainak ma se befejezett tüneményes pályáját, amelyet nem hogy csökkentene, hanem talán még fokoz az a fájdalmas végzése a sorsnak, hogy az ünnepelt mű szerzője alig több mint két évvel annak megjelenése után eltűnik az élők sorából : a tetszés, a hódolat, az elragadtatás immár csak egy halottat jutalmaz, de annál pazarabbúl és annál szélesebb körben.

Azután következik még egy csodás fordulat. Késégtelen, hogy Madách munkája megírásakor nem is gondolt annak színrehozására ; drámai költeményként írta, de nem a színpad számára. És mégis, huszonegy évvel megjelenése és tizenkilenc évvel a költő halála után *Az ember tragédiája* színre kerül a Nemzeti Színházban. A Paulay merészsége, tapasztalata és tekintélye kellett hozzá, hogy e vállalkozás létrejöjjön és győzelmesen leküzdje nemcsak az elébe gördülő akadályokat, hanem a vele szemben fölmerült komoly irodalmi és esztétikai aggályokat is.

Hogy mint színpadi kísérlet bevált, azt igazolja kedveltsége, mely nemcsak nálunk tartotta és tartja műsoron a Madách nagy alkotását, hanem a legkülönbözőbb, részben irántunk éppen nem barátságos nemzetek játékszínén is meg-

honosította azt. Irodalmi szempontból kétségtelen, hogy a színrehozatal áldozatokat is követelt a mű becsének teljessége s koncepciójának elvont magasztossága szempontjából, de ismeretének elterjedését nézve a színrealkalmazás kétségkívül vívmány volt, mely nélkül e nagy magyar alkotás talán nem volna oly közkincese a művelt világnak, a minőként ma méltán ünnepeljük.

Már e hódító hatás igazolja a mű teljes eredetiségét és önállóságát; ha csak Goethe- vagy Byron-utánczat volna, nem vetélkednék ma közismertségben amazok híres rokonműveivel. A szorgalmas irodalomtörténeti kutatás egyébiránt kimutatta, hogy Madách nem is ismerte nagy részét azoknak a költői alkotásoknak, melyekkel drámai költeményét összehasonlították s másrészt, hogy *Az ember tragédiája* szinte szükségszerűen épül fel azokból az épületkövekből, melyeket a költő nagyrészt csak utólag fölfedezett megelőző munkáiban, kísérleteiben, töredékeiben fölhalmozott. Míg ez azt mutatja, hogy Madách mindenekfölött önmagából merített s hogy a nagy művében megnyilatkozó tiszta és nemes világszemlélet saját élményeiből szűrődött le, másrészt a műnek, szerzője minden megelőző költői kísérletét messze túlszárnyaló jelentősége és becse a szerzővel önmagával szemben is mondhatni eredeti, új és önálló föllendülést és ihletet mutat: olyanná teszi az *Ember tragédiáját*, mint egy talány-szerű erőktől váratlanul, előzmény nélkül valamely tájra sodort erraticus sziklatömb, mely magányosan, társtalanul, idegenül áll a síkon.

A Madách-irodalomnak legtöbb dolgot már az Arany első megütközése óta a Faust-hasonlatosságok adnak. Tagadhatatlan, hogy *Az ember tragédiája* és a Goethe halhatatlan műve között sok a vonatkozás és a hasonlatosság is; de mégis óriási a különbség a kettő között és egészen kétségtelen, hogy a befolyás, melyet a *Faust* Madáchra gyakorolt, semmikép sem tette rabbá a magyar költőt alkotó munkájában. Egészen más az alapgondolat, a szerkezet, a felépítés, a végkövetkeztetés. Goethe kiragad egy embert az egész nem fejlődése és élete, a történet folyamából s annak élményeiben és sorsában példázza nemének rendeltetését, az emberi lét

erkölcsi problémáját. Madáchnál maga az őseember álmodja meg saját nemének sorsát s a gondviselés akadályozza meg benne, hogy azt megsemmisítse. Ha Madách költői mélységben s különösen a kivitel költői művészetében nem is éri el Goethét, koncepciójának egyszerű tisztaságában, érthetőségében, a cél felé való egyenes és világos törekvésben fölülmúlja őt, alkotásának nagyszerűségében nem marad mögötte.

A kritikát és esztétikai elemzést nem állította meg az elismerés és csodálat egyhangúsága. Az kereste és megtalálta azt is, ami a műben hibának tekinthető, de ami a szerző egyéniségének és a mű keletkezésének sajátosságából folyik. Megállapította az ellenmondást; mely a Kepler—Danton-színben az álmok kettősségében, valamint abban is rejlik, hogy Lucifer, aki maga is kép az Ádám álmaiban, mégis irányítója ezeknek az álmoknak. Az emberiség elsatnyulásának ama sivár képeihez, melyeket előbb a társadalmi elméletek túlhajtása, majd kozmikus elváltozások nyújtanak a XII. és XIV. színben, nem szolgáltatnak teljes értékű cáfolatot az Úrnak utolsó, biztató szavai. Itt valami fájó ellentmondás marad, mely ama pesszimizmus javára billenti a mérleget, amelynek vádjától már Arany igyekezett megvédeni Madáchnot. Az iránt is majdnem egyértelműség uralkodik, hogy *Az ember tragédiájának* költője erősebb az elgondolásban, mint az elképzelésben s hogy a kivitel a kigondolás művésze mögött marad; Madách verselése nem könnyű, stílusa inkább bölcselkedő, értekező, szónoki, mint költői; nála a hideg és merev formát csak nehezen melegíti és ragyogja át a tartalom, a gondolat költőisége.

Mindemellett kétségtelenül áll, hogy *Az ember tragédiája* a magyar irodalomnak talán valamennyi között legeszmekeltőbb műve, ezt tanúsítja kiterjedt irodalma is, meghonosodása a külföldön s a sok szállóigévé lett mondás, mely tartalmából szárnyra kelt.

Minden jogosult kritika ellenére nehéz a Madách maga elé tűzött nagyszerű feladatának megoldását másképp képzelünk el, mint ahogy nála találjuk. A világtörténetnek az Ádám álmában feltáruló töredékes képei mégis a történelem egészét éreztetik velünk; az, hogy az ember minden szín

végén egy új eszményért buzdúl fel s hogy minden következő szín az ebből az eszményből való keserves kiábrándulást hozza meg, nem képes megingatni az emberiség nemesebb rendeltetésébe vetett hitet, melyet maga a költő is törhetetlenül vall. Ép így az a nagyszerű vita is, mely az egész drámai költeményen végig Ádám és Lucifer között folyik s melyben Ádámnak hol csüggedő, hol újra megerősödő hite küzd a Lucifer mindent megdermesztő és elbomlasztó kételyével, bár a meggyőződés egyenlő melegét érezteti mindkét félnél, mégis, egy percig sem hagy kétségben az iránt, hogy a szerzőt esze és szíve melyik oldalra vonzza. A költő erős vallásos hite átsugárzik a szkepsis legsűrűbb ködfátyolán is és engesztelően hat az, hogy míg a nő gyöngesége a Madách legszemélyibb élményeként nyer kifejezést Évának majdnem minden megjelenésében, végül mégis épen a «gyöngye nő tisztább lelkülete» az, mely az emberi nem sorsát az anyaság misztériumának feltárásával megmenti.

Az ember tragédiája minden időben nemzeti irodalmunk kincse, nemzetünk büszkesége fog maradni s megírásával Madách mindenkorra beköltözött nemzetünk halhatatlanai közé. S ha valaha, ma kell megbecsülnünk és ünnepelnünk a magyar szellem ez örökbecsű alkotását ; ma, mikor annyitól fosztottak meg, ami a mienk volt s érdemetlenül oly mélyen aláztak meg ; ma, amikor csüggedni nem akaró életösztönünk és törhetetlen hitünk valódi jelmondásunkká avatja *Az ember tragédiáját* bezáró isteni szavakat : «Mondottam ember : küzdj és bízva bízzál!»

BERZEVICZY ALBERT.

MADÁCH MŰVÉNEK MAGYARSÁGA.

Részlet a Kisfaludy-Társaság Madách-ünnepén tartott felolvasásból.

Az ember tragédiájá-t szemlátomást sok szál köti költője életéhez, érzéseihez s a kor áramlataihoz. Ennyi egyéni és kor-vonás mellett csoda volna, ha éppen a nemzeti vonások nem érzenének a művön. Pedig a közvélemény már szinte belenyugodott e hiányba. De föl lehet-e tenni, hogy az ötvenes években, midőn egész irodalmunk a nemzeti érzést ápolta, éppen egy ekkora költő ne érezte volna hatalmát? A szabadságharc korában, Petőfi hatása alatt, ő is honvéd-dalokat írt. Az ötvenes évek elfojtott hazafisága számos vonással rajzolódik verseibe. A fórummal szembe állítja a köztért, melyen a bitó mered (*Ó- és új-kor*). Egyik legszebb versében, a *Dalforrás*-ban, a természet minden nyilvánulásával egybeolvad költészete, s a viharban ismer a honfi dalra. A sírba is szabad mezőn kíván feküdni, a hol hallja a természet hangjait, életét :

S fergeteg ha jó robogva,
Gondolom, hogy népem ébred,
Számadást tart és haragján
Múltja vesz, jövője éled.

Drámáiban is, *Csák végnapjai*-nak 43-iki kidolgozásában a kor lehe köztársasági eszméig ragadja, az ötvenes években pedig, midőn művét átdolgozza, Csák fölkelése, kettétört kardja mintegy a közelmúlt rajzának tetszik, s e korszak hangulata vegyül belé, amint félti népét «a kegytől, mely hasonlást hoz közé». Ez Deák politikájával szemben a határozati párt szónokának szava. *Az ember tragédiájá*-nál későbbi, 61-ből való *Mózes*-ben is, az elnyomottakban a magyarságra ismerünk, mely «vagyó imával külveszélyt ohajt, hogy az ellenség zászlajához álljon», ami azon idők Garibaldi-ál-maira céloz.

Ily hazafias költő éppen főművében tagadta volna meg nemzeti érzését s vonásait?

Pedig éles szem sem talált művében más magyar vonást, mint hogy Hunyadiról azt mondja Lucifer: vált volna-é belőle ily hős, ha nem méltó nép körében jó a világra? Így szólal meg Ádámban a magyar — Beöthy Zsolt finom megfigyelése szerint — midőn a phalanstèreben sajnálja a haza fogalmát. Ez valóban kevés. Magyar színt nem illeszthetett bele, mert az a mi szemünkben az egészen uralkodott volna. De ott van lelkének magyarsága művének lényegén. Ott eredetén. A nemzet balsorsa és családi gyásza érezte vele összefonódva az egyén és a nagy összesség sorsát. Testvéreinek halála, kik a szabadságharc áldozatai voltak, keltette föl benne a küzdelem és önfeláldozás hiábavalóságának érzését. Maga az, hogy a hivatás helyett most a családi életben lát enyhelyet, nagyrészt az ötvenes évek világára vall, midőn a feldúlt közélet romjai közt csak a család maradt meg épen.

Mélyebben, művének lényegén s a költő szellemének alkatában is van valami jellegzetesen magyar: a mű szerkezetének és alapeszméjének világossága. A költészet kiapadhatlan forrásában a Múza Madáchot nem merítette meg oly mélyen, mint Goethét, csak úgy, mint anyja Achillest: maradt rajta egy kis száraz folt. De eszméjét tisztábban, világosabban fejezi ki, mint *Faust*, hol néha szakadozó az Ariadne-fonal. Goethe egy Prospero varázs-vesszejével mutatja meg a tengerfenék kincseit, hova csak bűvárok szállhatnak alá értök; Madách felhossa kagylóit, melyekben a tenger zúgása hallik. Goethe azt mondotta, magyarázattal szétfoszlik a művek nagyszerűsége, költő ne tegye át művét hétköznapi prózába, hideg elemzés szétrombolja a költeményt. Máskor arról beszél, amit 'beletitkolgatott.' Madách ellenben azt tartotta, hogy «mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, ép a legmerevebbel, a mathezissel rokon, úgy a költészet a száraz logikának tőszomszédja». Olyan világos, tiszta nála szerkezet és eszme, hogy egyszerű szavakba foglalhatni s mindenki megértheti. Ez a magyar agyvelő józansága.

Magá az, hogy történeti képekben gondolkozik, a tör-

téneti jogok nemzetének fiára vall. E képek veleje, a folytonos remény és folytonos csalódás, mintha a mi nemzeti történelmünk tartalma volna. A folytonos önfeláldozás nemzeti nagyjaink képe lehetne. Az örök küzdelem is nemzeti érzésünk parancs-szava. Így hirdette azt az ötvenes években egyik verse : «Küzdes az élet, nyugvás a halál».

A költemény megnyugvó befejezésében is része lehet annak, hogy a hatvanas évek küszöbén a nemzet küzdelme már nem látszott egészen hiábavalónak. A «küzdj és bízzál» biztatása nemcsak az Úr szavából hangzik az emberiségnek, hanem a költő szívéből is, nemzetéhez. E bizalom nem következik a műből ; a költő úgy fejezi ki, mint lelkének parancs-szavát. Így szól minden korban a költő nemzetének küzdelmeire, csalódásaira és gyászára, egy nagy költő szívéből, küzdelmes történelmünk tanulságaiból, a hit szavával : küzdjünk és bízzunk!

VOINOVICH GÉZA.

•

MIHÁLY BÍRÓ,
BETHLEN GÁBOR UDVARIBOLONDJA.

Bethlen Gábor lakodalmát üli Kassán.
Van nagy kedvük az uraknak,
Külső házban elmulatnak
Mihály bírón, a fejdelem mérges kis kakassán.

«Úgy igaz-é, komám, ahogy a hír mondja :
Meggyomrozott jól a minap
Cserkesz koma, Balásinak
Pelyhes állú, tejes szájú udvaribolondja?»

A bolondnak homlokába szalad vére :
«Ebtől vetted, ebnek adjad!
Megtanítom azt a fattyat,
Feltűzöm az egész fickót bajuszom hegyére.»

«Tudjuk komám, bajuszodra mily kevély vagy . . .
De csitt! Cserkesz hegedője
Elkezd sírni. Bizony tőle
Nemcsak az én magyar szívem, a kő is megolvad.»

Telt poharát Mihály bíró felragadja :
«Akkor hát a szép cigánynak
Szép szerencsét hadd kívánjak!»
S telt poharát nagy erővel Cserkesz felé csapja.

Száll a pohár, mint a kő a parittyából,
A hegedűt általfúrja,
Mind lepattan a négy húrja,
Cserkesz koma a vonót is elejti a jámbor.

Dehogy jámbor, csakúgy fújja nagy haragját,
Már rohanna vad-veszetten,
Mihály bíró meg is szeppen,
De az urak hamarosan mindkettőt lefogják.

«Mit szólna a fejedelem ő nagysága,
Hogyha épen lakodalmán
Véres lenne a két dolmány?
Ugyan komák, hogy gondoltok ilyen bolondságra?»

Mihály bíró biztonságban látva bőrét :
«Nézzétek a Cserkeszt-Berkeszt,
Vitézkedni amint elkezd!
Kár, hogy még az orra alatt benn viseli szőrét.»

De felkacag Kemény János, nemes úrfi :
«Haragotok forrva-forr ma,
Holnap épen áll a torna,
Szabad lesz ott, kopja kézben, sík mezőn kifújni.»

Áll a játék. Mind az egész udvar nézi
Középen a fejdelemmel.
Ember hátán nyüzsg az ember,
Kopja-törni ott roboznak Erdély jó vitézi.

De unalmas már a népnek a sok dalja,
Csiklándja egy pajkos ördög ;
Felhúzódik a szemöldök,
Most kezdődik Mihály bíró s Cserkesz viadalja.

Két paripát a porondra kivezetnek,
Mihály bíró ragyás képe
Savanyúan néz a népre.
Egy csöppet sem örül annak, hogy most úgy nevetnek.

Tipeg, topog, de a lóhoz nyúlni fázik,
Kengyelig sem ér a lába.
«Dobjátok fel hamarjába!»
De túlfelül úgy lepottyán, hogy csakúgy bakázik.

«Nem paripa ily vitéznek, csak füles kell.»
«Mért nem mondtad ezt hamarabb?
Ide gyorsan két szamarat!»
Parancsolja szolgálhadnak a vidám bajmester.

«Itt a szamár.» Mihály bíró felül rája,
Ámde nem rúg sarkkal belé,
Rántja inkább hátrafelé.
Szamárhátról majd lehúzza hosszú kopiája.

De szamarát Cserkesz koma sarkantyúzza,
Reá ront az ellenfélre,
Mihály bíró bukik félre . . .
Késő. Már a kopja hegyén ott a fél bajúsza.

Így esett meg Mihály bíró viadalja.
Most vág még csak fura arcot,
Van kacagás, szinte harsog ;
De hozzá lép Kemény úrfi s ekkép vigasztalja :

«Ez az eset ne busítson, koma, téged,
Ha beléd köt bárki fattya,
Fél bajúszod megmutatja
Harci próbán jól megállott ritka vitézséged.»

VARGHA GYULA.

KÖNYVEIM.

Téli éjjel bús magányban
Fönn viraszték szűk szobámban ;
Bár javában égett kályhám,
Én nem érzém melegét.
Kétség borzongatta lelkem
S könyveimben föl nem leltem
Kínom gyógyító szerét ;
S hogy előttem garmadába
Ott heverték nagy hiába,
Ellenök haragra gyúltam
S kelt ajkamról ily beszéd :

«Halljátok, ti ócska könyvek,
Temetője létörömnök,
Korhadt fejfák, legszebb éveim
Sírírása rajtatok :
Néktek adtam ifju éltem,
Hát mit adtatok ti nékem
Díjul érte, szóljatok!
Éjem és napom tiétek
És enyém már bölcseségtek ;
Nos minő a végtanulság,
Mit belőle vonhatok?

Kőre a követ csak rakja
A tudásnak dőre rabja,
Nem pihenve, míg hanyatló
Élte napja sírba néz.

Nól a nagy mű szakadatlan
 S mint a Bábel tornya hajdan,
 Orma fellegekbe vész,
 Bámultára bamba népnek,
 Szégyenére mesterének ;
 Hisz munkája épülő rom,
 Mely sosem lesz szép egész.

Ezt tanultam! és mily áron!
 Nincsen társam, hív barátom,
 Lány szerelme nem volt részem,
 Hitves csókja sose lesz.
 Itt maradtam száraz ágnak,
 Min gondúzó vidámságnak
 Pillangója nem repes ;
 A virágzó kor virányát
 Bekötött szemmel futám át
 És nem volt egy röpké percem,
 Melyért élni érdemes.

S én tovább is gyűjtsek étket
 Renyhe molynak és egernek
 Itt, honnét a szép világba
 Rácson át se nézhetek?
 Nem lesz addig éltem élet,
 Míg dohos tömlőben élek,
 Rabnál rosszabb, köztetek.
 Börtönőreim mit kíméljem?
 Vesszetek hát mind ez éjen,
 — Kandallóm nem ég hiába —
 Tűzbe, lángba véletek!»

Szóltam balga indulatban
 És az elsőt megragadtam,
 Hogy kitöltsem rajta bosszúm
 Elpazarlott évekér' ;
 Ámde — ily csodát! — e percben
 Sírni kezd a könyv kezemben

És kegyelmet esdve kér ;
 Szellehangon, hárfaképen
 Szól a többiek nevében.
 Ifjuságom hév szerelme,
 Bőrkötésű vén Homér :

«Háládatlan! Hát felejtéd
 Azt a sok szép, boldog estét,
 Mit fél ifju, félig gyermek
 Vélünk éltél lopva át,
 Míg titokban félre lökted
 Azt a kapszos, barna könyvet,
 Mit kezedbe tett anyád,
 És fohász helyt ránk hajoltál
 És mi voltunk a szent oltár,
 Hol gyönyörrel zsenge lelked
 A Múzsáknak áldozád.

Mintha állnál Trója várán,
 Sírtál Hektor hős halálán,
 Lelkesültél bős Achilles
 Győzedelmes harcain ;
 Nausikaának szüzi báját
 Elbűvölten ott csodálád
 Boldog ország partjain ;
 Vágytál héroszok diszére,
 Méltó lenni Zeus kegyére
 S istenek közt inni nektárt
 Nagy Olympus ormain.

S hogy világom lett világod,
 Megutáltad e világot,
 Idegenné lett előtted,
 Mely körülnyüzsg, a tömeg ;
 Köztük élni lelked szörnyed,
 Hisz könnyükre nincs már könnyed,
 Örömük nem örömed,
 Lágy erényük nem erényed,

Gyáva vétkük nem te vétked,
És törvényük nem törvényed,
Istenük nem istened.

Mentél vélünk a magányba,
Erdők, bércek vadonába,
És tanyádnak választottad
Éji farkas fekhelyét.
Legszebb éveid ottan élted,
Hol gyökér volt kedves étked,
Odvak méze csemegéd,
Ünneped vihar dúlása,
Fáklyád villám villanása,
Éneked szélvész zúgása,
Menny dörgése a zenéd.

Megtanultál mélyre szállni,
Szélén szédületlen állni,
Nem rettegni rejtelmétül
S drága kincset lelni lenn ;
Megtanultál bércre hágni
És merész nyomod bevágni
Szakadékos szirtiben ;
Bátran törni ott előre,
Bizton jutni a tetőre,
S mily gyönyör mohó kebellet
Tiszta étert inni fenn.

Fellegek fölött megállva,
Az örök derű honába,
Lelked ekkor újra érzé
Mult idők áhítatát ;
Himnuszt zengett újra nyelved
S hogy legyen kihez rebegned
Buzgó ajkkal hó imát,
Istent véstél ott magadnak
És hozzá szegődve papnak
Néki szenteléd szentélyül
Kebled sziklatemplomát.

Majd az istennel szivedbe
 Visszatértél a völgyekbe ;
 Városokban jártál újra
 Emberek közt nézni szét.
 Láttad, a nép még a régi,
 Gondolat nekül dícséri
 Milliók *egy* istenét,
 És öröm dagasztá kebled,
 Hisz ki képét ottan rejtéd,
 Tenkezeddel kit faragtál,
 Senki másé, csak tiéd!

S mit nem adhat a bátornak
 Múló üdve csóknak, bornak,
 A királyok kedvezése
 S nép kezéből a babér,
 Azt megadja ím tenéked
 Órjássá nőtt büszkeséged,
 Mely fejével égig ér,
 Mert nincs a nagy mindenségben
 Úr fölötted földön, égen,
 Mert, kit istenül fogadtál,
 Általad s csak benned él.

Ezt tettük mi, könyvek, véled :
 Lelkünk régen lelkeddé lett,
 Hitvány rongy az, min boszúdat
 Állni jogtalan lihegsz.
 Hogyha mégis rossz órádban
 Elpusztítnál tűzhalálban,
 Balgaság, mit elkövetsz.
 Ám ha szívedből kitéped
 A kezéd faragta képet,
 Vesd a lángba istenséged!
 Minket már hiába vetsz.»

SZÉPIRODALOM.

Egy új regény.

A színész és leánya. Regény. Írta G. Miklóssy Ilona. Budapest,
Légrády Testvérek kiadása.

A szerző neve ismeretes irodalmunkban. Nem szükséges ajánlanunk az olvasók figyelmébe finom lélektani tapintatát és jelentékeny elbeszélő tehetségét. Ebben a regényében, mely alighanem a legjobb munkája, az elbeszélésnek egy régies és nehéz formáját választotta. A regény hősének naplója beszéli el a történetet. Hozzá még a regény hőse színész és magyar nemes. Tehát színészi páthosszal és folytonos önvádjai közben is büszke önérzettel beszéli el szomorú élete fordulatait. A forma, a hang emlékeztetnek Gyulai Pál *Fén színészére*. De a szerző nem utánoz, problémája eredeti, előadása olyan benyomást tesz, mintha nem csupán képzeletéből, hanem élményeiből is merítené az elbeszélést. Hőse Kálnai Béla színész, a szép fiú, aki «éhesen kívánta az asszonyt» és könnyen hódította meg, ha kívánta. Mánorosan érzéki kalandok után megkívánt egy tiszta lelkű nőt, Annát, és Anna, noha szülei óva intik és fenyegetik, nőül megy a szép, csapodár színészhez. Kálnai szereti, de a férfiak ördögi szokása szerint, megcsalja hitvány személyekkel. Anna némán tűr, vissza nem mehet szüleihez, hanem elsorvad férje mellett, lemondással teljesítve hitvesi és anyai kötelességét. Mert Annának leánya van, Márta, aki jeles színésznő lett. Kálnai imádjá leányát s ez az érzékiségben elmerült apa, akinek vérében van valami Balzac Hulot-jából, a «forró deszkákon» járdaló leányát szeretné megóvni attól a ragálytól, mely az ő vérét dúlja s melynek a színpad vidám népe oly könnyen esik áldozatul. Kálnai nem akarja hivatásától elvonni leányát, de szeretné oly tisztán és oly szűziesen adni férjhez, mint aminőnek anyját ismerte. Annyiban tehát különbözik Hulot-tól, hogy érzékisége az apai érzést nem rombolja le, sőt ez nemezisévé lesz. Ez a mély erkölcsi érzés költőileg nemesíti visszataszító szenvedélyességét s különösen érdekes lélektani problémává alakítja a pocsoljából kivergődő és folyvást oda visszatántorgó színész életének törté-

netét. Leányának «semmi másra sem szabad gondolnia, csak a színpadra, a művészetére. És nem szabad mást szeretnie, csak az apját, aki őt mindennél jobban imádja». Ez nehéz feladat egy fiatal, szép színésznőnek, akit már szerepei is mindenre megtanítanak és akit ostromolnak a férfiak.. Nehéz feladat Kálnainak is, mert úgy kell élnie, «mint egy fogadalmát szigorúan megtartó szerzetes, mióta Márta felserdült». Mártát könnyű őrizni, lelke fehér mint a hó, s el nem olvad a leghővérűbb csábítók lehelletétől sem. Anyja leánya. De Kálnai a szerzetesi fogadalmat elég hamar felejtí. Egy ravasz kis kardalosnő nyakába akasztja magát a, «rendező úrnak». Az öregedő Kálnai bolondja lesz feleségének, ez a késői érzéki szerelem megrontja művészi becsvágyát, megtántorítja erkölcsi érzését és némiképp elhidegíti leánya iránt is. A szenvedélyessége mellett is nemeslelkű férfiúnak ez a romlása a hozzá méltatlan nővel kötött szövetségben, találó vonásokban gazdag művészi rajz. Az apai szeretet a romlást túléli, Kálnai megéri azt a boldogságot, hogy leánya egy előkelő ifjúnak szerető és szeretett neje lesz. De mielőtt e boldogságot megérné, felesége megszökik a színház igazgatójával, mert azt reményli, hogy az igazgató könnyebben szerezhet neki drága ruhákat, mint a már elszegényedett rendező. Kálnait e csapás nagyon lesújtja, lemond a bálványozott színészetéről, egészen elfásulva bambának teteti magát, hogy leánya boldogságát ne zavarja és elvonulva élhessen a világtól. Leánya gondozza, ápolónőkre bízva a beteget. Az egyik ápolónőt, a Pharaó hadából való «fekete venus»-t Kálnai veje, Marjai elcsábítja. Kálnai észreveszi a viszonyt és lehetően akadályozza; Marjainé is rosszat sejt, meg akarja lepni a szerelmes párt parkja lugosában, de ott apját találja a cigány leánnyal. Mert apja elzavarta vejét, sőt elhiteti leányával, hogy ő a fekete venus szeretője s nem Marjai.

Így leánya újra boldog lesz, noha apjától elfordul. Még jobban megveti apját, midőn látja, hogy annak felesége, Rózsi elhagyva a tönkrement igazgatót, visszatér a rendezőhöz. A rendezőben a színészvér és a régi szerelmi láz felébred, Rózsival otthagyja a kastélyt, azt gondolván, hadd éljen leánya boldogul férjével. Ezt a boldogságot szívesen fizeti meg azzal a lesujtó érzéssel, hogy büszke leányának becsülését többé vissza nem nyerheti. E befejezés némi kételyeket támaszt bennünk. Gondolhatja-e Kálnai, hogy megmentette leánya boldogságát, midőn egyszer csalódásba ringatja és megszabadította a fekete venus nevű versenytársától? Ő tudja a legjobban, hogy hozzáférhető fehér vénusok is vannak. De nem is Kálnai leányának története körül forog a regény. A szerző az érzékiségnek pusztító hatását

rajzolja a becsvágyó s férfias erélyű lélekre. Ez a fő érdekessége igen sikerült elbeszélésének. A fő célt a vidéki színtársulatok életének rajza is szolgálja. Igen mozgalmas kép, telve különösnél különösebb alakokkal. A kép nem hízelgő. Kálnai a régi nemzedékhez tartozik, a magyar színészet heroikus korához. «Mi — úgymond — az áhítat érzésével léptünk a színpadra. És ez az érzés annyira a szívünkbe gyökerezett, hogy mindmáig él bennem. De soha se voltam vak, ha szerettem. Mindig nyitott szemmel bíráltam imádoztam hiányait. És kénytelen vagyok szeretett színházam fogyatkozásait is tágranyílt szemmel nézni. Napról-napra mélyebben sülyedünk. Már olyan biztos pálya ez, hogy vállvetve tülekedik rá mindenféle csőcselék.» A szerző ezt a társaságot erősen realizztikus érzéssel állítja elének, úgy hogy néha enyhébb színeket szívesen fogadnánk. De realizmusának ereje nem csorbítja érzékét a természet és az emberi lélek gyöngéd szépségei iránt. Az ő művészi ihlete is tiszta marad, mint Márta lelke, abban a rút, durva világban, melyet elébünk tár. Nőiesen finom érzékenységét a természet szépségei iránt jellemzi annak a kertnek a leírása, melyben Kálnai először látta Márta anyját.

«Soha se volt az a kert olyan szép, mint akkor. Nyár volt, július közepe. Égő vörös krimzonnal voltak befuttatva a lugasok; az aranyeső akkor virágzott. Csak úgy roskadozott a dús sárga fürtök-től a fa galya. Vanília- és verbénaillattal volt tele a levegő, virágzott a repce, a kakukfű, a vadzsálya, meg a cikoria. Még a nadragulya mérges gyökere is gyönyörű fehér virágot hajtott. Hát még a mályvák, meg a gladiolus, a violák . . . a rózsák. A darazsak is részegen keringtek . . . a lepkék mámorosan röpdöstek és a csunya fekete bogarak részegen, tolvajmódra surrantak be az oroszlánszáj nyitott kelyhébe. Egy nagy fehér jávorfa alatt állottunk. És nekem eszembe jutott egy régen hallott mese.»

Azt hisszük, hogy e mutatvány is igazolja azt a kívánságunkat, hogy szerzőnk ne sokáig pihentesse regényírói tollát.

d.

Új történelmi regények.

A megélhetés folytonos drágulása közben néha szinte úgy rémlik, mintha ezáltal az irqalmi munkásság lassú kiapadásra volna ítélve; máskor, mintha csak a tétlenségi erő tartaná fenn még mindig az irodalom régi tereit, a megszűkült országban e nagyszámú ujságot, nyomdát, könyvkereskedést. Valójában pedig hatalmas élet-erő rejlik irodalmunkban, mely dacolni bír a kedvezőtlen kö-

rülményekkel. Nem csak, hogy él az irodalom, de hivatását is érzi, nemzeti föladatát, s a pusztá szórakoztató olvasmányok mellett íme több történelmi regény is jelenik meg, mi jobb időkben sem igen volt népszerű olvasmány. A kiválóbbakat az az érzés sugallja, mely a szabadságharc után is történelmünk felé fordította történetíróink s íróink tekintetét, hogy a jelent vigasztalják a múlttal, felmutatva a csapásokat, melyeket a nemzet kiállott, a sebeket, melyek szinte elvérzéssel fenyegettek s amelyek mégis behegedtek.

Ez a biztatás szól különösen Herczeg Ferencnek *A fogyó hold* című regényéből, mely néhány hét alatt második kiadást ért. Színes rajzai, eleven alakjai azt mutatják, hogy az ép magyar erő a török elnyomás alatt is tovább élt, s magában bízva várta a jobb idők eljövetelét. A művészin kivitt korrajz Takáts Sándornak *Rajzok a török világból* címen összegyűjtött újabb kutatásain alapszik, kinek nevét hálából a szerző elmés leleménnyel bele is szövi regényébe, s hivatkozik is rá, mint akitől „tudományát vette”. Művészi alakítás dolgában kiváló a regényben az, hogy országos politika és hadjáratok helyett a mindennapi életet rajzolja, egy családnak, egy pár embernek sorsában szemlélteti az egész ország állapotát, érzéseit, természetét, szokásait, ami így világos is, meggyőző is, másrészt ebből a kornak egészen új színezete következik: törökök és magyarok közt bizonyos megszokott, patriarchális viszony van, békében és ellenségeskedés közt egyaránt, mely elüt a mai háborús világtól, de élethű, az élet s a szükség hozta magával; aki a Rákóczi-kor emlékeit olvassa, például Thaly művét a Bercsenyi-család történetéről, ugyane vonással találkozik. Herczegnek nagy érdeme, hogy e kort ilyen egyszerű realitásban látta meg, s hogy ezzel a történelmi korszakban is a mindennapi életet rajzolja, a maga egyszerűségében. — Másik nagy érdeme pedig az az erős nemzeti vonás, mely újabb munkáit áthatja, ezt is.

Móricz Zsigmond *Tündérbkert* címen a vergődő Erdélyről írt regényt. A regénynek két hőse van; központi alakja eleinte az ifjú Báthory Gábor, a ledér és zsarnok fejedelem, ki hatalmi mámorának és buja vágyának áldoz fel mindent és mindenkit. A pusztító érzéki tüzet, mely benne ég s körülötte mindent megperzsel és elhamvaszt, az író valóságos orvosi alaposzággal részletezi, minden oldalról megforgatja előttünk, egy ifjúhoz való ragaszkodásában s még saját nővére iránt való felmelegülésében is. Móricz érdeklődésének gyakori tárgya az érzékiség világa; itt valóban benne volt hősének jellemében. Elevenen rajzolja e láng pusztítását a hős jellemében, amint szeszélyessé teszi, makacssá, önféjűvé; meggondolatlaná, akarat-

beteggé, midőn a szászok ellen fordul s Oláhországba vonul, s mindenütt kudarc várja, melybe tehetetlenül beletörődik; lassanként önuralom híján félelmissé, kiszámíthatlan voltában veszedelmissé is válik mindenkire; így pártol el tőle mindenki, s így veszik el életét. Egy szenvedélynek, monomániának részletes, lélektanilag kifogástalan rajza ez, de nem vonzó. Alakját két ellentét világítja meg: egyik hódító férfias szépsége, kapcsolatban s egyúttal kitörő ellentétben lelki alacsonyásával; ebben sok érdekes van, midőn a szépség a bűn szolgája, a lélek megrontója s egy ideig mentsége és kendőzője. A másik ellentét közte és Bethlen Gábor között áll, e hideg, józan, kemény magyar született ellenfele, büntetője és utóda. Két típus, két végzet, kiket a sors sokszor állít szembe. Bethlen alakja a maga kőkeménységében úgy tűnik fel, mint a szikla, melyen Erdély jövője épül. A regény vége felé ő válik annak hőségé, sorsával kapcsolódik össze Erdély sorsa.

A komoly olvasó szemében azonban a regénynek valódi hőse Erdély. Az ő teste vonaglik a könnyelmű zsarnok lába alatt; az ő palástjáért vet kockát szász, oláh, török; az ő szenvedése érzik, könnye világít el hozzánk maig, a tépett Erdélyé. Az izgága és mulató, önző és egykedvű magyar urak láttán ő rá gondolunk, az ő képét látjuk a századok előtti népjelenetben, midőn Kolozsvár piacán keserves baját panaszolja a nép, s midőn a fejedelem fényes kíséretével arra lovagol, baját felejtve mindenki gyönyörködik benne s éljenezi.

Ez a regény is a szenvedés, süllyedés képét mutatja, melyet egy hatalmas férfi s magukba szállott magyarok jobbra fordítanak.

Farkasfalvi Mauks Ernő *Estei Beatrice* c. regényében nincs ily benső alapeszme; nem akar egyéb lenni történelmi rajznál. II. Endre király, öreges tehetetlenségében belefáradva az ország gondjaiba, elmegy Ravennába, s útközben Este várában a lakomán szemébe tűnik a szép Beatrice, s hirtelen elhatározással megkéri. Beatrice el is jön Magyarországra s feleségévé lesz a királynak. Az erélyes Béla ifjabb király s felesége, a görög királylány, ezzel egyelőre mellőzve vannak az udvari rangsorban, s ezért megkezdődik az ármánykodások és rágalmak sora, melyek Beatrice gyermekének királyi vérét is kétségbe vonják. E zavarok közepett meghal Endre király. Fialat özvegye haza menekül Itáliába, ott tartja magát reménnyel fia sorsa felől, de hiába; Bélának is fia születik, s Beatricenek csak unokája jut a magyar trónra, III. Endre. Ez Beatrice története, ez a regény váza.

A szerző sok tanulmányt fordított művére. Nemcsak Magyar-

ország állapota, az udvari élet az Árpádok e korszakában, a történelmi személyek jelleme s viszonyai vannak aprólékos hűséggel feltüntetve, hanem az olasz várbeli élet szokásai is, az estei udvart mozgató okok, pl. Beatrice öröksége körül, főképp pedig az Estei várba gyűlő troubadourok élete, melynek kortörténeti rajza az egészből kiemelkedik. Azonban az író nagyon is rabja tanulmányainak, nemcsak új szálát nem sző a történeti események közé — kivéve egy troubadour szerelmét Beatricéhez, ami már kopott lelemény, — hanem az adatok szálait sem köti csomóba. Beéri azzal, hogy a király váratlan halálát is egyszerűen bejelentse ; ezen meg is fordul a hősnő, Beatrice sorsa, de mégis véletlen eseménynek marad, mely lélektanilag nem kapcsolódik sűrű szálakkal az egészbe. A szerző csak a történelem adatait színezte s jelenítette bátortalan kézzel, a művészi alakítástól tartózkodva. Ennek is megvan annyi haszna, hogy annál tisztábban adja a történelmet, s aki szívesen olvassa azt, örömet olvashatja e könyvet, mely egy korszakot híven jelenítve hoz elébe.

Kosztolányi Dezső Neróról írt történeti regényt, *A véres költő* címen. Az egész egy nagy jellemrajz, bensőleg valóban lélektani, külsőleg pedig, a jelenítésben, művészi. Azzal a momentummal kezdi, midőn Agrippina megmérgezi Claudiust, s mostohaapja trónjára fiát, Nerót ülteti. A kislelkű ifjú megszédül e magasban ; tulajdon érdemét, sikerét szomjazza, előbb versírással, aztán színészkedéssel, végre a kocsiversenyen. E gyöngé lélek úgy hadonáz a hatalommal, mint gyermek a késsel. Először Britannicust öleti meg, az igazi császári vért, mert féli s mert jobb költő nála. (Mily szép jelenet, amikor üres szobáiba megy s ott megtalálja lantját!) Aztán sorra jönnek a többiek ; anyja, aki gyámkodik felette, hitvese, a gyöngé, sokan, végül volt tanítója, Seneca. Nero tetteihez, amint Suetoniusban találta, az író kulcsot keres jellemében és körülményeiben, s meg is találja. Nerót így vihette gyöngesége és sorsa bűnről bűnre. Lelke egészen kibomlik előttünk : a félelem, a gyanú, a gyűlölet minden tehetség ellen, az elégedetlenség, a hatalom csábítása, a tehetetlenség vérszomja. Ez a Nero nem félelmes ; s amit színpadi fölléptekor mond ellensége, Lucanus, azt érezzük az egész könyvön át : nemcsak nevetséges, hanem szálnalmas is. S ez a szálnalom veszi körül, mikor a zendülő nép dühe elől menekülve, egy ólban magát gyilkolja meg, s puffadt vonásaira kiül a halál fensége. A lelki rajz mély lélektani erején kívül különösen három részlete emelkedik ki a regénynek. Egyik a bevezető kép: Róma rajza a rekkenő hőségben, mikor az utcai -árus a császárra gondol, aki a hűvös palotában hűsel ; s odabent a hőség álmából ébredő Claudius szomja ellen éppen ekkor nyújtja

tökhéjban a mérget Agrippina. Az utcák füledt hősege s a palota álomba bódító, tikkadt melege egyformán művészi rajz, melyet szinte éreztet az író az olvasóval.

A másik az utolsó kép, amint a halott császár felett megered a beszéd, vád és ítélet, s — honnan, honnan nem — előterem egy töpörödött vén asszony, a dajkája „az első és utolsó dolgok intézője”, ölébe veszi a halott fejet s elszáradt kebléből előkotorász egy obulust és a halott nyelve alá teszi, a másvilági útra.

Legkiemelkedőbb az egészben Seneca jellemrajza, hol a hagyományos fénybe árnyat is kever, de szerencsés vegyületben. A hiú író, ki a császári kegyben sütkérezik, egy-egy őszinte pillanatában a császár gúnyolói közé is elvegyül, s óvatos szavaiból ki lehet érezni lenézését a kontár költő iránt. Az életet hűvösen nézi, mégis fáj megválnia tőle; sok bölcseséget mond, de sokat beszél, s bőbeszédűsége mosolyogni való. Midőn kivégzésére jönnek a sértett császár katonái, kiveri a halálos verejték, de aztán erőt vesz magán. E halál leírása megmarad az emlékezetben.

Kosztolányi egész könyvében művészi, lélektani munkát nyújt, de ez a három mozzanat különösen kiemelkedő.

Basia.

Johannes Secundus : *Csókok könyve*. (Basia.) Johannes Secundus szép latin verseiből a római rhythmus muzsikájában költötte át magyarra Mészöly Gedeon. Rózsavölgyi és társának kiadása. Budapest. MDCCCXXI. — 8-r. 36 l.

Goethe római elégiái csendülnek fülemben, mikor Johannes Secundus *Csókjait* olvasom. Keletkezésükben is sok a hasonlóság. A «nagy pogány» Németország hús égalja alól, az élete harmóniáját zavaró szűk körülmények közül menekül Itália sugárzó ege alá és szomjas ajakkal szüresöli Róma örömeit. Johann Events (Everard) elhagyja tengeri párakkal telt hazáját, Hollandiát és Toledo virágpompában égő kertjeiben élvezi a spanyol nap sugarait. De Goethe akkor már élte delén álló férfiú, ki a tapasztalt szakértő tudatosságával válogat a virágban; a huszonötéves hollandus ifjúnak fiatalsága tartalék nélkül újong a *Csókok* soraiból, ittasultan a szerelem egészséges mámorától, melyben hiába keressük a Római Elégiák finom, de mégis sokszor számító dévajságát. Johannes Secundus *Csókjai* a humanista latin költészet legszebb termékei közé tartoznak; mentek minden tudákosságtól és mesterkéeltségtől. Ha nem volnának a római

líra klasszikus mértékeiben írva, bátran a középkor vidám diákjainak, a clericusok és goliardok «carmina»-i közé számíthatnók.

Mészöly Gedeon avatott tolmácsa a szerelem dalmokának. Nem ejt el semmit a forma finomságából, nem halványítja el a képek tüzes színeit, nem fokozza le az érzés melegét. Műfordítás a szó nemes értelmében: hűség a tartalomban, hangulatban és alakban. A fordítás könnyedsége pedig elfelejteti az olvasóval, hogy nem eredetit olvas. Nem rontja a hangulatot mesterkéltséggel szerkesztett, nem akadunk fel «poetica licentiá»-kon, erőszakolt összevonásokon, kihagyásokon, kényszeredett szórenden. «Úgy fordítám, hogy ne csupán a deák böltű értelmét magyarázzam híven, hanem a szólás módját is úgy ejtsem, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna», ezt mondja Pázmány Péter Kempis-fordításának előszavában. Így olvashatjuk Mészöly fordítását is, és mégis érezzük a római költészet e késő művelőjének római zamatját.

A verselés önmagában is kitűnő. Midőn minden darabját a tizenkilenc dalmak eredeti formában fordítja, hol a distichont, hol alkaiosi, hol anakreoni sort és szakot, érezteti még azokat a finomságokat is, melyek az aranykor végén a szigorú vers bomlását mutatják, s melyek a humanista költő verseiben is megvannak. Például a hexameter tritheminoris caesurájá helyén sokszor van már bucolicus diæresis:

Myrtusok illata || nedvét, Cyprus || fűszere cseppjét . . .

Csak egyet nem mert utánozni, a már Ovidius verseiben fel-feltűnő rímet, mely Johannes Secundus XIX. Basium-ában végigcsendül a sorokon:

Et rorem vernæ nectareum violæ . . .

Omnes ad Dominæ labra venite meæ . . .

s az utolsó négy sort keresztezve egybefoglalja. Lehet, hogy a nálunk nem jó emlékkor Leoninus riasztotta vissza ettől.

A bájos és finom költészet kedvelői örömmel fogadják Neera lantosának *Csókjait*, amelyek egykor Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály lantját is ihlették, és a fiatal Kazinczyt édes elandalodásra bírták.

A nemes köntös, melyben a *Csók* magyarul megjelentek, a könyvkedvelőknek is kedves meglepetésül szolgál.

Tolnai Vilmos.

MADÁCH IMRE ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA.¹

A Szahara szélén, ott, ahol az első pálmák jelzik a sivatag birodalmának végét, Keopsz piramisának árnyékában ül néma fönségben a gizehi szfinx. Ajkán sejtelmes mosoly, maga a megfejthetetlen rejtély. Évezredek óta vonzza, izgatja az emberiséget — a messzeségből valóban mint egy nagy kérdőjel rajzolódik az égbolt mély kékjébe. Irodalmunknak is megvan a maga szfinxje, egy fönséges alkotás, tele mélységes rejtelmekkel, egy hatalmas költemény, melyhez a kérdések és problémák egész sora fűződik. Ez a magyar szfinx *Az ember tragédiája*.

Valóban, annak a varázsának, mely *Az ember tragédiáját* és megalkotóját, a most száz éve született Madách Imrét övezi, egyik jelentős eleme az a misztikus homály, mely a tragédián és szerzőjén borong. Az embert már lelke alkatánál fogva sokkal jobban vonzza a sötét, a bizonytalan, a problematikus, mint a világos, a bizonyos, a nyílt, s minél több valamilyen költői műre vonatkozólag a megoldandó vagy éppen megoldhatatlan kérdés, annál nagyobb mértékben fordul feléje az érdeklődés. A tragédia varázsának másik eleme: nagy mélysége. A mélység a költészetben is szédítő hatású. Arany János Dante sötéten örvénylő mélységei fölött állott megszedülve — ugyanez a szédítő érzés fog el bennünket az *Ember tragédiáját* vizsgálva. Megjárni ezeket a mélységeket erőnkön fölül van, de kísértsük meg bevilágítani rejtelmekbe.

Ki volt az a Madách Imre, aki, mint egykor Kisfaludy Sándor a *Himfy*vel, Kisfaludy Károly a *Tatárokkal*, Arany

¹ Fölvosta a szerző a Petöfi-Társaság Madách-ünnepén, 1923 okt. 21-én.

a *Toldival* egy csapásra az irodalom élére került? Hogy ért az ismeretlenség homályában ez a költő olyan naggyá, hogy meg tudja alkotni a legnagyobbszerű, legfönségesebb magyar költői művet? Hogyan lehet azt emberileg megérteni, hogy ez a hatalmas szellem *Az ember tragédiája* előtt és után a drámáknak egész sorát írja meg, s van ugyan közöttük figyelemreméltó, de olyan egy sincs, mely a nagy műnek csak árnyékába is léphetne? Nem csoda-e ez, méltó párja a közép-kor nagy misztériumainak? S mennyire megnövekszik a zavaró, megdöbbenítő kérdések száma, ha az írótól a műhöz fordulunk! Mi ennek a fönséges műnek költői eszméje? Milyen hangulat húzódik rajta végig, milyen világnézet él-teti, milyen tanulság szűrődik le Ádám küzdelmeiből? Vajjon azok a képek, melyeket Lucifer vásznára vetít, hogy megmutassa az első emberpárnak az emberiség életét, híven tükrözik-e valót, vagy torzképek, a sátán hazugságai az emberiség megrontására? S végül is, mi maga a költemény: a kinyilatkoztatás égi szava, biztató szózat, mely erőt ad nekünk az élet terheinek elviselésére, vagy a kétségbeesés zsarátnoka, mely kiéget szívünkben minden reményt? Élni vagy halni tanít-e benne Madách?

Íme, az izgató, feleletet követelő súlyos kérdések sora. Belekábulnánk, ha szerencsére legjelesebb esztétikusaink nem tartották volna szinte kötelességüknek elmélyedni a Madách-problémákba. Az ő értelmük fénye nem egy ponton világot vet a költőre is, alkotására is, segítségükkel első sorban Voinovich Gézának Madách-könyvével, ma már jobban tájékozódunk abban a gondolat-rengetegben és érzelmeszövevényben, amelyet *Az ember tragédiája* elénk tár. A magyar szfinx megszólalt, de minden titkát nem tárta föl. Talán nem is fogja soha!

Nézzük a fontosabb problémákat egyenkint. Úgy érzem, hogy ma, mikor Madách emlékét ünnepelni gyűltünk össze, nem akkor áldozunk legméltóbban e nagy szellemnek, ha magasztaljuk őt, ha pompázó, de hideg szólamokkal bizonyítgatjuk azt, amit mindenki tud, az ő nagyságát, hanem ha behatolunk, amilyen mélyen erőnktől telik, az ő lelkébe s lelkének legértékesebb termékébe, a tragédiába. Csodálni

irodalmunknak ezt a dicsőséget könnyű, megérteni az embert, a költőt, a művet : ez a nehéz, ez a szép föladat!

Az ember és a tőle elválaszthatatlan költő — a kettő alapján egy, ugyanannak az erőnek kétféle funkciója — ma már, a tudomány világában, nem az a néma rejtély, mint hatvan évvel ezelőtt volt. Madách váratlan fölbukkanása, az *Ember tragédiájának* mély filozófiája és megkapó költőisége csak az avatatlan szem előtt csoda, s a szakemberek tudják, hogy a költészet és filozófia istenasszonyai már ott virrasztottak Madách bölcseje fölött. Neki költőnek és filozófusnak kellett lennie, az volt a végzete. Ha Madáchnak is lett volna Keplere, aki 1823 január 21-én, születése napján, föllállítja az ő horoszkópját, kiolvashatta volna a bolygók állásából, hogy ha az újszülött férfivá érik, sok csalódás és szenvedés vár reá, de a költészet és filozófia kettős koszorúja is.

Madách mint gyermek és később mint ifjú, érzékeny. zárkózott, elmélkedésre hajló lélek volt, s még ki sem nőtt az iskola padjaiból, mikor elméjét az emberiség legnagyobb kérdésein jártatta, azokon a problémákon, melyek az emberiséget évezredek óta foglalkoztatják : mi az emberi élet értelme, miért élünk, mi a rendeltetésünk itt a földön. Majd, tele idealizmussal. elméjében egy előre megalkotott világképpel. kilépett az életbe, s ezt a képet rajongó lelkének legcsillogóbb színeivel festette ki. Nem természetes-e, hogy mindjárt az első lépésnél a csalódások özöne zudult reá, s mint hiú bálvány, rombadőlt a mesterségesen fölépített világkép? S nem emberi dolog-e. hogy nem magában kereste a hibát, aki naiv hittel szép, de hazug eget festett a földre, hanem a világra és az emberekre haragudott meg, hogy nem olyanok, mint amilyeneknek ő képzelte. Az ember súlyosan fizette meg vesztett ábrándjait : gyötrődés és szenvedés s pesszimiztikus színezetű világnézet lett az eredménye. Hogy pedig az ember szívéből, ebből a túlhevített kazánból, a költészet szelepén tódult ki a fölgyülemlett keserűség, az sem csoda : a költő ős ivadéka, Madách, ábrándos, fiatal lélek volt, s van-e dalforrásban gazdagabb talaj, mint az ifjúság ábrándvilága? S hirdethetett-e Madách költészete mást. mint amivel lelke tele volt, a lemondást a kételkedést;

a pessimizmust? A világ rideg és sivár, az emberek közönségesek és aljasak, az élet céltalan, meddő küszködés — ez Madách ifjúkori költészetének sötét tónusú világnézete.

Így lett a sztregovai dzsцентри-fiúból filozófus és költő. Egyik virága annak a magyar középosztálynak, mely egy ezredéven át védte és fönntartotta a hazát, eleinte karddal. később tollal is. Az ifjú költő írt verseket és drámákat. emezek is, amazok is mélyebben járnak, mint a kor átlag-lírája és drámája, de értékben nem emelkednek föléjük, ezektől a kísérletektől, amelyek még ígéreteknek is szerények, áthidalhatatlannak látszó szakadék választja el. *Az ember tragédiáját*, amely már nem ígélet, hanem megvalósulás, nem kísérlet, hanem kész, kiforrott, tökéletes műalkotás. Próbáljunk meg hidat verni közékük.

Van a tragédiának két olyan kiválósága, amelyek gyökerére könnyű rámutatni. A benne fölhalmozott ismeretanyag gazdagsága az egyik, az a rengeteg történeti ismeret, mely a tragédia históriai jeleneteit nemcsak tartalmasakká, hanem színesekké is teszi; a másik a belőlük kisugárzó történet-szemlélet és történet-filozófia határozottsága. Ezeknek a jelességeknek magyarázata egyszerű. Madách kora ifjúságától kezdve rendkívül sokat olvasott és tanult, de nem kapkodva és fölületesen, hanem tervszerűen és alaposan, főként történeti, politikai, szociológiai és filozófiai munkákat, s ezekből még a tragédia eszméjének fölvilanása előtt, hatalmas, aktív szellemi tőkét gyűjtött magának. Ebből a tőkéből merítette az anyagot a tragédia tizenegy történeti színéhez, de a multat nem a történetíró szemével nézi, hanem a költőével és bölcselőével. Az évezredek sodrából kiválasztott korszakokat stilizálja: mellőzi még leglényesebb vonásaikat is, ha nem találnak céljához, tömöríti az eseményeket, s a rendelkezésre álló csekély terjedelemhez képest egy pontba gyűjti a térben és időben szétszóródó sugarakat. A történelem hőseivel és eseményeivel általan keveset törődik, mert nem az emberiség életét akarja bemutatni a történelem korszakain keresztül, hanem a korok szellemét történeti vagy képzelt alakokban konkretizálva. A századok árjában nem az egyéni, hanem az általános emberi érdeklő

nem történeti, hanem lélektani hűségre törekszik, arra, hogy Faraó, Miltiades, Sergiolus, Tankréd, Kepler, Danton egy-egy történeti korszak erkölcsi fölfogásának jellemző és igaz kifejezői legyenek. Költői föladat ez s művészi módon van megoldva: a sorban egymást követő hősök nemcsak egy-egy eszmének, hanem koruk szellemének is hű tolmácsai. A mult, amely régebbi történelmi drámáiban költői anyagul szolgált Madáchnak, itt puszta nyers anyag, nem a benne lévő költőiséget és filozófiát próbálta meg kifejtetni belőle, hanem a maga lelkéből vitte bele a költőit, s a maga bölcselmével keltette életre. Ez fejti meg azt a nagy hatást, amelyet az egymást váltó történeti színek külön-külön az olvasóra vagy a nézőre tesznek. Mindegyik nemcsak egy eszmének, nemcsak egy embernek, hanem egy kornak a tragédiája.

De a hatalmas költemény valójában nem apró tragédiák halmaza, hanem szerves egész. Mint ilyen nagyszerű, mint ilyen áll elérhetetlen magasságban Madách többi költői művei fölött. Abban, hogy így egygyé forrottak a színek s egy eszme élteti az egészet, döntő része van a költő emberi élményeinek, annyira, hogy a tragédia tulajdonképpen egy nagy élmény, Madách érzelmeinek és gondolatainak kikristályosodása, s alapjában ép oly szubjektív, mint egy lírai költemény.

Két párhuzamos élményfolyamat összejátszásában fogant meg *Az ember tragédiája*, egy lelkiben és egy gondolati-ban. Madách ifjúkori pesszimizmusa 1845-ben, mint a könnyű reggeli köd, egyszerre fölszakadt: kigyógyította belőle szerelme és boldog házassága. A derű azonban nem sokáig ragyogta be a csesztvei kastélyt, mert a ház urára egyik csapás a másik után sujtott le. Kitört a szabadságharc, s Madách nemcsak aggódott hazájáért, hanem gyötörte a fájdalom is, hogy betegsége miatt nem foghat fegyvert. A küzdelemben előbb elvesztette szeretteit s aztán elvesztette hazáját, végül elvesztette azt, aki legközelebb állott szívéhez, feleségét. Az asszony könnyelmű volt és gyöngye, méltatlan Madách nagy szerelmére. Ez a csapás egészen megtörte a költőt, összeomlott vele a világ, elsúlyodt vele minden, aminek értéke volt előtte. A seb, amelyet csalódása ütött a szívére, annál fájóbb volt, mert csak befelé vérzett. A büszke,

zárkózott férfi nem mutatta fájdmát senkinek sem, csak gyötrődött, míg bele nem fásult. Újra erőt vett rajta a pesszimizmus, de nem a régi, tárgyatlan, pusztán szubjektív lehangoltság. Ez már nem könnyen múló hangulat volt, hanem igazi, keserű pesszimizmus: a vergődő és elfásuló lélek gyötrelmeiből kisarjadt sötét világnézet, mely évekig ránehezedett lelkére s megmérgezte gondolatvilágát. Most már megkapta az élettől a feleletet azokra a nagy kérdésekre, melyek ifjúkora óta, egy emberéleten keresztül foglalkoztatták. Milyen rideg, kegyetlen visszhangot vertek föl a sors csapásai abban a lélekben, ahol jéggé dermedt a fájdalom könnye, s fekete reflexszel vont be mindent az elme tépelődése! Milyen sivár képet rajzolt Madách az emberiség sorsáról! Az ember végzete a meddő küzdés, eredménye folytonos bukás és nyomában csalódás, szenvedés: az emberiség élete céltalan, irány, haladás benne nincs. értéke semmi, mert az emberre, mint a Nessus vérével átitatott ing Heraklesre, ráfeszül veleszületett gyarlósága. Így volt ez a teremtés óta mindig, az ember, Ádámól kezdve, ugyanaz a gyarló féreg, s oldalán a még gyarlóbb nő: az emberiség sorsa egy örökké megújuló tragédia.

Amint ez a gondolat a nagy lelki konvulziókból s a nyomukon járó bölcselkedésből így kicsapódott Madách lelkében, 1857-ben: megfogant az *Ember tragédiája*. Ez a reflexió jelzi a tragédia koncepciójának pillanatát. Ennek a filozófiai gondolatnak most már konkrét, képszerű formába kellett öltöznie, hogy megalakuljon belőle a dráma. A költő lelki szeme előtt elvonult az a sok történeti ismeret, melyet évtizedek alatt gyűjtött; kiválasztotta közülük azokat, melyek sötét tételeit legvilágosabban bizonyították, majd Goethe *Faustjától* ösztönözve, annak egyik-másik hőjét és motívumát értékesítve, de nem másolva szolgálai, megteremtette hozzá a mitikus keretet — s szinte észrevétlenül kirajzolódott lelkében a tragédia körvonala. Két esztendőn keresztül érlelte a tervet és formálta az anyagot, a harmadik évben megírta a tragédiát.

Így készült el a nagy mű, látszólag 13 hónap, valójában ugyanannyi év alatt. És itt van a magyarázata annak, miért

írt csak egy *Ember tragédiáját* Madách, miért nem tudott egy második hozzá méltó remeket alkotni. Madáchnak, amint Alexander Bernát megállapította, egy nagy problémája volt, amióta férfivá ért: mi az ember rendeltetése a földön, miért élünk, s van-e értéke és értelme az életnek. Egész élete alatt dolgozott ezen a nagy, lelkét teljesen betöltő kérdésen, belevitte mindazt, amit olvasott, tudott és gondolt, s így, mikor elkészült vele, nemcsak főművét alkotta meg, hanem élete nagy művét is, és megfelelően a kérdések kérdésére, kifejezte művében mindazt, ami lelkét valójában mélyen izgatta. Ez azonban a magyarázatnak csak egyik fele, a fontosabb, de talán nem a mélyebb. A tragédiából nemcsak a töprengő bölcselő szavát halljuk ki, egy élet filozófiáját, hanem a sebzett szívű emberét is — s amannak eszméit emennek lelki kínjai irányítják. Madách nagy művét a szíve vérével írta, benne a maga egyéni tragédiáját fejlesztette az emberiség tragédiájává. Ezt a munkát csak egyszer lehet elvégezni egy életben, s amint a költő elvégezte, nemcsak a bölcselmi problémát oldotta meg, hanem meggyógyította beteg szívét is, s az megszűnt ilyen nagy érzésekkel táplálni elméjét és képzeletét.

De *Az ember tragédiája* nemcsak Madách műveiből emelkedik ki toronyként, páratlanul áll irodalmunkban is. Említettem hatásának, esztétikai értékének két elemét. Egyik a történeti színek költőisége. Mindegyik külön-külön, önmagában tekintve megkapó, a legtöbb igazi műretek. Nemcsak egy-egy kor érzés- és gondolatvilágának kicsinyített tükörképei, hanem mindegyik egy-egy tragédia, egy-egy nagy embernek emberi mivoltából kikerülhetetlenül következő bukása. Madách művészetének egyik próbaköve az volt, mint tudja az embert széttördelni egyénekre, anélkül, hogy ezáltal egységét elveszítse. Ádám minden tragédiája költőileg igaz, s bár mindegyik az egyén bukása, érezzük, hogy az egyénnel az általános emberi egy vonása, egy eszme is elbukott; bár mindig más és más alakban látjuk magunk előtt a hőst, tudjuk, hogy alapjában egy: a nagyratörő, nemes lélek.

Ezzel azonban már rávilágítottam a tragédia hatásának másik elemére, az igazibbra. A tizenöt szín nem önmagáért

van, nem külön-külön akarnak hatni, hanem összeolvadva egy magasabb egységbe, melynek alárendelik magukat. Hogyan lehetett egységet vinni ebbe a mozgalmas egyvelegbe, mint lehetett megakadályozni azt, hogy a cselekvény ne hulljon szét elemeire? Madách teremtő ereje ezen a ponton tündököl a legfényesebben: megtalálta annak a művészi módját, mint lehet ezeket az egymással külsőleg semmiképen sem kapcsolódó jeleneteket oly szorosán egymáshoz fűzni, hogy azok fölbonthatatlan egységgé fonódjanak. Három ilyen szálat szőtt Madách képzelete. Az első az, hogy az emberiséget *egy* emberpár alakjában testesíti meg s azt teszi minden jelenet hőségévé, mely a történelem során új meg új alakot ölt magára, de alapjában ugyanaz marad. Másfelől minden jelenetnek történet-filozófiai alapgondolatát az előbbi kép eszméjéből fejleszti; az új eszme, mint a régi ellentéte vagy következménye, összetartja az egymástól sokszor nagy időköz által elválasztott képeket. Végül az egészet egy egységes keretbe foglalja azáltal, hogy a cselekvényt közvetlenül a teremtés utáni időbe helyezve, hordozóivá az első emberpárt teszi s az emberiség életét mint a bibliai Ádám álomképeit mutatja be. Ilymódon a dráma két külön világra szakad, a biblia és a történelem világára — az előbbi szolgáltatja a dráma megindítását és kifejtését, az egészet körül fogó mitikus keretet, az utóbbi a bonyodalmat — de mégis úgy, hogy a kettő a legteljesebb logikai egységbe forr: a megnyitás, a három bibliai szín. fölveti a kérdést, a következő tizenegy szín adja a bizonyítás anyagát, a befejező, újra a biblia világában játszó szín, a XV. kép, nyújtja a feleletet.

A dráma szellemi tengelye tehát az a nagy kérdés, melyet jól ismerünk mint Madách élet-problémáját, sőt ismerjük azt a feleletet is, amelyet a költő 1857-ben az alapjában kettős kérdésre adott. Mi az ember rendeltetése a földön? — ez az izgató kérdés azt foglalja ugyanis magában, hogy 1. miért éiünk, mi az emberiség célja; 2. halad-e az emberiség idők folyamán a célja felé, mi tehát az emberi élet értéke. 1857-ben, mikor a dráma gondolata kipattant a költő lelkéből, a felelet egy szörnyű negáció volt. Madách, akárcsak

a drámában Lucifer, a kétségbeesett ember nihilizmusával oldotta meg a csomót. S milyen tanulságok szűrődnek le a tragédiából, abból a tizenegy képből, melyekben a költő az emberiség életét objektiválja? A felelet mélyen lesújtó: az ember sorsa küzdeni, de nemcsak ő maga bukik el, anélkül, hogy célját megvalósította volna, hanem megbukik az eszme is, amelyért küzdött, mert nem volt életrevaló, nem volt az igazi, nem állott az ember rendeltetésének szolgálatában. De van-e igazi eszme, van-e igazi célja az emberiségnek? A tragikus képek azt hirdetik: nincs, az emberiség élete valójában céltalan. S még zordabb a felelet a másik kérdésre. Az emberiség fejlődésében nincs irány, még kevésbé haladás, évezredes élete nem is fejlődés, az egymásra következő korszakokban az ember nem különb, mint az előbbiben volt, eszméi téveszmék, mert nem viszik őt előre egy nemesebb, szebb jövő felé. Sőt a multból a jelenen át a jövőig az emberiség visszafejlődött. A multban is folytonos bukás volt az emberiség sorsa, de legalább nagy eszmékért bukott el, a jelenben már nincsenek eszméi, csak céljai és elvei. A történelem sorsát hatalmas emberek, nemesre, nagyratörő egyének intézték, a legújabb kor már nem ismer hősöket, még egyéneket sem, csak színtelen, egyforma, értéktelen embereket, akikből kihalt minden nemes érzés, az idealizmus a lelkesedés, a kegyelet. S a jövő? — az még a jelennél is sivárabb. Az embernek már elvei sincsenek, csak célja, s az is csak egy, a leghitványabb, a leganyagiasabb: nyomorult létének keserves fönntartása. Korunkban még törekvő, vágyakkal bíró lény az ember, a jövőben már pusztá szám, pusztá gép, eszköz a tudomány kezében, s örökre elhervadtak az emberiség legszebb virágai, a költészet, a szerelem, a család. S a vég, az utolsó mozzanat az emberiség életében, mikor az ember testi alakjában elsatnyulva, lelki élet nélkül valóságos állatként él — ez a vég rémületesen kétségbeejtő.

Igazuk van tehát azoknak, akik azt hirdetik, hogy az *Ember tragédiája* a legsötétebb magyar költemény s Madách benne a pesszimizmus evangéliumát nyújtja? Korántsem, még akkor sem, ha a költő a XIV. színnel lezárta volna drámáját. Még ebben a rideg feleletben is mennyire meg-

enyhült Madách pesszimizmusa a multhoz képest, mennyivel más most Madách fölfogása az ember sorsáról, mint volt 1857-ben, mikor lelkében drámájának alapgondolata megfogant. Ez az enyhülés annak a változásnak következménye, mely Madách szívéletében 1857 óta végbement. Amint a költő hozzáfogott a munkához, s megkezdődött a képzelet küzdelme a nyers anyaggal, amint az eszme mind jobban a maga képére formálta a cselekvényt: az alkotás kínos gyönyörűségében enyhült a költő lelki feszültsége, s amint időben távozott a családi katasztrófától, felesége emléke is egyre halványodott, fájdalom tompult. E kettős hatás alatt sötét világfölfogása egy kissé kiderült, s a dráma némileg elhajolt attól a képtől, amely életre keltette. Az emberiség sorsa a dráma tanúsága szerint is tragédia, de az ember már nem gyarló féreg, mint 1857-ben látta. Vannak nagy lelkek — az ő megszemélyesítőjük Ádám — tele lelkesedéssel, erővel, hatalmas akarattal, akik eszméikért küzdenek, s ha elhullnak is, törekvésük nagy és szép volt; eszméik meghiúsultak, de mindegyik egy-egy nagy eszme volt, amelyért érdemes volt élni, küzdeni. S Éva nem még a férfinál is gyarlóbb lény, hanem sorsának hű osztályosa, méltó párja, legtöbbször még egy fokkal nemesebb mása. Sötét, szinte vigasztalan ez a kép is, de nem a kétségbeesésében elfásult ember látomása. Aki ilyennek látja az emberiség sorsát, az, ha bízni nem tud is, de tud lelkesedni, hisz az ember nagyságában, ismer nagy emberi értékeket.

Nem az ember gyarló tehát, hanem a tömeg. Ezen a résen át látunk be legmélyebben a nagy műbe, így értjük meg az ember, az emberiség tragédiáját. Az emberi nem tragikumája az, hogy a gyarló tömeg mindég, újra meg újra szembehelyezkedik a kiváló szellemekkel, nem érti meg azokat a nagy eszméket, melyeknek szolgálnak, s a maga nyers erejével megbuktatja a hősokeket, megbuktatja az eszméket s megbuktatja önmagát. Pesszimizmus ez is, de nem a teljes, nihilisztikus pesszimizmus közömbössége — ez a nagyérett hevülő lélek fájdalmas, de küzdő pesszimizmusa.

Ennek ellenére sem tagadhatjuk azt, hogy ha a költő az utolsó történeti színnel, az eszkimó-jelenettel, lezárná:

drámáját, az igen lehangoló utórezgést keltene az olvasó zívében és mindenre inkább volna alkalmas, mint arra, hogy bennünk a reményt, az élet vágyát fölkeltse. De a költő az álomképek után még egy XV. színt is írt. Ezt megnyugtató akkorddal, a szállóigévé lett «Ember küzdj és bízva bízzál»-lal végzi s így kiemeli művét a pesszimizmusból. Meghalljuk a megnyugtató feleletet a nagy kérdésre : az ember sorsa, célja küzdeni és bízni az Úrban, aki őt el nem hagyja. Az a bátorító szózat, amellyel Isten Ádámot az élet küzdelmeire fölvertezi, nekünk is szól. Megtudjuk belőle, hogy vannak az emberben értékek : erős kar, hatalmas tettvágy, emelkedett szív, és vannak az ember életében is : a munka, melynek tere végtelen, az égi szó, amely feléje zeng s a tiszta női lelkület költészete. Ez már nem a tagadás szelleme, ez már nem a pesszimizmus evangéliuma, ez a hit szava, mely bennünket életre hí. A dráma az Úr biztató szózatában hangzik ki, s ha a cél, melyet benne az Úr megjelöl, nem elégíti is ki a nagyratörő ember merész ábrándjait, fellengős vágyait, a tanítás, amelyet a földi ember leszűrhet belőle, mégis az, hogy érdemes élni. S Éva azzal a fölkiáltással végezhetné a drámát, amellyel a II. színt kezdi : «Ah élni, élni!»

Egy kérdés fenyegető rémétől azonban nem tud bennünket megszabadítani a költő. Híven tükrözik-e Lucifer álomképei az emberi nem életét? A költő tiltakozott azon magyarázat ellen, mely a történeti színeket hazugoknak s Lucifert csalónak tekintette. A képek célzatosan vannak kiszemelve, de igazak ; ám ha azok, lehet-e haladásról, fejlődésről beszélni s ahelyett, hogy egyre emelkednénk, nem sietünk-e mi emberek, a sülyedésbe, az elaljasodásba? A feleletet az Úr megtagadja, a véges emberi értelem elől el van fődözve a jövő. Ádám csak le van győzve, de nincs meggyőzve, utolsó szava is az : «Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!»

Ádám e rezignált fölkiáltásában mély fájdalom és sötét kétség izzik : tagadhatatlanul van némi ellenmondás közte és az Úr biztató kijelentése között, s az az érzésünk, hogy a tragédia végső akkordjai nem csengenek ki teljes harmóniában. A nagy mű befejezését valami zavaró hangulat rontja :

mintha a mitikus keretből más világnézet csendülne ki, mint a történeti színekből, azaz mintha a költőnek más volna a világnézete, mint a drámájának. A költő az Úr szavaiból szól hozzánk és hisz az emberiség jövőjében, Ádám a dráma tanulságait vonja le és kételkedik benne. Ez az ellenmondás a művészi hatás rovására megy — ha már nem tudjuk elsimítani, iparkodjunk legalább megérteni. Sajnos, be kell érünk a pszichológiai megfejtéssel. Utaltam föntebb arra a tisztulási folyamatra, mely Madách lelkében 1857-től kezdődőleg megindult. Ez a folyamat ugyan rohamos volt, de mégsem fejeződött be teljesen addigra, amikor a dráma elkészült. A költő kiemelkedett sötét gondolataiból, világ-fölfogása megnemesedett, de lelke nem tudott még végleg elszakadni a multtól, nem tudta legyőzni annak emlékeit. Madách még forrongott és küzdött magával, s ennek következményeként nem tökéletes ezen a ponton a tragédia harmóniája.

Van még egy mentség Madách számára. *Az ember tragédiájának* megalkotása olyan föladat volt, amelynél nagyobb magyar íróra irodalmunk hétszázéves élete alatt nem várt. Ezt minden ízében harmonikusan megoldani meghaladta az emberi erőt. Az emberi értelem legmélyebben járó gondolatait, az elvont bölcselkedést kellett költői képekbe zárni, s az emberiség életének sok ezeréves multját és még hosszabb jövőjét egy alig négyezer soros költeménybe foglalni. *Az ember tragédiája* a legnagyobb szerű koncepció a magyar irodalomban, sőt a felölelt anyag óriási méreteit és tárgyának fönségét tekintve, páratlanul áll a világirodalomban is. Megvalósítása a magyar szellem egyik legnagyobb diadala, s alkotója a magyar költészet büszkesége. Sőt, ami nem sikerült a nagy mű hősenek, Ádámnak: elszakítani azokat a köteleket, melyek az anyaföldhöz bilincselik, az sikerült a költőjének: Madách ma már nemcsak a magyarság dicsősége, hanem túlemelkedve a nemzetiség korlátain, az egész művelt világé, s az *Ember tragédiája* része a világirodalomnak.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAI NEMZETI VAGYONÁNAK ÉS NEMZETI JÖVEDELMÉNEK MEGOSZTLÁSA

A MAI MAGYARORSZÁG ÉS AZ UTÓDÁLLAMOK KÖZÖTT.

I.

A magyar szent korona országai, a trianoni békeszerződés rendelkezése szerint, területükből 71·9%-ot, népességükből 62 %-ot veszítettek. A területi és népveszteség a magyar szent korona országai gazdasági erejének oly nagymérvű csökkenésére vezetett, amelynek arányairól legjobban úgy tájékozódhatunk, ha megállapítjuk, hogy a magyar szent korona országainak 1912. évi nemzeti vagyonából és nemzeti jövedelméből mennyi esett arra a területre, amely a mai Csonka-Magyarországnak felel meg. Mert valamely ország gazdasági ereje leghívebben népének vagyonában és jövedelmében jut kifejezésre.

A magyar szent korona országainak nemzeti vagyona közvetlenül a világháború kitörése előtt — részletes számításaink szerint — 41,520.589,373 K, míg nemzeti jövedelme 6,741.716,778 K volt.¹ Feladatunk megállapítani, miként oszlott meg ez a nemzeti vagyon azon területek között, amelyek ma részint Csonka-Magyarországot alkotják, részint pedig Romániához, Cseh-Szlovákiához, Jugoszláviához, Német-Ausztriához és Fiume városa és kerületéhez csatoltattak.

Csonka-Magyarország nemzeti vagyonának elemei: az ingatlanok (földbirtok, épületek, bányák), közlekedési eszközök (utak, hidak, víziutak, vasutak, posta, távirtda és

¹ Lásd dr. Friedrich Fellner: *Das Volksvermögen Österreichs und Ungarns*. (Institut International de Statistique. — XIV. Session. Septembre 1913. Rapports Nr. 34. — Seite 59.); Friedrich v. Fellner: *Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns*. Sonderabdruck aus der Statistischen Monatschrift XXI. Jahrgang 1917. — (113 l.)

Magyarul: Dr. Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona*. Bpest 1913. — Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Bpest 1916. (A M. Tud. Akad. kiadása.)

távbeszélő), az ingóságok, a követelések a külfölddel szemben, levonva ezekből a külfölddel szemben fennálló tartozásokat.

Vizsgáljuk meg a vagyonelemek értékét egyenként.¹

1. Földbirtok.

A magyar szent korona országainak mezőgazdaságilag hasznosított területe az 1917. évre vonatkozó adatok szerint 56.458,611 kat. hold volt.

Ebből :

	kat. hold
Csonka-Magyarországnak maradt	16.215,104
Romániának jutott	17.578,020
Német-Ausztriának jutott	779,439
Jugoszláviának	11.113,441
Cseh-Szlovákiának	10.768,969
Fiume v. és kerületének jutott	3,638

Az 1911. évi, mezőgazdaságilag hasznosított földterületét oly arányban megosztva, amint az az 1917. évben Csonka-Magyarország és a leszakadt részek területarányának megfelelően, megállapíthatjuk, hogy a magyar szent korona országainak mezőgazdaságilag hasznosított területéből esik :

	%	kat. hold
Csonka-Magyarországra	28·720	16.218,320
Romániára	31·134	17.581,516
Cseh-Szlovákiára	19·074	10.771,178
Jugoszláviára	19·684	11.115,648
Német-Ausztriára	1·381	779,857
Fiume v. és kerületére	0·007	3,953
	100·000	56.470,472

A hitelintézetek részére jelzálogul lekötött földbirtokok kataszteri holdankénti átlagos értéke 1912-ben 333·79 korona volt.²

Eszerint Csonka-Magyarország termőföldjének és a magyar szent korona országaiból leszakadt termőterületeknek hitelértéke így alakul :

¹ A magyar szent korona országai nemzeti vagyonának és nemzeti jövedelmének területi tagozódása szerint alakuló és problémánk megoldásához szükséges adatokat a dr. Szabóky Alajos h. államtitkár szakszerű vezetése alatt működő m. kir. központi statisztikai hivatal bocsátotta rendelkezésünkre, gondos és fáradságos számítások alapján.

² Fellner F.: *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, 1913. (11. l.)

	Korona
Csonka-Magyarország	5,413.513,032
Románia	5,868.534,225
Cseh-Szlovákia	3,595.311,505
Jugoszlávia	3,710.292,146
Német-Ausztria	260.308,468
Fiume v. és kerülete	1.319,472
	<hr/> 18,849.278,848

Ez a hitelérték nem tünteti fel teljesen híven e terület-részek értékét, mert a hitelérték különböző az egyes terület-csoportoknál, mi azonban — a szükséges részletes adatok hiányában — kénytelenek voltunk a magyar szent korona országainak átlagos hitelértékét szorzási coefficiensnek venni.

A föld hitelértéke mellett fontos a hozadékérték megállapítása is, amely a kataszteri tiszta jövedelemnek tőkésítésében áll.

1917-ben a 343.180,009 koronára rúgó kataszteri tiszta hozadék a fenti területrészeken következőleg alakult :

	Korona
Csonka-Magyarország	142.700,878
Románia	56.321,037
Cseh-Szlovákia	45.391,958
Jugoszlávia	91.907,388
Német-Ausztria	6.841,303
Fiume v. és kerülete	17,445

Az 1917. évi kataszteri tiszta hozadéknak megoszlási arányát alkalmazva az 1913. évre megállapított 343.683,600 korona kataszteri tiszta hozadéokra, megállapíthatjuk, hogy ennek megoszlása a következő :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	41.582	142.910,515
Románia	16.411	56.401,915
Cseh-Szlovákia	13.227	45.459,030
Jugoszlávia	26.781	92.041.905
Német-Ausztria	1.994	6.853,051
Fiume v. és kerülete	0.005	17,184
	<hr/> 100.000	<hr/> 343.683,600

Hivatalos adatok szerint a tényleges tiszta hozadék csaknem két és félszer (2.40 : 1) oly nagy, mint a kataszteri. Ha tehát a fent kimutatott tiszta hozadék 2.4-szeresét tőkésítjük, mintegy 4.5%-kal (vagyis vesszük 22½-szer), kapjuk a területrészek hozadékértékét, amely a következő :

	Korona
Csonka-Magyarország	7,717.167,810
Románia	3,045.703,410
Cseh-Szlovákia	2,454.787,620
Jugoszlávia	4,970.262,870
Német-Ausztria	370.064,754
Fiume v. és kerülete	927,936
	<hr/>
	18,558.914,400

Ebben a hozadéértékben már hívebben jut kifejezésre a termőterületek különböző bonitása.

Végül még egy módszer szerint állapíthatjuk meg a fenti földterületek értékét.

Az örökösödési illeték és illeték-egyenérték alapján tett részletes számításaink szerint a mezőgazdaságilag hasznosított ingatlanok értékét a magyar szent korona országaira nézve 22,047.959,692 koronában állapítottuk meg.¹

Csonka-Magyarországon és a magyar szent korona országainak területéből leszakított részekben haláleset következtében gazdát cserélő és ajándékozási illeték alá került ingatlanok értéke a következő százalékarányban oszlott meg 1906—1908. évek átlaga szerint :

	%
Csonka-Magyarország	38·9
Románia	21·8
Cseh-Szlovákia	16·1
Jugoszlávia	20·3
Német-Ausztria	2·5
Fiume v. és kerülete	0·4

A fenti kulcs alkalmazásával tehát a fenti 22,048 milliárd korona következő módon oszlik meg :

	Korona
Csonka-Magyarország	8,576.656,320
Románia	4,806.455,213
Cseh-Szlovákia	3,549.721,511
Jugoszlávia	4,475.735,817
Német-Ausztria	551.198,992
Fiume v. és kerülete	88.191,839

E három érték átlagát végeredmény gyanánt elfogadva, a magyar szent korona országai termőföldjének értéke Csonka-Magyarország és az elszakított területek között a következőképp oszlik meg :

¹ Fellner: id. m. 16. l.

	%	Korona
Csonka-Magyarország	36·51	7,235.779,054
Románia	23·08	4,573.564,283
Cseh-Szlovákia	16·14	3,199.940,212
Jugoszlávia	22·13	4,385.430,277
Német-Ausztria	1·99	393.857,405
Fiume v. és kerülete	0·15	30.146,415
	100·00	19,818.717,646

2. A bányák.

A földbirtokhoz sorolandók a bányák is. A bányák tőkeértékének megállapítása helyesen csakis azok tiszta hozadékának tőkésítése alapján történhetik.

A magyar szent korona országaiban a bánya- és kohótermelés nyers hozadéka 1907—1911-ben átlag évenként 147.694,603 korona volt. Ennek 40%-át tiszta hozadéknak véve és ezt 4%-os kamaatlábbal tőkésítve, 1,476.946 030 korona tőkeértéket kapunk.

Ehhez még a sóbányák értéke adatott. A termelt só értéke volt 1907—1911-ben átlag évenként 32.221,500 korona, 2.371,917·50 korona átlagos évi termelési költséggel. Más szóval a sójövedék évi tiszta hozadéka 29.849,582·50 korona, aminek 4%-os tőkésítéssel 746.239,562·50 korona felel meg.

A magyar szent korona országai összes bányáinak és kohóinak tőkeértéke 2,223.185,592·50 korona volt.¹

Kérdés, hogyan oszlik meg ez az érték Csonka-Magyarország és az utódállamok között?

Az összes termelés értéke (a sóbányászatot is beleértve), az 1915. évre vonatkozó adatok szerint volt :²

	%
Csonka-Magyarország területén	41·20
Románia	41·—
Német-Ausztria	0·05
Jugoszlávia	1·10
Cseh-Szlovákia	16·65
Fiume v. és kerületében	—

Ha a termelési érték megoszlási kulcsát alkalmazzuk a bányák tőkeértékére, úgy megállapíthatjuk, hogy a magyar szent korona országainak bányaértékeiből :

¹ Fellner idéz. m. 22. l.

² A m. kir. központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása szerint.

	Korona
Csonka-Magyarországnak maradt	915.952,464.—
Romániának jutott	911.506,093.—
Német-Ausztriának jutott	1.111,593.—
Jugoszláviának	24,455,041·50
Cseh-Szlovákiának	370.160,401.—
Fiume v. és kerületének jutott	—

Csonka-Magyarország elvesztette sóbányáit teljesen. A sóbányák tőkeértékéből 69·5 % jutott Romániának, míg Csehországnak 30·5 %.

3. Épületek.

A magyar szent korona országainak épületértékét részletes becslés alapján 8,574.937,027 koronában állapítottuk meg.¹

Ebből Bpest összes épületeinek tőkeértéke 2,327.395,319 korona.

A vidéki házbéradóköteles házak tőkeértéke volt 3,531.391,271 korona.

Tekintettel arra, hogy ezt az értéket a házbérjövedelem alapján puhatoltuk ki, megbízhatóan állapítható meg az is, hogy a vidéki házbéradóköteles épületek fenti 3,531 milliárd koronányi értékéből mennyi volt Csonka-Magyarországon és mennyi esett az utódállamok területére, ha ismerjük az összes adóköteles és ideiglenesen adómentes házak nyers házbérjövedelemének területi megoszlását százalékok szerint, mert e százalékok alapján kitűnik, hogy a 3.531 milliárdnyi épületérték hogyan tagozódik. Eszerint az 1910—12. évek átlaga alapján a vidéki házak nyers házbérjövedelemének területi megoszlása százalék szerint és ez alapon az épületek tőkeértéke a következő:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	36·02	1,272.007,137
Románia	24·70	872.253,643
Cseh-Szlovákia	18·20	642.713,212
Jugoszlávia	17·04	601.749,071
Német-Ausztria	0·88	31,076,244
Fiume	3·16	111.591,964

¹ Fellner id. m. 29. 1.

Ugyanezen kulcs alapján osztandó fel a 394.947,835 korona értéket képviselő állandóan adómentes állami épületek értéke, amely szerint esik :

	Korona
Csonka-Magyarországra	142.260,210
Romániára	97.552,116
Cseh-Szlovákiára	71.880,506
Jugoszláviára	67.299,111
Német-Ausztriára	3.475,541
Fiuméra	12.480,351

A házosztályadó alá eső épületek értéke a magyar szent korona országaiiban 2,321.202,602 korona volt.¹ (A házosztályadó kétszázszorosa alapján.)

Mint hogy a házosztályadó százalékos területi megoszlását is ismerjük, ennél fogva a házosztályadó alá eső épületek értéktagozódása a következő :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	34·12	791.994,328
Románia	25·50	591.906,664
Cseh-Szlovákia	15·48	359.322,163
Jugoszlávia	23·07	535.501,440
Német-Ausztria	1·78	41.317,406
Fiume	0·05	1.160,601

A magyar szent korona országainak 8·575 milliárd koronára rúgó összes épületeinek tőkeértéke a következőképen oszlik meg Csonka-Magyarország és az utódállamok között :

	Korona
Csonka-Magyarország	4,533.656,994
Románia	1,561.712,423
Cseh-Szlovákia	1,073.915,881
Jugoszlávia	1,204.549,622
Német-Ausztria	75.869,191
Fiume	125.232,916

4. Közlekedési eszközök.

A közlekedési eszközökhöz tartoznak : a különböző kőutak, a vasutak, a víziutak, végül a posta, távirda és telefon.

1. A közlekedési eszközök első csoportját az utak teszik, amelyek részint állami utak, részint törvényhatósági utak, részint községi közlekedési utak, végül vasúti hozzájáró utak.

¹ Fellner id. m. 28. l.

Kimutattuk, hogy a magyar szent korona országaiban 1911-ben a 11,395·5 km hosszú állami közutak építési értéke¹ 252.706,608 korona volt. A törvényhatósági utak, amelyeknek hossza 37,215·6 km,² 422.471,491 korona építési értéket képviselnek.³ Kérdés, hogy az állami és törvényhatósági utak építési értékéből mennyi esett Csonka-Magyarország területére és mennyi az elszakadt területrészekre? Ezt megállapíthatjuk, ha az utak értékéből annyit számítunk Csonka-Magyarországra, illetve az elszakadt területrészekre, ahány százaléka az állami, illetve törvényhatósági közutaknak esik a szóbanforgó területekre. Az 1915-ik évre vonatkozó felvétel szerint⁴ az állami utak és törvényhatósági utak hosszának területi megoszlása százalékok szerint az alanti kimutatásból látható, amely százalékos kulcs alapján megsztva az építési értéket, az a következőképen alakul:

	Állami utak		Törvényhatósági utak	
	Korona	%	Korona	%
Csonka-Magyarország	66.209,132	26·20	162.651,524	38·50
Románia	94.259,565	37·30	89.986,428	21·30
Cseh-Szlovákia	52.815,681	20·90	78.579,697	18·60
Jugoszlávia	34.368,098	13·60	81.114,526	19·20
Német-Ausztria	5.054,132	2·00	9.294,373	2·20
Fiume v. és kerülete	—	0·00	844.943	0·20
A magyar szent korona országai	252.706,608	100·00	422.471,491	100·00

A 44,668·4 km hosszú községi közlekedési közúthálózat a magyar szent korona országaiban — km-ként 3,190 korona építési költséget számítva — 142.492,196 korona értéket képvisel.

Adatok arra vonatkozólag, hogy a községi közlekedési utakból mennyi esett Csonka-Magyarországra és az elszakadt területrészekre, nincsenek. Csak azt tudjuk, hogy Horvát-Szlavonországokban a községi közlekedési utak hossza 13,495·8 km volt.⁵ Ezt levonva a magyar szent korona országaiban talált közlekedési úthálózat hosszából, megtud-

¹ Km-ként átlag 22,176 K építési költséget számítva.

² Km-ként átlag 11,352 K építési költséget számítva.

³ L. Fellner id. m. 34. l.

⁴ A m. kir. központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása szerint.

⁵ L. *Magyar Statisztikai Évkönyv 1911.* — 223. l.

juk, hogy a magyar anyaországban a községi közlekedési utak 31,172·6 km-re rúgtak. Miután a községi közlekedési utak rendszerint az állami és törvényhatósági úthálózatba kapcsolódnak, megfelelő adatok hiányában az állami és törvényhatósági utak százalékainak átlaga alapján (Horvát-Szlavonországok nélkül) megállapítottuk, hogy a 31,172·6 km a következő módon oszlik meg Csonka-Magyarország és az elszakadt területek között:¹

	Korona	%
Csonka-Magyarország	36.275,928	25·46
Románia ²	32.646,347	22·91
Cseh-Szlovákia	22.065,868	15·49
Jugoszlávia	49.087,646	34·45 ²
Német-Ausztria	2.287,134	1·60
Fiume v. és kerülete	129,273	0·09
A magyar szent korona országai	142.492,196	100·00

Az állami, törvényhatósági és községi közutak együttes értéke a magyar szent korona országokban 817.670,295 korona volt, amely tehát a következő módon oszlik meg:

	Korona	%
Csonka-Magyarország	265.136,584	32·43
Románia	216.892,340	26·52
Cseh-Szlovákia	153.161,246	18·77
Jugoszlávia	164.570,270	20·13
Német-Ausztria	16.635,639	2·03
Fiume v. és kerülete	974,216	0·12

2. Az utak kiegészítő részét képező hidak összértékét 80.930,026 koronában állapítottuk meg, amelyből a buda-

¹ Megjegyzendő, hogy a törvényhatósági és állami utak %-ának középarányosa Horvát-Szlavon országok nélkül a következőképen alakult:

	%
Csonka-Magyarország	36·48
Románia	32·83
Cseh-Szlovákia	22·19
Jugoszlávia	6·07
Német-Ausztria	2·30
Fiume v. és kerülete	0·13
Magyarország	100·00

² A 3190 K átlagos építési költség mellett a Horvát-Szlavon országokban kimutatott 13,495·8 km hosszra esett 43.051,602 K építési érték, amelyhez a magyar anyaországból Jugoszláviához csatolt, leszakadt terület részre számított községi utak építési költsége, 6.036,044 K számítandó, amely két érték adja a Jugoszláviánál kimutatott 49.087,646 K építési értéket.

pesti állami hidakra 49.195,428 korona esett, úgy, hogy a többi vas-, kő- és faszervezetű hidakra 31.734,598 korona jutott. Ha azt az arányszámot elfogadjuk alapul a hidak értékének megosztására, amely szerint a hidak hossza az elszakított területeken megoszlott, úgy megállapíthatjuk, hogy a hidak értékéből esett:

	Korona	%
Csonka-Magyarországra ¹	54.942,563	67·89
Romániára	13.315,837	16·45
Cseh-Szlovákiára	9.247,462	11·43
Jugoszláviára	3.075,083	3·80
Német-Ausztriára	349,081	0·43
Fiume v. és kerületére	—	—
A magyar szent korona országaira	80.930,026	100·00

3. A magyar szent korona országainak 1911-ben 6,011·4 km hosszú hajózható víziútja volt. A víziutak szabályozása fejében 1867-től 1911. év végéig 301.381,116 koronát ruházott be az állam. Ez az összeg olyan arányban osztandó meg Csonka-Magyarország területe és az elszakított területek között, amint a hajózható víziutak 1912-ben megoszlottak e területek között. Azokat a hosszakat, amelyek két állam között közös határt képeztek, mindegyik területnél a félhosszal vettük számításba, viszont a 235 km hosszú Ferencsatorna és a 115 km hosszú Béga-csatorna a víziutak hosszából levonandó, mert ezek külön lesznek számbavéve. Eszerint a hajózható víziutak km-hosszban a következőképen oszlottak meg:

	Km	%
Csonka-Magyarország	1.725·8	30·42
Románia	1,072·9	18·91
Cseh-Szlovákia	1,001·8	17·66
Jugoszlávia	1,872·8	33·01
Német-Ausztria	—	—
Fiume v. és kerülete	—	—
A magyar szent korona országai	5,673·3	100·00

¹ Megjegyzendő, hogy a Csonka-Magyarországnál kimutatott 54·9 millióból 49.195,428 K a budapesti állami hidakra, míg 5.747,135 K a többi hidakra esik. A hidak hosszának %-os megoszlása a következő:

	%
Csonka-Magyarország	18·11
Románia	11·96
Cseh-Szlovákia	29·14
Jugoszlávia	9·69
Német-Ausztria	1·10
Fiume v. és kerülete	—
A magyar szent korona országai:	100·00

A magyar szent korona országainak, a 235 km hosszú Ferenc-csatornát és a 115 km hosszú Béga-csatornát nem tekintve, amelyek a Jugoszláviához csatolt területekre estek, mesterséges víziút-hálózata nem volt. A Ferenc-csatorna tőkeértéke gyanánt 27.090,000 korona veendő fel, — km-ként 115,276 korona — míg a Béga-csatorna értéke 13.256,740 korona. A Ferenc-csatorna egész terjedelmében Jugoszláviának jutott, tehát egész értékében oda számítandó, míg a Béga-csatorna értéke Jugoszlávia és Románia között megosztandó azon km-hossz arányában, amint az a két állam között megoszlik. Eszerint a víziutak értéke a következőképen tagozódik:

	Korona	%
Csonka-Magyarország	91.680,136	26·83
Románia	61.255,862	17·93
Cseh-Szlovákia	53.223,905	15·57
Jugoszlávia	135.567,953	39·67 ¹
Német-Ausztria	—	—
Fiume v. és kerülete	—	—
A magyar szent korona országai	341.727,856	100·00

4. A modern forgalmi életnek legfontosabb, legértékesebb közlekedési eszközei: az állami és magánvasutak, amelyeknek hossza 1911. év végén 20,988·478 km volt, tiszta hozadéka pedig 165.208,215 koronára rúgott, aminek 25-szöröse (4 %-os tőkésítés) 4,131.203,125 korona tőkeértéknek felelt meg.² Ez a tőkeérték olyan arányban osztandó meg Csonka-Magyarország és az utódállamok között, amint a vasúthálózat összes km-hossza az 1915. évre vonatkozó adatok szerint megoszlott a területrészek között.³ Eszerint a vasutak tőkeértéke következő módon alakult:

	Tőkeérték korona	Kilométer- hossz ³	%
Csonka-Magyarország	1.565.725,984	7.954,633	37·90
Románia	983.226,344	4.995,258	23·80
Cseh-Szlovákia	718.829,344	3.651,995	17·40
Jugoszlávia	784.928,594	3.987,811	19·—
Német-Ausztria	78.492,859	398,781	1·90
Fiume v. és kerülete	—	—	—
A magyar szent korona országai	4,131.203,125	20.988,478	100·00

¹ Ebből esik 99.485,906 K a hajózható víziutakra, 27.090,000 K a Ferenc-csatornára és 8.992,047 K a Béga-csatornára, míg a Béga-csatornából 4.264,693 K Romániára számítandó.

² Fellner id. m. 37. l.

³ A m. kir. központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása szerint.

5. A közlekedési eszközökhöz sorolandók végül a posta, távirda és telefon, amelyeknek tőkeértékét 425.791,050 koronában állapítottuk meg.¹ Hogy a posta, távirda és telefon tőkeértéke miként oszlik meg Csonka-Magyarország és az elszakadt területrészek között, arra vonatkozólag adatokkal nem rendelkezünk, mert a posta, távirda és telefon bevételei és kiadásai nincsenek területrészenként elkülönítve kimutatva. Ennélfogva a tőkeérték megosztási kulcsa gyanánt a népesség száma, a vasutak km-hossza és az állami és törvényhatósági utak hosszának százalékos megosztása középátlagosat vettük, kiindulva abból, hogy a posta, távirda és telefon hozadéka — ceteris paribus — függ a népesség számától és a postai forgalmat lebonyolító vasúthálózat és úthálózat sűrűségétől. Eszerint a posta, távirda és telefon tőkeértékének megosztása a következő kimutatásból látható :

	Anépesség, vasút km.-hossz, tvhatósági és állami utak %-os megosztásának közép- aránya	Tőkeérték
Csonka-Magyarország	34·65	147.536,599
Románia	26·90	114.537,793
Cseh-Szlovákia	18·50	78.771,344
Jugoszlávia	17·90	76.216,598
Német-Ausztria	1·95	8.302,925
Fiume v. és kerülete	0·10	425,791

A magyar szent korona országaiban a közlekedési eszközök összes értéke 5,797.322,352 korona volt, mely a következőképen oszlik meg az utódállamok között :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	2,125.021,866	36·66
Románia	1,389.228,176	23·96
Cseh-Szlovákia	1,013.533,301	17·48
Jugoszlávia	1,164.358,498	20·08
Német-Ausztria	103.780,504	1·79
Fiume v. és kerülete	1.400,007	0·03

5. Ingóságok.

Az ingóvagyon értékét a tüzbiztosítási statisztika segítségével puhatoltuk ki. Mindenekelőtt megállapítottuk, hogy a tűzkár-statisztika szerint a szenvedett kárösszegekből,

¹ L. Fellner id. m. 38. l.

vagyis a biztosított és nem biztosított ingatlan és ingó vagyonban tüzeset folytán beállott kárösszegekből hány százalék esett az ingókat ért károkra és mennyi az ingatlanokra. Ezt az arányt alkalmazva a biztosított összes ingatlan és ingó értékekre, megtudtuk, hogy a tűzkár-statisztika adatai szerint biztosítva volt összes vagyonból mennyi esett az ingó értékekre.

Minthogy az összes ingó vagyont a biztosított és nem biztosított ingók együtt adják, ki kellett puhatolnunk, hogyan aránylik az ingó javak biztosított tömege a nem biztosítottéhoz. Ezt a biztosítótársaságok által megtérített ingó veszteségek alapján állapítottuk meg, kiindulva abból a feltevésből, hogy az összes ingó nemzeti vagyon értéke úgy aránylik az összes biztosított ingók értékéhez, valamint az ingóságokban bekövetkezett összes károk értéke aránylik a biztosítótársaságok által megtérített károk értékéhez. Más szóval, feltehető, hogy az összes ingók értékéből annyi van biztosítva, ahány százalékot a kárból a biztosítótársaságok megtérítettek. Így kiszámítható a nem biztosított ingók értéke, ami a biztosított ingók ismert értékével együtt adja az összes ingó nemzeti vagyont. Minthogy tűzkároknál a tűzkárosult felek mindig sokkal nagyobb összeget vullanak be kár címén a valódi kárösszeegnél, tehát az ingókért a biztosítóintézetek által tényleg kifizetett kártérítési összegeket arányosítottuk a nem biztosított ingók értékéhez. Ezen az alapon megállapítottuk, hogy a magyar szent korona országában az ingó nemzeti vagyon biztosítási értéke 12,099.609,895 korona, amely összeget a valódi érték ki-puhatolása céljából 10 %-kal felemelve, az ingó nemzeti vagyon valódi értéke gyanánt 13,309.570,984 koronát nyer-tünk.¹ Azonos módszerrel kiszámítva a nem biztosított ingók értékét, a biztosított ingók értékének segítségével és a biztosítótársaságok által tényleg kifizetett kártérítési összegeknek s a nem biztosított ingók értékösszegeinek figyelembe-vételével, a 13,309 milliárd korona ingó nemzeti vagyon Csonka-Magyarországra és a leszakadt területekre nézve,

¹ Fellner id. m. 40. 1.

tekintettel annak százalékos megoszlására is, a következőképen alakul:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	51.777	6,891.296,615
Románia	18.379	2,446.166,033
Cseh-Szlovákia	14.559	1,937.740,426
Jugoszlávia	12.196	1,623.235,265
Német-Ausztria	1.781	237.043,457
Fiume v. és kerülete	1.308	174.089,188
	100.000	13,309.570,984

Miután a biztosítás eszméjének térfoglalása a magyar szent korona országainak különböző vidékein nem volt egyforma, szükséges, hogy az ingó vagyonnak területi megoszlását az ingó vagyonok olyan nagyobb csoportjaira vonatkozólag külön is állapítsuk meg, amelyekről közvetlen és hivatalos értékadataink vannak.

Az 1911. évben végrehajtott állatszámolás szerint a magyar szent korona országáiban volt:¹

Baromállomány	Darabszáma	Értéke koronában
Szarvasmarha	7.319,121	3,813.262,041
Ló	2.351,481	441.655,161
Szamár	20,103	476,843
Öszvér	1,850	233,988
Sertés	7.580,446	242.801,685
Juh	8.548,204	95.568,920
Kecske	426,981	3.701,925
a baromállomány létszáma	26.248,186	4,597.700,563 ²

Vagyis a baromállomány (élő leltár) összes értéke 4,597.700,563 korona volt. A magyar kir. közp. statisztikai hivatal kimutatása alapján megállapítottuk a baromállomány százalékos megoszlását és ezt alkalmazva a baromállomány fent kimutatott értékére, a következő eredményre jutottunk:

	Csonka-Magyarország % korona		Románia % korona		Cseh-Szlovákia % korona	
Szarvasm.	29.37	1,120.022,876	28.23	1,076.237,515	18.58	708.588,655
Ló	38.12	168.380,254	21.51	94.995,412	11.88	52.487,801
Szamár	39.77	189,642	26.40	125,882	13.31	63,475
Öszvér	22.92	53,627	17.41	40,727	7.35	17,201
Sertés	43.83	106.416,697	19.61	47.618,104	10.06	24.435,623
Juh	28.14	26.899,538	40.15	38.369,503	13.72	13.109,836
Kecske	4.84	179,140	57.31	2.121,670	13.79	510,637

¹ A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint. Budapest 1913. (9. l.)

² L. Fellner id. m. 47. l.

	Jugoszlávia		Német-Ausztria		Fiume v. és kerülete	
	%	korona	%	korona	%	korona
Szarvasm.	21·54	821.474,246	2·28	86.760,046	0·00	178,703
Ló — —	27·48	121.348,060	0·98	4.311,784	0·03	131,850
Szamar	20·12	95,947	0·37	1,755	0·03	142
Őszvér	52·32	122,433	—	—	—	—
Sertés	25·04	60.790,249	1·45	3.521,378	0·01	19,634
Juh	17·85	17.058,746	0·14	130,951	0·00	346
Kecske	22·75	842,186	1·30	48,049	0·01	243

A marhaállomány értéke eszerint a következőképen oszlik meg :

	%	Korona
Csonka-Magyarország — — — —	30·93	1,422.141,774
Románia — — — — — — — —	27·40	1.259.508,813
Cseh-Szlovákia — — — — — —	17·38	799.213,228
Jugoszlávia — — — — — — —	22·22	1,021.731,867
Német-Ausztria — — — — — —	2·06	94.773,963
Fiume v. és kerülete — — — —	0·01	330,918
A magyar szent korona országai	100·00	4,597.700,563

A terméskészletet 1,491.371,000 koronában vettük fel.¹ A mezőgazdaságokban az összes gépek és eszközök értékét, vagyis a holt-leltár értékét pedig 681.124,456 koronában vettük fel. Hogy a holt-leltárnak 2,172.495,456 koronára rúgó összértékéből mennyi esik Csonka-Magyarországra és mennyi a leszakadt területrészekre, azt közvetlen erre vonatkozó adatok hiányában úgy állapítjuk meg, hogy a mezőgazdasági holt-leltár összértékéből annyit számítunk az egyes területrészekre, ahány százalékot képviselnek az egyes területrészek a szántó föld, kert, rét- és szőlőterületek az 1915. évi felvételek szerint. Ez alapon azt találjuk, hogy a mezőgazdasági leltár értéke :

	%	Korona
Csonka-Magyarországon — — —	35·76	776.884,374
Romániában — — — — — — —	26·82	582.663,281
Cseh-Szlovákiában — — — — —	16·22	352.378,763
Jugoszláviában — — — — — —	19·60	425.809,110
Német-Ausztriában — — — — —	1·59	34.542,678
Fiume v. és kerületében — — —	0·01	217,250
A magyar szt. korona országaiban	100·00	2,172.495,456

A gyárakban és ipartelepeken felhalmozott gyártmányok és iparcikkek készleteit, úgyszintén az anyagkészletet 656.516,992 koronában állapítottuk meg.² Ezt az anyag- és árukészletet olyan arányban osztva meg, amint a gyáripari

¹ L. Fellner id. m. 47. l.

² L. Fellner id. m. 48. l.

termelés 1913-ban megoszlott, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	53·10	348.610,523
Románia	17·20	112.920,923
Cseh-Szlovákia	17·30	113.577,439
Jugoszlávia	9·20	60.399,563
Német-Ausztria	1·10	7.221,687
Fiume v. és kerülete	2·10	13,786,857
A magyar szent korona országai	100·00	656.516,992

Az állam ingó vagyona szerek-, anyagok- és eszközökben 585.727,359·69 korona értéket képviselt az 1911. évre vonatkozó állami zárszámadás szerint. Ezt az értéket abban az arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amint az állami épületek értékét osztottuk meg,¹ a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	36·02	210.978,994
Románia	24·70	144.674,658
Cseh-Szlovákia	18·20	106.602,380
Jugoszlávia	17·04	99.807,942
Német-Ausztria	0·88	5.154,401
Fiume v. és kerülete	3·16	18.508,984
A magyar szent korona országai	100·00	585.727,359

Ha tovább elemezzük a 13·309 milliárd korona ingó nemzeti vagyont, úgy mindennemű házi készletre, bútorokra, ruhákra, fehérneműekre, ékszerekre, műtárgyakra stb. 2.019.598,000 korona esik, ha a 4.039,196 háztartásra, tehát családonként, átlag 500 koronát számítunk. Ezt az ingó értéket oly arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között, amint az 1910. évi népszámlálás szerint a magánlakások száma megoszlott, megállapíthatjuk, hogy a fent felsorolt ingóságokból esik :

	%	Korona
Csonka-Magyarországra	36·90	745.231,662
Romániára	26·30	531.154,274
Cseh-Szlovákiára	16·20	327.174,876
Jugoszláviára	18·80	379.684,424
Német-Ausztriára	1·60	32.313,568
Fiume v. és kerületére	0·20	4.039,196
A magyar szent kor. országaira	100·00	2.019.598,000

¹ Lásd fentebb, 179. l.

Az ingók összértékéből ilymódon még fennmaradó 3,277.532,614 korona esnek a különböző üzlethelyiségekben felhalmozott árúkészletekre, az egyházi kincsekben, múzeumokban, képtárakban, ércpénzben, stb. fekvő értékekre. Ezt a 3·277 milliárdnyi értéket a népesség arányában megosztva, esik :

	%	Korona
Csonka-Magyarországra	36·00	1,179.911,741
Romániára	25·20	825.938,219
Cseh-Szlovákiára	17·10	560.458,077
Jugoszláviára	19·80	648.951,458
Német-Ausztriára	1·70	55.718,054
Fiume v. és kerületére	0·20	6.555,065
	100·00	3,277.532,614

Ha szembeállítjuk a biztosítási statisztikával nyert eredményeket az ingó vagyonnak alkotó elemekre bontása útján nyert eredményekkel, ellenpróba gyanánt, úgy azt találjuk, hogy ha a magyar szent korona országait egészben tekintjük, eltérés a két különböző módszer útján nyert értékek között nem állapítható meg, ellenben lényegesebb eltérés mutatkozik, mihelyt a területrészekre megosztva állítjuk szembe a két különböző módszer segítségével nyert eredményeket, aminek oka az, hogy a biztosítás eszméje Csonka-Magyarország területén sokkal jobban hódított tért, mint a leszakadt területrészekben. pl. a Romániához csatolt területrészekben ; úgy hogy míg a biztosítási statisztika útján nyert eredmények viszonylag nagyobb ingó értéket mutatnak fel Csonka-Magyarországon, addig pl. a másik módszer segítségével elért eredmények a román területrészekre mutatnak a ténylegesnél viszonylag nagyobb ingó értéktömeget, mert az állatállományból esett Romániára viszonylag nagy hányadrész. Hogy tehát a szélsőséges eredményeket a valósághoz közelebb hozzuk, úgy végeredmény gyanánt a két módszer segítségével nyert értékek átlagait fogadva el, arra az eredményre jutunk, hogy az ingó vagyon megosztása a következő :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	43·48	5,787.527,842
Románia	22·18	2,951.513,100
Cseh-Szlovákia	15·77	2,098.572,594
Jugoszlávia	16·00	2,129.809,815
Német-Ausztria	1·75	233.383,904
Fiume v. és kerülete	0·82	108.763,729
	100·00	13,309.570,984

6. Követelések és tartozások a külfölddel szemben.

A nemzeti vagyonnak alkotórészei a külföld elleni követelések is, amelyeket a nemzeti vagyon értékéhez kell adni, viszont a külfölddel szemben fennálló tartozásokat abból le kell vonni, hogy a tiszta nemzeti vagyon értékösszegéhez jussunk.

A) Magyarország tartozását a külfölddel szemben megbízhatóbban állapíthatjuk meg, mint követelését. Arranézve, hogy a magyar szent korona országainak a külföld elleni követelései mennyire rúgnak, kimerítő és pontos adataink nincsenek.

A magyar birodalomban levő hitelintézeteknek s az azok által kezelt alapoknak és alapítványoknak birtokában 1911. év végén 70.291,000 korona külföldi (osztrák és vámkülföldi) értékpapír volt. Ezekből az értékpapirokból esett :

	%
Csonka-Magyarországra	56·49
Romániára	12·56
Cseh-Szlovákiára	4·11
Jugoszláviára	25·61
Német-Ausztriára	0·24
Fiume v. és kerületére	0·99

A magyar biztosítótársulatok 21.346,076 korona értékű külföldi értékpapírt mutatnak ki mérlegükben, amely állományt egész összegében Csonka-Magyarországon levőnek vesszük fel, mert a biztosítótársulatok fő székhelyei ott voltak. Minthogy árvapénztáraknál, magánosok stb. kezében is vannak külföldi értékpapírok, e címen ugyancsak 91.637,076 koronát véve számításba és ezt ugyanoly arányban osztva szét, mint a 70.291,000 koronát, megállapíthatjuk, hogy a magyar birodalomnak a külfölddel szemben fennálló követelése értékpapírokban 183.274,152 korona, mely a következő módon oszlik meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	112.821,860	61·56
Románia	20.336,617	11·10
Cseh-Szlovákia	6.655,284	3·63
Jugoszlávia	41.469,255	22·63
Német-Ausztria	391,929	0·21
Fiume v. és kerülete	1.599,207	0·87

A magyar hitelintézetek által külföldi ingatlanokra adott jelzálogkölcsönök összege 1909-ben 8.980,000 korona volt, amelyet olyan arányban osztva szét, amint az 1910. évi adatok szerint a külföldi ingatlanokra folyósított jelzálogos kölcsönök megoszlottak, megállapíthatjuk, hogy külföldi ingatlanokra bekebelezett kölcsönökből esett :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra	60,166	0·67
Romániára	3,592	0·04
Cseh-Szlovákiára	518,146	5·77
Jugoszláviára	8.251,722	91·89
Német-Ausztriára	9,878	0·11
Fiume v. és kerületére	136.496	1·52

Összefoglalva a magyar szent korona országainak követelését a külfölddel szemben, amely 192.254,152 koronára volt tehető, annak területi megoszlása a következőképen alakult :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	112.882,026	58·72
Románia	20.340,209	10·58
Cseh-Szlovákia	7.173,430	3·73
Jugoszlávia	49.720,977	25·86
Német-Ausztria	401,807	0·21
Fiume v. és kerülete	1.735,703	0·90

B) A magyar szent korona országainak tőketartozása szemben a külfölddel jelentékenyen meghaladja a külföld elleni követelését. A tartozások összegének pontos megállapítására hiányzanak ugyan a támpontok, de a tartozások többletére minden statisztikai külön vizsgálódás nélkül előre is következtethetünk abból, hogy a külföldi, főleg osztrák tőke elhelyezése a különböző magyarországi hitelintézeti, ipari, közlekedési, kereskedelmi és biztosító-vállalatokba jelentékeny volt, továbbá, hogy államadóssági kötvényeinknek, zálogleveleinknek, községi kötvényeinknek, vasúti és egyéb címleteinknek főpiaca a külföld volt. Magyarország nemzetközileg az ú. n. «adós országok» sorába tartozik, mert nagyrészen külföldi tőkével dolgozik.

A magyar államadósság mérve a magyar királyi pénzügyminisztérium hivatalos kimutatása szerint az 1912. év végén 5,817.263,884 korona volt, amelyből 45·35 % a belső, míg 54·65 %, vagyis 3,179.134,713 korona a kül-

földön volt elhelyezve. Hogy a külföldön elhelyezve volt 3·179 milliárd koronából mennyi számítandó Csonka-Magyarország területére és mennyi az egyéb, leszakadt területrészekre, arra biztos támpontunk nincs. Leghelyesebb tehát, ha a nemzeti vagyonnak ezt a tartozási tételét Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a bruttó nemzeti vagyon megoszlásának arányában osztjuk szét. Eszerint a külföldön elhelyezett államadóssági címletekből esik :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra	1,319.022,993	41·49
Romániára	726.432,282	22·85
Cseh-Szlovákiára	494.355,448	15·55
Jugoszláviára	570.654,681	17·95
Német-Ausztriára	51·501,982	1·62
Fiume v. és kerületére	17.167,327	0·54
A magyar szét korona országaira	3,179.134,713	100·00

A magyar szét korona országainak államadóssági rovatában ugyancsak passzív tételt jelent annak az évi járuléknak tőkeértéke, amelyet az ország az 1867 : XV. t.-c. 1. §-a, illetve az e tárgyban kötött és az 1908 : XVI. t.-c.-be foglalt egyezmény II. cikke értelmében az osztrák államadósság kamatainak fedezésére fizet és amely járulék tőkeösszege 1,348.886,462·89 koronában állapítottatott meg. Ez az 1·348 milliárd korona ugyancsak a fenti kulcs szerint szétosztva, a következőképen oszlik meg :

	Korona
Csonka-Magyarország	559.652,993
Románia	308.220,558
Cseh-Szlovákia	209.751,844
Jugoszlávia	242.125,119
Német-Ausztria	21.851,961
Fiume v. és kerülete	7.283,987
A magyar szét korona országai	1,348.886,462

Jelentékeny a külföldi hitelezőknek tőkekövetelése záloglevelekben, kötvényekben és magyar közlekedési, ipari, stb. vállalatokban történt tőkebefektetések címén.

Az 1911. év végén a magyar hitelintézetek által kibocsátott záloglevelek összege 2,535.295,000 korona, a községi kötvényeké 1,048.003,000 korona volt, amely címletekből külföldi kézben volt 1,951.791,449 korona.¹ Nem tekintve

¹ L. Fellner id. m. 61. l.

egy-két vidéki intézetet, melyek kisebb mérvben foglalkoztak záloglevél-kibocsájtással, a nagyobb záloglevélkibocsájtó intézetek mind Budapesten székelnek. Ennélfogva az egész 1,951.791 449 korona külföldön levő záloglevélállományt a megmaradt Magyarország terhére kell írni.

Jelentékeny mérvben járult a külföldi tőke a magyar szent korona országainak vasúthálózata kiépítéséhez is ; az egyes vasúttársaságoknál szerzett adatok szerint a magyar helyiérdekű vasutak és társasági fővasutak elsőbbségi részvényeiből és kötvényeiből 798.343,000 korona (ebből a társasági fővasutak címletei 448.086,700 korona, míg a helyiérdekű vasutak címletei 350.256,300 korona), vagyis 69·97 % volt külföldön.¹ A külföldön levő vasúti címletekből Csonka-Magyarország és a leszakadt részek terhére, oly arányban végezve a megosztást, amilyen arányban az egyes helyiérdekű vasutak és társasági fővasutak az illető területeken fekszenek, esik :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra	379.984,706	47·60
Romániára	99.507,816	12·46
Cseh-Szlovákiára	171.070,311	21·43
Jugoszláviára	120.087,202	15·04
Német-Ausztriára	26.886,409	3·37
Fiume v. és kerületére	806,556	0·10
A magyar szent kor. országaira	798.343,000	100·00

Hivatalos adatok szólnak az ipari részvénytársasági részvények és kötvények területi megosztásáról. A magyar szent korona országaiiban 1911-ben 833 ipari részvénytársaság volt, amelyeknek 869.147,000 korona befizetett részvényeiből és kötvényeiből 252.054,000 korona volt a külföldön elhelyezve. A külföldön elhelyezett ipari címleteket oly arányban számítva Csonka-Magyarország- és a leszakadt terület-részek terhére, mint amilyen hányadban részesedtek e területrészek az ipari részvénytőkében és elsőbbségi kötvények tőkéjében, a magy. kir. közp. statisztikai hivatal kimutatása szerint a következő eredményre jutunk :

¹ L. Fellner id. m. 61. l.

	Ipari részv.-ből és elsőbbségi kötvé- nyekből esett %	Külföldön elhelyezett címletek korona
Csonka-Magyarországra	75·38	189.998,305
Romániára	7·70	19.408,158
Cseh-Szlovákiára	9·13	23.012,530
Jugoszláviára	5·43	13·686,532
Német-Ausztriára	0·94	2.369,308
Fiume v. és kerületére	1·42	3.579,167
A magyar szent korona orsz.	100·00	252.054,000

1911-ben a magyar birodalomban működő 5832 hitelintézet befizetett részvénytőkéje 1,613.144,000 korona volt. A szövetkezetektől valamint a vidéki bankoktól és takarékpénztáraktól, mint helyi jellegű intézetektől, amelyeknek részvényei és részjegyei jóformán kizárólag az országban vannak elhelyezve, el kell vonatkoznunk és csak a budapesti hitelintézeti részvényeket számbavennünk, miht amelyeknél a nemzetközi tőke érdekelve van. A budapesti hitelintézetek részvénytőkéje 652.637.000 korona, amelyből a külföldön levő állomány 356,665 820 koronára tehető.¹ Ezt a külföldön levő részvény mennyiséget teljes összegben Csonka-Magyarország terhére kell elszámolni, mert budapesti hitelintézetekről van szó. Hasonlóképen Csonka-Magyarország terhére veendő a külföldön levő 8.292.580 korona értékű sorsjegyek.

Az idegen tőke nemcsak magyar kibocsátású záloglevelek útján van magyar ingatlanokba fektetve, hanem közvetlenül osztrák hitelintézetek által a magyar szent korona országában fekvő ingatlanokra engedélyezett jelzálogkölcsönök alakjában is, amely intézetek magyar ingatlanokra 1912-ben 500.230,356·64 korona jelzálogos és községi kölcsönt engedélyeztek. Az osztrák hitelintézetek által magyar ingatlanokra kihelyezett jelzálogos és községi kölcsönöket olyan százalékos arányban osztva meg Csonka-Magyarország és az utódállamok között, mint ahogyan a jelzálogos kölcsönök megoszlanak e területrészekben a következő eredményre jutunk :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	269,123,931	53·80
Románia	88.540,773	17·70
Cseh-Szlovákia	57.026,260	11·40
Jugoszlávia	75.034,554	15·00
Német-Ausztria	8.003,686	1·60
Fiume v. és kerülete	2.501,152	0·50
	500.230,356	100·00

¹L. Fellner id. m. 62. l.

Összefoglalva a külfölddel szemben fennálló, 8,395.398,380 koronára rúgó tartozásokat, azok a következőleg alakulnak Csonka-Magyarország és a leszakadt részek terhére :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	5,034.532,777	59·97
Románia	1,242.109,587	14·79
Cseh-Szlovákia	955.216,393	11·38
Jugoszlávia	1,021.588,088	12·17
Német-Ausztria	110.613,346	1·32
Fiume v. és kerülete	31.338,189	0·37

7. Vagyonmegoszlás.

Csonka-Magyarország nemzeti vagyonának tagozatát, a dologi vagyon megoszlását, valamint a tiszta nemzeti vagyon összességét a következő táblázatban mutatjuk be :

	A magyar szent korona országai koronákban		Ebből Csonka-Magyarországra esik	
		%	koronákban	%
I. Földbirtok	19,818.717,646	39·70	7,235.779,054	34·94
II. Bányák és kohók	2,223.185,592	4·46	915.952,464	4·42
III. Épületek	8,574.937,027	17·18	4,533.656,994	21·89
Ingtalan vagyon	30,616.840,265	61·34	12,685.388,512	61·25
IV. Közlekedési eszk.	5,797.322,352	11·61	2,125.021,866	10·26
V. Ingó javak	13,309.570,984	26·66	5,787.527,842	27·94
VI. Külf. követelések	192.254,152	0·39	112.882,026	0·55
Összes bruttó nemzeti vagyon	49,915.987,753	100·00	20,710.820,246	100·00
Tartozások a külfölddel szemben	8,395.398,380	16·82	5,034.532,777	24·31
Tiszta nemz. vagyon	41,520.589,373	83·18	15,676.287,469	75·69

	Romániára	Cseh-Szlovákiára	Jugoszláviára	Német-Ausztriára	Fiume város és kerülete
	4.573.564,283	3,199.940,212	4,385.430,277	393.857,405	30.146,415
	911.506,093	370.164,101	24.455,041	1.111,593	—
	1,561.712,423	1,073.915,881	1,204.549,622	75.869,191	125.232,916
	7,046.782,799	4,644.020,194	5,614.434,940	470.838,189	155.379,331
	1,389.228,176	1,013.533,301	1,164.358,498	103.780,504	1.400,007
	2,951.513,100	2,098.572,594	2,129.809,815	233.383,904	108.763,729
	20.340,209	7.173,430	49.720,977	401,807	1.735,703
	11,407.864,284	7,763.299,519	8,958.324,230	808.404,404	267.278,770
	1,242.109,587	955.216,393	1,021.588,088	110.613,346	31.338,189
	10,165.754,697	6,808.083,126	7,936.736,142	697.791,058	235.940,581

II.

Áttérünk annak a kérdésnek megvizsgálására, hogy a magyar szent korona országainak közvetlenül a háború ki-

törése előtti nemzeti jövedelméből mennyi esett arra a területre, amely a mai Csonka-Magyarországnak felel meg.

A nemzeti jövedelem mindazoknak a gazdasági javaknak és értékeknek összessége, amelyeket valamely államilag szervezett nép évenként újonnan előállít, a termelési költségek levonásával és amelyek évenként külföldről az országba kamat, járadék vagy egyéb visszteher nélküli címen befolyanak az ugyanezen címeken évenként az országból kifolyó értékek levonásával.

Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme tehát a következő elemekből áll:

1. A belföldön évenként újonnan előállított nyerstermékek összessége, azaz az őstermelés (mezőgazdaság és bányászat) hozadéka, az elemi költségek levonásával.

2. Az az értékemelkedés, amelyet a nyerstermékeknek és a javaknak az anyagfeldolgozó, illetve a forgalmat közvetítő tevékenység biztosít, vagyis az ipar, kereskedelem és szállítás által évenként létrehozott értékek.

3. A külföldről évenként kamatokért, járadékokért és egyéb címen befolyt követelések, a külfölddel szemben e címeken fennálló belföldi tartozások levonásával.

A személyes szolgáltatásokból eredő jövedelmeket nem fogjuk beállítani a nemzeti jövedelem elemei közé, mert nem gyarapítják a nemzeti jövedelmet, csak annak megoszlási szempontjából van nagy jelentőségük.

Épen így nem fogjuk számbavenni a használati vagyontárgyaknak (laképületek, ingóságok, ruhák, eszközök, stb.) használmányát, mert ezek a már meglevő vagyonállagnak és nem az újonnan termelt és jövedelemmé vált javaknak fogyasztása gyanánt jelentkeznek.

1. Az őstermelés hozadéka.

a) *Mezőgazdasági termelés (földművelés és állattenyésztés).*

A magyar szent korona országaiban az átlagos évi termés átlagértéke (1911—1913. években) 5,085.118,000 korona volt. Ez az érték képviselte a magyar szent korona országainak évi terméshozadékát. Ez a termés mennyiség Csonka-

Magyarország és a leszakadt részek között a következőképen oszlott meg :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	39.77	2.022.338,304
Románia	22.10	1.123.557,624
Cseh-Szlovákia	16.78	853.154,406
Jugoszlávia	19.53	993.271,227
Német-Ausztria	1.82	92.788,889
Fiume v. és kerülete	0.00	7,550
A magyar szent korona országai	100.00	5.085.118,000

Az évi termés nyers hozadékából levonandó elemi költségek : a vetőmag, a mezőgazdaságban használt gépek és eszközök kopási hányada, végül az állattenyésztésre fordított azon áldozatok, költségek, amelyek magának a termésnek nyerésére szükséges trágya és állati munkaerő érdekében hozattak. de az állattenyésztés hozadékából meg nem térülnek, másszóval a trágya és állati munkaerő előállítási költsége.

Az első levonandó tétel a vetőmagszükséglet. Részletes számítások alapján megállapítottuk,¹ hogy az összes vetőmagszükséglet a magyar szent korona országaiiban 23.890,711 mm, ami 294.837.945 korona értéket képvisel. Ez a vetőmagszükséglet Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között oly arányban osztható meg, amint az 1912. évben Csonka Magyarország és a leszakadt részek mezőgazdasági termés-hozama egymáshoz aránylik. A vetőmagszükséglet tehát következőképen alakult Csonka-Magyarország és a leszakadt részek területén :

	A mezőgazd. term. értéké- nek megosz- lása %-ban	A vetőmag- szükséglet értéke korońában
Csonka-Magyarország	39.67	116.962,213
Románia	22.07	65.070,734
Cseh-Szlovákia	16.80	49.532,775
Jugoszlávia	19.63	57.876,689
Német-Ausztria	1.83	5.395,534
Fiume v. és kerülete	—	—
A magyar szent korona országai	100.00	294.837,945

A mezőgazdaság nyers hozadékából levonandó elemi költségek második tétele a mezőgazdaságban használt gépek és eszközök kopási hányada. Megállapítottuk,² hogy a mező-

¹ L. Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Budapest, 1916. 15. l.

² L. Fellner id. m. 18. l.

gazdasági termelés során hasznavehetetlenné vált gépek és eszközök kiselejtezése és a beállott kopás és értékvesztés címén a mezőgazdaság nyers hozadékából levonandó 46.235,202 korona. Ezt fenti kulcs szerint megosztva, megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági gépek és eszközök kopási hányada területek szerint így oszlik meg:

	Korona
Csonka-Magyarország	18.341,505
Románia	10.204,109
Cseh-Szlovákia	7.767,514
Jugoszlávia	9.075,970
Német-Ausztria	846,104
Fiume v. és kerülete	—
A magyar szent korona országai	46.235,202

A levonandó elemi költségek harmadik tétele: a trágya és az állati munkaerő termelési költsége. Az állattenyésztésre fordított összes költség, amely legfőképen a takarmányban áll, egészében nem az állattenyésztés hozadékából térül meg, hanem nagyrészen a földművelés hozadékában reprodukálódik. Az állatállomány által fogyasztott takarmány értékének nagy része mint trágya és állati munkaerő megtérül a földművelésnél. A trágya és állati munkaerő termelési költsége tehát levonandó a földművelés hozadékából, mert abban a takarmány értéke, mely a termés értékében bennfoglaltatik, már számbavétetett. A trágya és állati munkaerő termelési költsége, épúgy, mint a vetőmag és a gépek és eszközök kopási értéke az évi termés értékéből előre levonandók, mert senki részére sem adnak jövedelmet.

A takarmány és a zab egy része trágyává és állati munkaerővé alakul át, amelyeknek termelési költsége — részletes számításaink szerint ¹ — 998.629,848 korona. A mezőgazdaság nyers hozadékából ez a harmadik levonandó tétel. A trágya és állati munkaerő termelési költsége Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között az 1911. évi összes állatlétszám arányában osztandó meg. Eszerint:

¹ L. Fellner id. m. 21. l.

	Az 1911. összes állatlétsz. megoszlásának % -a	A trágya és állati munkaerő termelési költsége koronában
Csonka-Magyarország	30·93	308.876,212
Románia	27·40	273.624,578
Cseh-Szlovákia	17·38	173.561,868
Jugoszlávia	22·22	221.895,552
Német-Ausztria	2·06	20.571,775
Fiume v. és kerülete	0·01	99,863
A magyar szent kor. országai	100·00	998.629,848

Kérdés, mennyi Csonka-Magyarország mezőgazdasága másik főágának és tulajdonképeni éltetőerejének: az állattenyésztésnek tiszta hozadéka Csonka-Magyarországon és a leszakadt részeken? Az állattenyésztés hozadéka — a trágyatermelésen kívül — a tej-, hús-, bőr-, zsír- és gyapjútermelés eredményéből áll. De számbaveendő még a méhészet, baromfi- és selyemtenyésztés hozadéka is.

Az állattenyésztésre fordított költség, nem tekintve az állatállomány gondozása és ápolása körül hozott munkáldozatot, a takarmány értékével azonosítható. Az állattenyésztésnek tehát legalább annyit kell hoznia, mint az évi takarmány értéke, amely reá fordítatik.

Az állattenyésztés hozadékának egyik legjövedelmezőbb és legfontosabb része a *tejtermelés*. Részletes számítások alapján megállapítottuk a tenyész- és fejőstehenek számából, fajszerinti megoszlásából, az 1911. évi állatszámolás adatai alapján, hogy a magyar szent korona országaiiban a tenyész- és fejőstehenek tejtermelési képessége 4,142.552,100 literre rúg.¹ Minthogy a tehénállomány 64·10 % -a borjazott, kiindulva abból, hogy ugyanennyi százalékát az összes tehénállománynak fejték, ez megfelel, a fent kimutatott összes tejszolgáltatási képesség arányában, 2.655.375,896 liter tejtermelésének. A tehéntej literjét a gazdasági udvarból 15 fillérben véve fel, az évenként termelt tehéntej értéke 398.306,384 korona.² Hogy Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között ez a tejtermelés hogy oszlik meg, e célból megállapítandó, hogy az 1911. évben fenti területek szerint a tenyész- és fejőstehenek, fajtára való tekintettel miként oszlottak

¹ L. Fellner id. m. 22. l.

² L. Fellner id. m. 23. l.

meg. Ez alapon megállapítottatott a tehenek összes tejtermelési képessége. Ennek ismerete után megállapítandó, hogy ugyancsak a fenti területrészek szerint mennyi az 1 év alatt leborjazott tehenek száma, amelyből kitűnik, hogy ugyancsak a fenti területrészek szerint a tehenállomány hány százalékát fejték. Így megtudjuk, hogy a tehenek tejszolgáltatása évenként:

	Liter	%	Tejtermelés értéke korona
Cs.-Magyarországon	791.317,538	29·67	118.177,504
Romániában — — —	564.742,173	21·17	84.321,461
Cseh-Szlovákiában	602.201,475	22·58	89.937,582
Jugoszláviában — —	626.368,936	23·48	93.522,339
Német-Ausztriában	82.513,152	3·09	12.307,667
Fiume v. és ker.-ben	165,380	0·01	39,831

A tejtermelésnél a tehéntej mellett számbaveendő a juhtermelés is, amely évenként 148.527,440 liter tejnek felelt meg a magyar szent korona országaiban,¹ amelynek literjét 16 fillérrel számítva, 23.764,390 koronához jutunk. Ezt megsztva a faj-anyajuhok számának arányában, juhonként átlag évenként 40 liter tejet számítva, a megfejelt anyajuhok arányában megállapítottuk, hogy a juhtej mennyisége és értéke Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a következőképen oszlik meg:

	Liter	%	Tejtermelés értéke korona
Cs.-Magyarország...	19.201,400	12·93	3.072,224
Románia — — —	79.356,720	53·43	12.697,075
Cseh-Szlovákia... —	21.115,480	14·21	3.378,477
Jugoszlávia — — —	28.824,040	19·41	4.611,846
Német-Ausztria — —	29,760	0·02	4,762
Fiume v. és ker.	40	—	6

Az összes tejtermelés értéke tehát Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a következőképen oszlik meg:

	Korona	%
Csonka-Magyarország... — — — —	121.249,728	28·73
Románia — — — — —	97.018,536	22·99
Cseh-Szlovákia — — — — —	93.316,059	22·10
Jugoszlávia — — — — —	98.134,185	23·25
Német-Ausztria — — — — —	12.312,429	2·92
Fiume v. és kerülete — — — —	39,837	0·01
A magyar szent korona országai	422.070,774	100·00

¹ L. Fellner id. m. 22. l.

Az állattenyésztés hozadékának másik nagyjelentőségű része az évi *hústermelés*. Az évi hústermelés mennyiségét és értékét a magyar szent korona országaira nézve 4.188,788 métermázsára tettük, 645.496,334 korona értékben.¹ Ebben az eredményben az állati bőrok és zsiradékok értéke is bennfoglaltatik. Ezt olymódon állapítottuk meg, hogy a baromállománynak bizonyos hányadrészét évenként közfogyasztásra levágják és így az bizonyos évek száma alatt megújul. Ha tehát ismerjük az évenként levágásra kerülő állatok számát és az állatállomány összes súlyát, úgy az 1 évre eső hányad mutatja az évenként termelt hús mennyiségét (a bőr és zsiradék belefoglalásával). A magyar szent korona országai-ban termelt évi húsmennyiséget és annak értékét oly arányban megosztva, amint 1911-ben az állatállomány Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között megoszlott, arra az eredményre jutunk, hogy az összes hústermelés mennyisége és értéke volt :

	Métermázsa	%	Korona	%
Csonka-Magyarországon — — —	1.371,825	32·75	226.394,009	35·07
Romániában — — — — —	1.130,080	26·98	163.939,204	25·40
Cseh-Szlovákiában — — — — —	676,412	16·15	96.262,938	14·91
Jugoszláviában — — — — —	929,848	22·20	147.007,191	22·78
Német-Ausztriában — — — — —	80,507	1·92	11.866,597	1·84
Fiume v. és kerületében — — —	116	0·00	26,395	0·00

A juhállomány nagyságából megközelítő pontossággal megállapíthatjuk az évi *gyapjútermelés* mennyiségét és értékét. Egy juh után évenként 1·5 kg gyapjút, egy bárány után 0·25 kg gyapjút nyernek. Az évi gyapjútermelés a magyar szent korona országai-ban 6.677,680 juh és 1.870,524 bárány után 104,841 mm-ra tehető. A mosatlan báránygyapjú átlagos értéke mm-kint 140 korona, a mosatlan merinói gyapjúé 144 korona, cigája és racka gyapjúé 136 korona. A juhgyapjútermelésből a juhállomány fajszerinti megoszlása arányában megállapítottuk, hogy az évi gyapjútermelés értéke 14.533,496 korona volt.² Ezt az évi gyapjútermelés értékét Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a bárány és juh fajszerinti megoszlása arányában osztottuk meg, úgy, hogy a fenti értékeket alkalmaztuk a termelt

¹ L. Fellner id. m. 25. l.² L. Fellner id. m. 25. l.

gyapjúnak fenti alapon kiszámított mennyiségére az egyes fajok szerint a területrészek között, úgy, hogy a gyapjú-termelés értéke a következő megoszlást mutatja :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra esik	4.097,020	28·19
Romániára esik	6.064,460	41·73
Cseh-Szlovákiára esik	1.969,812	13·56
Jugoszláviára esik	2.383,348	16·40
Német-Ausztriára esik	18,856	0·12
Fiume v. és kerületére esik	—	—

Az állattenyésztésből származó hozadék kiegészítése gyanánt számbaveendő még az a jövedelem is, amelyet a *méhészet* biztosít a termelőnek, minden nagyobb költség és fáradság nélkül. A magyar szent korona országaiban az 1911—1913. években átlag évenként összesen a méhcsaládok száma 581,464 volt, amelyek évi átlagban 31,279 mm mézet és 1701 mm viaszt termeltek, mely méhtermékek összes értéke 3.313,421 koronának felelt meg.¹ Ezt megosztva Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, a hivatalos statisztikai adatok alapján megállapíthatjuk, hogy :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra esett	1.149,757	34·70
Romániára esett	984,086	29·70
Cseh-Szlovákiára esett	781,967	23·60
Jugoszláviára esett	311,462	9·40
Német-Ausztriára esett	86,149	2·60
Fiume v. és kerületére esett	—	—

Selyemtenyésztéssel az 1911—1913. években átlag évenként 82,953 család foglalkozott a magyar szent korona országaiban ; az évenként termelt gubómennyiség 1.557,388 kg volt, amely gubómennyiség értékesítéséből a selyemtenyésztők átlagos évi keresete 3.188,816 koronára rúgott.² Ez a hivatalos statisztikai adatok szerint következőképen oszlott meg, az 1911. évi állapot aránya szerint :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	714,294	22·40
Románia	698,351	21·90
Cseh-Szlovákia	—	—
Jugoszlávia	1.757,038	55·10
Német-Ausztria	19,133	0·60
Fiume v. és kerülete	—	—

¹ L. Fellner id. m. 27. l.

² L. Fellner id. m. 27. l.

Nagyjelentőségű hozadékot szolgáltat a *baromfitenyésztés*, amelynek hús-, toll- és tojástermékekben mutatkozó hozadéka a magyar szent korona országában 159.977,025 korona volt. Ennek megoszlása a hivatalos statisztikai adatok szerint területileg így alakult, az 1895-ben talált baromfiállomány arányában :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	65.830,544	41.15
Románia	36.794,716	23.00
Cseh-Szlovákia	18.973,275	11.86
Jugoszlávia	35.658,880	22.29
Német-Ausztria	2.703,612	1.69
Fiume v. és kerülete	15,998	0.01

Az állattenyésztés nyers hozadéka tehát, amely 2,247.209,714 korona értéket képviselt, a magyar szent korona országában a következőképen oszlik meg :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	728.311,564	32.41
Románia	579.123,931	25.77
Cseh-Szlovákia	384.865,919	17.12
Jugoszlávia	507.147,656	22.57
Német-Ausztria	47.578,551	2.12
Fiume v. és kerülete	182,093	0.01

Ebből, minthogy az állattenyésztésnél termelési költséggül jelentkeznek a takarmánynövények, ezeknek értékét pedig a földművelési hozadéknak megállapításánál már számbavettük, levonandó — a kettős számítás elkerülése végett — a takarmánynövények ama részének értéke, amelyet a mezőgazdaságban talált baromállomány fogyaszt; ellenben nem lesz levonandó a takarmánynövényeknek a nem mezőgazdák részére történt eladásából befolyt ellenérték, mert a takarmányhányad eme része nem térül meg trágya alakjában a földművelésnek és így nem forog fenn kettős számítás esete. A 2,060.790,333 korona értékű takarmányból a baromállománynak az a része, amely nem a gazdaságokban találtatott, hanem a fegyveres erő tulajdonában, ipari üzemekben és fényüzési célok szolgálatában, 209.514,970 korona értékű takarmányt fogyasztott. Ezt az összeget tehát le kell vonnunk a 2.060 milliárdból, úgy, hogy a mezőgazdaságban hasznosított baromállomány által elfogyasztott takarmány fejében, termelési költség címén csak 1,851.275,363 korona vonandó le.

Ez az 1·851 milliárd korona oly arányban osztandó meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amint a mezőgazdasági termelésben a szálás takarmány, a takarmányrépa, a szalma és szár, végül a zab értéke az illető területrészekben az 1912. évben egymáshoz aránylott. Az ez alapon nyert százalék alapulvételével a mezőgazdaságban elfogyasztott takarmány értéke következő módon alakult :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	681.084,206	36·79
Románia	496.512,052	26·82
Cseh-Szlovákia	344.152,090	18·59
Jugoszlávia	298.610,716	16·13
Német-Ausztria	30.916,299	1·67
Fiume v. és kerülete	—	—

Összefoglalva az eddigi eredményeket, most már megállapíthatjuk a földművelést és állattenyésztést egyesítő mezőgazdaság tiszta hozadékát, amely a következőképen alakul :

	A magyar szent korona országában	Csonka-Magyarországon
A földmív. nyers hozadéka (évi termés)	5,085.118,000	2.022.338,304
Az állattenyésztés nyers hozadéka	2.247.209,714	728.311,564
A mezőgazdaság nyers hozadéka	7,332.327,714	2,750.649,868
Ebből levonandó term. költség fejében		
vetőmagra	294.837,945	116.962,213
mezőgazd. gépek és eszk. kopása fej.	46.235,202	18.341,505
trágya- és állati munkaerőre	998.629,848	308.876,212
elfogyasztott takarmány fejében	1.851.275,363	681.084,206
Levonandó összes termelési költség	3,190.978,358	1,125.264,136
A mezőgazdaság tiszta hozadéka	4,141.349,356	1,625.385,732

b) Szőlő- és bortermelés.

A magyar szent korona országában a szőlőterület 1913-ban 371,892 hektár volt. Az 1911—1913. években e szőlőterületen szüretelt must évi átlagos mennyisége 4.482,132 hl volt, 168.906,000 korona értékben, míg a csemegeszőlő 86,950 mm volt, 3.912,750 korona értékben.¹ Ezt oly arányban megosztva Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amint a bortermelés az 1911—15. évek átlagának százaléka alapján mutatkozott, az összes szőlészeti termelés értéke a következő arányokat mutatja :

¹ L. Fellner id. m. 30. l.

	%	Bortermelés korona	Szőlőtermelés korona
Csonka-Magyarország	49·60	83.777,376	1.940,724
Románia	14·90	25.166,994	583,000
Cseh-Szlovákia	4·20	7.094,052	164,336
Jugoszlávia	29·20	49.320,552	1.142,523
Német-Ausztria	2·10	4.547,026	82,167
Fiume v. és kerülete	—	—	—

c) Gyümölcsstermelés és konyhakertészet.

A gyümölcsstermelés mennyisége és értéke a háború előtt 92.020,664 koronában volt megállapítva.¹ Ezt gyümölcs-nemek szerint az 1895-ben számlált gyümölcsfák számának területi megoszlása arányában megosztva a termelés mennyiségének és átlagárának arányában, megállapíthatjuk, hogy Csonka Magyarország és a leszakadt részekre jutott a gyümölcsstermelés összértékéből :

	Korona	%
Csonka-Magyarországra	35.529,367	38·61
Romániára	24.059,333	26·15
Cseh-Szlovákiára	12.946,341	14·07
Jugoszláviára	17.344,936	18·85
Német-Ausztriára	2.101,404	2·28
Fiume v. és kerületére	39,283	0·04

A konyhakertészet hozadéka megállapítására még kevesebb adat áll rendelkezésre. A főzelékfélék és konyhanövények évi termelési értéke a háború előtt 18.178,800 korona volt (a káposztatermést a zöldségfélék között, a tököket a kapásnövények között a földművelés hozadékában már számbavettük). Ezt a hozadékot megosztva a kertek területe arányában, az 1915. évi adatok szerint, a következő eredményre jutunk :

	A kert területének megoszlása 1915-ben %-ban	A konyhakertészet hozadéka koronában
Csonka-Magyarország	21·90	3.981,157
Románia	42·10	7.653,275
Cseh-Szlovákia	17·00	3.090,396
Jugoszlávia	17·80	3.235,826
Német-Ausztria	1·20	218,146
Fiume v. és kerülete	—	—

d) Erdészet.

A magyar szent korona országainak évi összes fatermése 28.258,756 m³ volt, 114.476,224 korona értékben.² Ebből volt :

¹ L. Fellner id. m. 31. l.

² L. Fellner id. m. 33. l.

	Magyar- országban	Horvát-Szlavon- országokban
Tölgyfatermés — — — — —	38.122,257	11.939,760
Bükk- és mülombfatermés	27.078,688	7.458,755
Fenyőfatermés — — — — —	27.143,981	2.732,783
	92.344,926	22.131,298

Az erdészetnek ez az évi hozadéka úgy osztandó meg Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között, amint az erdőterület fanemek szerint megoszlik a fenti terület-részekben, Fiumét is figyelembevételével.¹ Eszerint az erdészetnek évi hozadéka a következő megoszlást mutatja :

	Korona	%
Csonka-Magyarország — — — — —	16.601,964	14·50
Románia — — — — —	46.104,342	40·27
Cseh-Szlovákia — — — — —	26.822,801	23·43
Jugoszlávia — — — — —	23.461,988	20·50
Német-Ausztria — — — — —	1.477,438	1·29
Fiume v. és kerülete — — — — —	7,691	0·01

e) Vadászat és halászat.

- A vadászat a háború előtt a magyar szent korona országaiban évenként 8.150,594 koronával járult a nemzeti jövedelemhez.² Ugyanis a hasznos vadállományból lelőtt 1.672,654 darab szőrmés vad összes súlya 64,951 mm, értéke pedig 5.332,709 korona volt, míg a lelőtt 1.872,855 darab szárnyas vad 2.574,855 korona értéket képviselt. A lelőtt vadak értékéhez volt számítandó a külföldre évenként elevenen kivitt szőrmés és szárnyas vadak értéke fejében 243,030 korona. A vadászat évi hozadéka Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a következő módon osztandó meg : 1 szárvas átlagos súlyát úgy, mint a háború előtt, 80 kg-ban, az őzét 10, a nyulét 3 kg-ban véve fel, megállapítható miként oszlik meg e szőrmés vadak összsúlya mm-ákban, a fenti területrészek százalékos aránya szerint. Ezt a százalékos arányt alkalmazva az 5·332 millió korona szőrmés vad-hozamra, nyerjük a szőrmés vadak hoza-

¹ *A magyar statisztikai évkönyv* 1913. évf. 109. lapon Fiume erdőterületének alapján a termelési értéket az 1 holdra eső átlagos fahozam alapján állapítottuk meg és az eredményt Fiuméhez számítottuk.

² L. Fellner id. m. 35. l.

mának területi megoszlását. A szárnyas vadnál a darabonkénti értéket a fácánnál 3, a fogolynál 1 koronával véve fel, az így talált arányszámot alkalmazzuk a 2·574 millió korona szárnyas vad-hozam értékre. Eszerint a lelőtt és eleven szőrmés és szárnyas vad értékének megoszlása Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a következő:

	Korona	%
Csonka-Magyarország	2.684,540	32·94
Románia	457,129	5·61
Cseh-Szlovákia	2.260,632	27·74
Jugoszlávia	1.475,671	18·10
Német-Ausztria	1.272,622	15·61
Fiume v. és kerülete	—	—

A magyar szent korona országai gazdag vízhálózatuk következtében nagy halállománnyal is rendelkeztek. Az édesvízi halászat és haltenyésztés önálló gazdasági termelési ággá fejlődött, úgy hogy a 250,000 hektárra rúgó s a halászat szempontjából számbavehető vízterületen 2·5 millió korona hozadékkal gyarapította a halászat a nemzeti jövedelmet. Vagyis évenként és hektáronként átlag 20 kg halhústermelés 10 koronával lett számbavéve.¹

A magyarországi tógazdaságok és gondozott állóvizek százalékos megoszlása arányában megosztva a 250,000 hektár vízterületet és hektáronként 10 koronát véve fel, következő módon osztandó meg Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a halászat hozadéka:

	%	Vízterület hektárokbán	Hozadék korona
Csonka-Magyarország	67·93	169,825	1.698,250
Románia	6·26	15,650	156,500
Cseh-Szlovákia	2·09	5,225	52,250
Jugoszlávia	21·39	53,475	534,750
Német-Ausztria	2·33	5,825	58,250
Fiume v. és kerülete	—	—	—

f) Bánya és kohótermelés.

A nyersanyagot szolgáltató őstermeléshez számítandó a bányászat és kohászat is, amelynek évi nyershozadéka az 1911—1913. évek átlaga szerint 171·254 millió korona volt.

¹ L. Fellner id. m. 35. l.

Ebből levonva a 19·96 %-ra rúgó termelési költséget, 34.182,298 koronát, a bánya- és kohótermelés tiszta hozadéka gyanánt 137.072,702 korona jelentkezett.¹ A sótermelés hozadéka ugyancsak átlag évenként 8.348,162 korona volt. A bánya- és kohótermelés értéke úgy osztandó meg Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között, amint 1915-ben a bánya- és kohótermelés értéke a fenti területeken tagozódott, a sóbányászat nélkül. A sótermelés értéke pedig az 1915. évre vonatkozó termelési érték arányában osztandó meg a cseh és román terület szerint. Így jutunk az összes bánya- és kohótermékek értékéhez, amely a következő tagozódást mutatja :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	68.207,377	46·90
Románia	53.875,038	37·05
Cseh-Szlovákia	21.460,553	14·76
Jugoszlávia	1.768,238	1·22
Német-Ausztria	109,658	0·07
Fiume v. és kerülete	—	—

Megjegyzendő, hogy a 145.420,864 koronára rúgó összes bánya- és kohótermelésben a sótermelés hozadéka Románia javára 5.803,642 koronával, Cseh-Szlovákia javára 2.544,520 koronával szerepel, míg Csonka-Magyarországra a sótermelés hozadékából semmi sem jutott.

2. Az ipari termelés hozadéka.

Az őstermelés által létrehozott nyersanyagok legnagyobb része feldolgozandó, átalakítandó, hogy a szükséglet kielégítésére alkalmassá legyen. A nyerstermékek feldolgozásával foglalkozik az ipar. A nyersanyagoknak az ipari tevékenység által biztosított értékelkedése forrása az iparúzó osztály jövedelmének. Feladatunk tehát azt az értéktöbbletet megállapítani, amely az ipari termelés eredménye, vagyis nem az évenként előállított ipari termékek összes értékét a maga egész terjedelmében kell statisztikailag megrögzíteni, hanem csakis az ipari munka által létrehozott értékelkedést. Az ipari termék értékében nemcsak az ipari tevékenység ered-

² L. Fellner id. m. 37. l.

ménye reprodukálódik, hanem abban más termelő tevékenység által teremtett érték is foglaltatik. A nyersanyag értéke is benne van az ipari termék értékében, tehát ebből a felhasznált nyersanyagoknak és félgyártmányoknak értéke levonandó, mint amely javak részint az őstermelés hozadékának kipuhatólásánál (földművelésnél, állattenyésztésnél, erdészetenél, bányászatnál) már számbavétettek, részint az ipari termelés más rovatában már szerepelnek (félgyártmányok). Levonandó további tétel az ipariüzemben használt munkagépek kopási hányada, mert az abban mutatkozó költség a termelés érdekében hozott oly áldozat, mely senkinél sem válik jövedelemmé. Ugyanezen okból levonandó lesz a késztermékek értékéből az azok előállításánál felhasznált tüzelőszerek értéke is.

a) *Nagyipari termelés.*

A gyáripari termelés értékének minél megbízhatóbb kipuhatólása végett az egyes gyáriparágakat két csoportra kell osztanunk. Az első csoportba tartoznak a mezőgazdasági iparágak (vagyis a malom-, sör-, cukor- és szeszipar), továbbá az ásványolajipar és a dohánygyártás. Az adóellenőrzés alá vetett iparágakra és a malomiparra vonatkozólag részletes és pontos termelési statisztikai anyag áll évről-évre rendelkezésünkre, tehát az iparágak termelési értéke sokkal pontosabban nyomonkövethető ki, mint a többi iparágaké, amelyek a második csoportot alakítják.

Elsősorban tehát a magyar mezőgazdasági ipari termeléssel foglalkozunk.

A *malomiparban* előállított összes őrlemény mennyisége és értéke az 1911—13. évben a magyar szent korona országaiban átlag évenként 23.740,000 mm volt, 624.938,390 korona értékben.¹ A búzaliszt, rozsliszt, korpá és egyéb őrleményből esett :

	M e n n y i s é g		É r t é k	
	%-ban	mm-ban	%-ban	koronákban
Csonka-Magyarországra — —	60·10	14.267,116	60·37	377.290,348
Romániára — — — — —	15·71	3.730.878	15·59	97.415,823
Cseh-Szlovákiára — — — — —	7·63	1.810,878	7·62	47.621,946
Jugoszláviára — — — — —	16·05	3.811,445	15·94	99.648,082
Német-Ausztriára — — — — —	0·40	94,407	0·39	2.428,867
Fiume v. és kerületére — —	0·11	25,276	0·09	533,324

¹ L. Fellner id. m. 65. l.

Megjegyzendő, hogy minden egyes örlemény külön vétetett számításba területrészek szerint és az egyes örlemények beszorozattak az 1911—13. évek átlagáraival.¹ A megőrölt gabonamennyiség és annak értéke pedig az 1911—13. évben a magyar szent korona országaiban átlag évenként 24.281,000 mm volt, 499.198,520 korona értékben, amely feldolgozott gabona értéke a nyers hozadékból levonandó. Csonka-Magyarországon és a leszakadt területrészekben a megőrölt gabona mennyisége és értéke a következő volt :

	%	métermázsa	%	Korona
Csonka-Magyarország	60·03	14.573,836	59·81	298.549,616
Románia	15·76	3.826,419	16·00	79.892,297
Cseh-Szlovákia	7·64	1.855,942	7·70	38.435,154
Jugoszlávia	16·06	3.900,535	16·01	79,937,872
Német-Ausztria	0·40	96,730	0·40	1.978,222
Fiume v. és kerülete	0·11	27,538	0·08	405,359

A tiszta hozadék kinyomozása végett a felhasznált nyersanyagokon kívül levonandó továbbá a felhasznált tüzelőszerek értéke és a gépek és berendezések kopási hányada is. A magyar szent korona országaiban a malomipar 4.765,852 korona értékű tüzelőszert fogyasztott évenként, míg a gépek és eszközök kopási és értékcsökkenési hányada fejében 4.367,671 koronát számítottunk.² A tüzelőszerek és gépkopási hányad értékét Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a feldolgozott örlemények területi megoszlása arányában megosztva, következő eredményre jutunk :

	%	Tüzelőszér értéke kor.	Gépkopási hányad kor.
Csonka-Magyarország	60·37	2.877,145	2.636,762
Románia	15·59	742,996	680,920
Cseh-Szlovákia	7·62	363,158	332,817
Jugoszlávia	15·94	759,677	696,207
Német-Ausztria	0·39	18,587	17,034
Fiume v. és kerülete	0·09	4,289	3.931

A malomiparban előállított összes örleménynek 624·938 millió koronára rúgó értékéből levonva 508·332 millió koronát, a feldolgozott nyersanyag, elhasznált tüzelőszerek és gépkopási hányad fejében 116.606,347 koronát nyertünk a magyar szent korona országai malomiparának tiszta termelési

¹ L. Fellner id. m. 65. l.² L. Fellner id. m. 67. l.

értéke gyanánt. Ez Csonka-Magyarország és a leszakadt területek között következőképen oszlik meg :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	62·80	73.226,825
Románia	13·80	16.099,610
Cseh-Szlovákia	7·29	8.490,817
Jugoszlávia	15·65	18.254,326
Német-Ausztria	0·36	415,024
Fiume v. és kerülete	0·10	119,745

A magyar mezőgazdasági ipar egy másik jelentékeny ága a *sörfőző ipar*. A magyar szent korona országaiban az 1912—13. évadban 86 sörfőzde volt üzemben, amelyek 2.988,350 hl sört termeltek, 1 hl sör átlagárát 18·98 koronában véve fel, 56.718.883 korona értékben.¹ A termelt sör mennyisége és értéke a következő módon oszlott meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területek között :

	Mennyiség hl.-ben	%	Érték korona
Csonka-Magyarország	2.177,506	72·87	41.329.064
Románia	327,328	10·95	6.212.685
Cseh-Szlovákia	229,030	7·66	4.346,990
Jugoszlávia	254,486	8·52	4.830,144
Német-Ausztria	—	—	—
Fiume v. és kerülete	—	—	—

A feldolgozott árpa értéke 13.623,146·13 koronának, a komlóé 1.518,040·56 koronának felelt meg a magyar szent korona országaiban, míg a sörfőzésnél elhasznált tüzelőszerek értéke szénben 2.083,586 koronának, fában 161,883 koronának felelt meg, a gépkopási hányad értéke pedig 2.083,586 korona volt.² A feldolgozott nyersanyag (komló és árpa) értékét, továbbá a tüzelőanyag árát és a gépkopási hányadot a termelt sör mennyiségének arányában megosztva Csonka-Magyarország és a leszakadt területek között, a nyers-hozadékból levonandó tételek tekintetében a következő eredményre jutunk :

	Korona
Csonka-Magyarország	14.187,963
Románia	2.131,992
Cseh-Szlovákia	1.491,421
Jugoszlávia	1.658,865
Német-Ausztria	—
Fiume v. és kerülete	—

¹ L. Fellner id. m. 67. l.

² L. Fellner id. m. 68. l.

A magyar szent korona országában 56.718 millió koronára rúgó évi sörtermelés értékéből levonva a feldolgozott nyersanyag, elhasznált tüzelőszerek és gépkopási hányad fejében 19.470,241 koronát, 37.248,642 korona tiszta termelési értékhez jutunk, amely Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között a következőképen oszlik meg :

	%	Korona
Csonka-Magyarország — — — — —	72·87	27.141,101
Románia — — — — —	10·95	4.080,693
Cseh-Szlovákia — — — — —	7·66	2.855,569
Jugoszlávia — — — — —	8·52	3.171,279
Német-Ausztria — — — — —	—	—
Fiume v. és kerülete — — — — —	—	—

A cukoripar tiszta hozadéka is megbízhatóan állapítható meg, mert ez a mezőgazdasági iparág is adóellenőrzés alá esik. A cukortermelés a magyar szent korona országában nyerscukorértékben az 1911/12. és 1912/13. termelési évadban évenként átlag 5.075,819·36 mm volt (9 kg fogyasztási cukor = 10 kg nyerscukor). 1 mm nyerscukor értéke 1911—1913-ban átlag a termelő-gyártelep helyén 25·96 korona volt.¹ Az évenként termelt cukor értéke eszerint 131.768,361 korona volt. Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között a cukorgyárak összes nyerscukortermelése mennyiségben és értékben a következőképen oszlott meg :

	Mennyiség mm	%	Érték korona
Csonka-Magyarország — — — — —	2.281,101	44·94	59.217,482
Románia — — — — —	152,295	3·00	3.953,578
Cseh-Szlovákia — — — — —	2.028,943	39·97	52.671,360
Jugoszlávia — — — — —	419,862	8·27	10.899,618
Német-Ausztria — — — — —	193,618	3·82	5.026,323
Fiume v. és kerülete — — — — —	—	—	—

A magyar szent korona országában a felhasznált répa mennyisége átlag évenként 35.701,937 mm volt, 86.261,734·80 korona értékben. A felhasznált mész és mészkő értéke 2.335,885 korona volt, míg tüzelőszert 9.808,956 korona értékben égettek el, gépkopási hányadra pedig 4.250,476 koronát számítottunk.² Anyagfelhasználás, tüzelőszert és gépkopási hányad fejében 102.657,051 koronát leítve, a magyar

¹ L. Fellner id. m. 69. l.² L. Fellner id. m. 69. és 70. l.

cukoripar tiszta hozadéka a magyar szent korona országai-ban 29.111,310 korona volt. Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között a felhasznált cukorrépát, mész és mészke, továbbá tüzelőszer és gépkopási hányad értékét megosztva a termelt nyerscukor százalékos arányában, levonandó tétel gyanánt a következő értékeket kapjuk :

	Korona
Csonka-Magyarország	46.134,078
Románia	3.079,712
Cseh-Szlovákia	41.032,023
Jugoszlávia	8.489,739
Német-Ausztria	3.921,499
Fiume v. és kerülete	—

Ennélfogva a cukoripar tiszta hozadéka a következőképen oszlott meg :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	41.94	13.083,404
Románia	3.00	873,866
Cseh-Szlovákia	39.97	11.639,337
Jugoszlávia	8.27	2.409,879
Német-Ausztria	3.82	1.104,824
Fiume v. és kerülete	—	—

A szeszipar tiszta termelési értéke — mint adóellenőrzés alatt álló iparágé — szintén megbízhatóan állapítható meg. A szeszfőzők a magyar szent korona országaiban átlag évenként, az 1911/12. és 1912/13. évadban 1.202,223 hl fogyasztási adó alá eső és 47.495 hl termelési adó (átalányozás) alá eső szeszt termeltek. Az 1913/14. évi termelés adatai szerint Csonka Magyarországra és a leszakadt részekre eső termelési adatok százalékos arányát alkalmazva az 1.202,223 hl szeszmenyiségre, míg a termelési adó alá eső 47,495 hl szeszmenyiséget az 1913/14. évi átalanoyozás alapján fizetett adó összege szerint nyert százalékos arány alapján megosztva megállapíthatjuk, hogy Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek a következő módon részesedtek a fogyasztási és termelési adó alá eső szesztermelés mennyiségében :

	Fogyasztási adó		Termelési adó		Összes szesztermelés	
	%-ban	hl-ben	%-ban	hl-ben	%-ban	hl-ben
Csonka-Magyarorsz.	39.24	471,753	38.76	18,409	39.22	490,162
Románia	21.12	253,909	35.34	16,785	21.66	270,694
Cseh-Szlovákia	35.71	429,314	9.66	4,588	34.72	433,902
Jugoszlávia	3.57	42,919	15.00	7,124	4.01	50,043
Német-Ausztria	0.36	4,328	1.24	589	0.39	4,917
Fiume v. és kerülete	—	—	—	—	—	—

A termelési adó alá eső és átalányozás útján adót fizető szeszfőzőkben a hivatalosan kimutatott szeszmennyiségnél a tényleg termelt mennyiség három és félszer több. Vagyis az átalányozás útján adót fizető szeszfőzők a magyar szent korona országában átlag évenként 166,212 hl szeszt termeltek. Az átlagos évi szesztermelés mennyisége eszerint 1.368,435 hl-re rúgott. A fogyasztási adó alá eső szesz 78.647,145 korona értéket képviselt, míg a termelési adó alá eső szesz 32.774,272 koronára rúgott, úgy hogy a hivatalosan átlag évenként 1.249,724 hl-rel kimutatott, de a valóságban 1.368,435 hl-t kitevő összes szesztermelés bruttóértéke átlag évenként a magyar szent korona országában 111.421,417 koronára volt tehető.¹ Hogyan oszlott ez meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között? A fogyasztási adó alá eső kontingens és exkontingens szeszmennyiségét oly arányban megosztva, amint az az utódállamok szerint megoszlott és az így nyert eredményeket azokkal a minősített átlagértékekkel szorozva, amelyeket a kontingens és exkontingens szesz külön-külön kiszámított átlagos hl-kénti értékének megszorzásával nyerünk, míg a termelési adó alá eső szesz mennyiségének három és félszeresét utódállamok szerint véve, a hl-kénti átlagértéket, vagyis 32.774,272 korona gyümölcseszszértéket osztva a termelt 166,212 hl mennyiséggel és az így nyert átlagos érték alapján megállapítva területrészenként a gyümölcseszsztermelés értékét, a következő eredményre jutunk:

	Fogyasztási adó		Termelési adó		Összes	
	alá eső szesz értéke %	korona	alá eső szesz értéke %	korona	szesz értéke %	korona
Csonka-M.-ország.	36·37	28.603,073	38·76	12.700,987	37·07	41.304,060
Románia... — —	21·72	17.078,392	35·34	11.583,942	25·72	28.662,334
Cseh-Szlovákia	37·44	29.447,833	9·66	3.166,374	29·27	32.614,207
Jugoszlávia... —	4·03	3.172,661	15·00	4.916,377	7·26	8.089,038
Német-Ausztria	0·44	345,186	1·24	406,592	0·68	751,778
Fiume v. és ker.	—	—	—	—	—	—

Mínt hogy a szeszfőzésnél feldolgozott nyersanyagok értékét a mezőgazdaság hozadékánál, a félégyártmányokat az ipari hozadék másik rovatánál vettük számba, kettős számítás elkerülése végett levonandó a felhasznált maláta, bur-

¹ L. Fellner id. m. 72. l.

gonya, tengeri, répa, rozs, árpa, melasse és szilva értéke. A magyar szent korona országaiban az 1911/12. és 1912/13. évadban feldolgoztatott a fogyasztási adó alá eső szesz főzésénél átlag évenként a fenti anyagokból 7.153,478 mm, 60.049,531 korona értékben, míg a termelési adó alá eső gyümölcseszsz előállításához 3.989,088 mm szilvát dolgoztak fel, mm-ként 5 korona, tehát összesen 19.945,440 korona értékben. A fogyasztási adó alá eső szesz főzésénél feldolgozott nyersanyagot oly arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt részek között, amint az 1913/14. termelési évadban a fogyasztási adó alá eső szesz főzések által felhasznált nyersanyag százalékos arányban megoszlott, míg a termelési adó alá eső gyümölcseszsznél feldolgozott szilva értékét oly arányban osztva meg, amint a gyümölcseszsz termelt mennyisége megoszlott az egyes területeken, a következő eredményre jutunk, megjegyezvén, hogy a gyümölcseszsz megoszlási arányát az 1913/14. évadban a gyümölcseszsz után fizetett adó megoszlásának százalékában vettük fel :

	Fogyasztási adó alá eső szesz főzésénél felhaszn. anyag értéke		Termelési adó alá eső szesz főzésénél felhaszn. szilva értéke		Összes felhasznált nyersanyag értéke	
	%	korona	%	korona	%	korona
Csonka-M.-orsz. —	33·90	20.356,240	38·76	7.730,853	35·11	28.087,093
Románia — — —	25·87	15.536,638	35·34	7.048,718	28·23	22.585,356
Cseh-Szlovákia —	35·67	21.421,532	9·66	1.926,730	29·19	23.348,262
Jugoszlávia — —	4·19	2.514,279	15·00	2.991,816	6·88	5.506,095
Német-Ausztria —	0·37	220,842	1·24	247,323	0·59	468,165
Fiume v. és ker. —	—	—	—	—	—	—

A szesz főzésnél üzemben levő gépek kopási hányada fejében levonás tárgya volt a magyar szent korona országai-ban 6.700,448 korona, míg az elhasznált tüzelőszerek értéke 3.512,594 korona volt.¹ A gépkopási hányad és az elhasznált tüzelőszerek értékét oly arányban osztva meg, amint az egész szesztermelés területileg megoszlott, megállapíthatjuk, hogy a megoszlás a következő :

	%	Gépkopási hányad értéke koronában	Felhasznált tüzelőanyag ért. kor.-ban
Csonka-Magyarország	37·07	2.483,856	1.302,119
Románia — — —	25·72	1.723,355	903,439
Cseh-Szlovákia — —	29·27	1.961,221	1.028,136
Jugoszlávia — — —	7·26	486,453	255,014
Német-Ausztria — —	0·68	45,563	23,886
Fiume v. és kerülete —	—	—	—

¹ L. Fellner id. m. 73. l.

Az összes felhasznált nyersanyag, gépkopási hányad és felhasznált tüzelőszerek megoszlási aránya tehát a következő :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	35·33	31.873,068
Románia	27·95	25.212,150
Cseh-Szlovákia	29·20	26.337,619
Jugoszlávia	6·92	6.247,562
Német-Ausztria	0·60	537,614
Fiume v. és kerülete	—	—

A magyar szent korona országában a 111.421 millió koronára rúgó szesztermelés értékéből levonva termelési költség fejében 90.208,013 koronát, a szeszipar tiszta termelési értéke gyanánt 21.213,404 koronát nyertünk, amely a következőképen cszlik meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	44·46	9.430,992
Románia	16·26	3.450,184
Cseh-Szlovákia	29·59	6.276,588
Jugoszlávia	8·68	1.841,476
Német-Ausztria	1·01	214,164
Fiume v. és kerülete	—	—

Az *ásványolajiparnak*, mint adóellenőrzés alá eső iparágak termelési viszonyaira vonatkozó adataiból megközelítő pontossággal volt megállapítható a termelés mennyisége és értéke. Az előállított ásványolajtermék mennyisége az 1911/13. évadban 2.442,946·91 mm volt, amelyből 770° sűrűsége alul termelt ásványolajtermék 467,286·94 mm, a 880° sűrűségeen felüli 868,903·37 mm volt, míg az adólefizetés mellett termelt ásványolajtermék 1.106,756·60 mm volt. Ezek értéke 34.767,431·10 koronára rúgott, amelyhez a termelt 210,901·89 mm paraffin fejében 8.436,075·60 korona és a 263,627·36 mm aszfalt fejében 1.948,206·19 korona adandó.¹

Az összes ásványolajtermék mennyisége a magyar szent korona országában eszerint 2.917,476 mm volt, 45.151,712·89 korona értékben. Az ásványolajtermékekből (paraffin és aszfalt nélkül) az 1912/13. termelési időszak százalékos megoszlásának arányában esett :

¹ L. Fellner id. m. 74. l.

	%	Métermáza
Csonka-Magyarországra	44·83	1.095,290·92
Romániára	22·63	552,726·10
Cseh-Szlovákiára	19·13	467,404·63
Jugoszláviára	—	—
Német-Ausztriára	—	—
Fiume v. és kerületére	13·41	327,525·26

Minden 100 kg nyers ásványolajból átlag mintegy 83 kg ásványolajterméket állítanak elő és abból átlag 6 kg paraffint és 7·5 kg aszfaltot. Minthogy a paraffin- és aszfalttermék mennyisége a feldolgozott nyersolaj mennyiségéből megállapítható, arra az eredményre jutunk, hogy a magyar szent korona országaiban az előállított ásványolajtermékek mennyisége, átszámítva nyersolajra, 3.515,031·52 mm, amelyből esett:

	Métermáza
Csonka-Magyarországra	1.575,958·15
Romániára	795,289·36
Cseh-Szlovákiára	672,524·64
Jugoszláviára	—
Német-Ausztriára	—
Fiume v. és kerületére	471,259·37

A magyar szent korona országaiban a 210,901·89 mm paraffin 8.436,075·60 korona, a 263,627·36 mm aszfalt 1.948,206·19 korona¹ értéket képviselt. Az összes ásványolajtermékek értéke a következő megoszlást mutatja:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	44·34	20.019,237
Románia	22·84	10.310,580
Cseh-Szlovákia	20·02	9.042.025
Jugoszlávia	—	—
Német-Ausztria	—	—
Fiume v. és kerülete	12·80	5.779,870

Az ásványolajtermelés bruttó értékéből levonandó első sorban a feldolgozott nyersolaj értéke, amely a magyar szent korona országaiban 23.269,508·66 korona¹ volt, továbbá az ásványolajtermelésnél elhasznált tüzelőszerek értéke fejében 1.479,055 korona, végül a kőolajfinomítóknál üzemben levő gépek kopási hányada fejében 507,781 korona, vagyis összesen levonandó 25.256,344·66 koroná. A nyers ásvány-

¹ L. Fellner id. m. 74. l.² L. Fellner id. m. 75. l.

olajat az előállított ásványolajtermékek mennyiségének százalékos területi megoszlása arányában, a tüzelőanyag és gépkopási hányadot az előállított ásványolajtermékek értékének százalékos megoszlása arányában megosztva, arra az eredményre jutunk, hogy a magyar szent korona országai ásványolajiparának tiszta termelési értéke: 19.895,368·23 korona területileg a következő megoszlást mutatja:

	Feldolgozott nyersanyag, elhasznált tüzelőszerek és gépkopási hányad értéke		Az ásványolajipar tiszta hozadéka	
	%	korona	%	korona
Csonka-Magyarország	44·79	11.312,683	43·76	8.706,554
Románia	22·65	5·719,683	23·08	4·509,897
Cseh-Szlovákia	19·20	4.849,222	21·07	1·192,803
Jugoszlávia	—	—	—	—
Német-Ausztria	—	—	—	—
Fiume v. és kerülete	13·36	3.374,756	12·09	2.405,114

Végül megbízható adataink vannak a *dohánygyártásról* is, tekintettel arra, hogy ez az iparág nemcsak állami felügyelet és ellenőrzés alatt áll, hanem állami egyedárúság tárgya is. A magyar szent korona országaiiban az 1911—13. évek átlagában a dohánygyártmányok mennyisége 243,563 mm volt, 167.238,349 korona eladási árban.¹ Minthogy a dohánygyártás állami monopólium tárgya, ami a dohánygyártmányok árának tetemes fokozásában nyilvánul, az eladási ár nem állítható be a nemzeti jövedelembe termelési érték gyanánt, hanem az egyes dohánygyártmányokra azok előállítási értéke fejében csak 49.064,194 korona vehető fel.² A dohánygyártásnak az 1913. évre vonatkozó gyártmányok szerinti megoszlása alapján megállapítható, hogy a gyártmányok értékéből Csonka-Magyarországra és a leszakadt részekre esett:

	%	Korona
Csonka-Magyarországra	41·34	20.282,170
Romániára	24·30	11.922,081
Cseh-Szlovákiára	25·17	12.351,657
Jugoszláviára	3·12	1.530,835
Német-Ausztriára	—	—
Fiume v. és kerületére	6·07	2.977,451

A dohánygyártmányok nyers termelési értékéből levonandó a magyar szent korona országaiiban feldolgozott és

¹ L. Fellner id. m. 76. l.

² L. Fellner id. m. 77. l.

a földművelésnél már számbavett belföldi dohány és a külföldön termelt, tehát nem a magyar nemzeti jövedelem elemét tevő importált dohány értéke, amely feldolgozott nyersanyag 23.664,888 koronát képviselt: a gépkopási hányad 5.791,862 korona volt; a felhasznált tüzelőszert pedig 507,652 korona értéket képviselt.¹ E levonandó tételeket megosztva Csonka-Magyarország és a leszakadt területek között az előállított gyártmányok értéke arányában, arra az eredményre jutunk, hogy a magyar szent korona országában a dohánygyártás tiszta termelési értéke fejében nyert 19.099,792 korona a következő módon oszlik meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területek között:

	Feldolgozott nyersanyag, gépkopási hányad és el- haszn. tüzelőanyag ért. %	korona	Tiszta termelési érték korona
Csonka-Magyarország	41·34	12.387,283	7.894,887
Románia	24·30	7.281,349	4.640,732
Cseh-Szlovákia	25·17	7.542,040	4.809,617
Jugoszlávia	3·12	934,890	595,945
Német-Ausztria	—	—	—
Fiume v. és kerülete	6·07	1.818,840	1.158,611

Összefoglalva a magyar szent korona országai gyáripari termelésének első csoportjához tartozó üzemek eredményeit, a malom-, sör-, cukor-, szesz-, ásványolajipar és dohánygyártás, tehát túlnyomórésztben adóellenőrzés alatt álló iparágak nyers hozadéka 1 019.062,957 korona, tiszta termelési értéke 243.174,863 korona volt, amelynek területi megoszlása a következő:

	Nyers hozadék %	korona	Tiszta termelési érték %	korona
Csonka-Magyarország	54·90	559.442,361	57·36	139.483,763
Románia	15·55	158.477,081	13·87	33.735,982
Cseh-Szlovákia	15·57	158.648,185	15·74	38.264,731
Jugoszlávia	12·27	124.997,717	10·80	26.272,905
Német-Ausztria	0·80	8.206,968	0·71	1.734,012
Fiume v. és kerületére	0·91	9.290,645	1·52	3.683,470

Áttérhetünk a többi iparágak tiszta termelési értékének kinyomozásához.

Az 1907. évi XIX. t.-c. alapján szervezett magyar kir. állami munkásbiztosító hivatal az 1911. évre iparáganként elkülönítve s az egyes iparágakon belül, üzemesoportok sze-

¹ L. Fellner id. m. 78. 1.

rint kimutatja a balesetbiztosítási járulékok kirovásánál alapul vett beszámítható javadalmazást, amelyeknek összege a kifizetett munkabérek összegének tekinthető. Ha már most ismerjük az egyes üzemszoportokban azt az arányszámot, amely kifejezi, hogy a munkabér hány százalékát teszi a késztermék értékének a gyártelepen, úgy a munkabér összegét tőkésítve a vonatkozó százaléktétellel, megkapjuk a késztermékek értékét az egyes üzemszoportokból, a termelés helyén. Az üzemszoportok összesítésével pedig megtudjuk, mennyi az egyes iparágak nyers termelési értéke. A magyar szent korona országaiban a már számbavett malom-, sör-, szesz-, cukor- és dohányipar, valamint a kőolajfinomítás figyelmen kívül hagyásával, a többi iparágakban a munkabérek összege 315.839,551 koronára rúgott, amelyet az egyes iparágakban külön-külön megfelelő százalékos kulccsal tőkésítve, 2,082.811,737 korona eredményhez jutunk, amely az ipari termelés értékét az egyéb iparágakban képviseli. A munkabérek és a termelés értéke következőképen oszlott meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között :

	M u n k a b é r		Az egyéb ipari term. értéke	
	%	korona	%	korona
Csonka-Magyarország.....	53·04	167.510,487	51·48	1,072.023,144
Románia	17·13	54,118,910	15·55	323.935,546
Cseh-Szlovákia	17·40	54.962,326	18·89	393.473,087
Jugoszlávia	9·92	31.345,480	10·63	221.428,420
Német-Ausztria	1·00	3.146,271	1·36	28.352,591
Fiume v. és kerülete ..	1·51	4.756,077	2·09	43.598,949

Ehhez hozzáadva a malom-, sör-, szesz-, cukor- és dohányipar, valamint a kőolajfinomítás fentebb már kimutatott nyers hozadékát, megkapjuk az összes gyáripari termelés bruttó értékét, amely a magyar szent korona országaiban 3,101.874,694 korona volt s Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között a következő megoszlást mutatja :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	52·59	1.631.465,505
Románia	15·55	482.412,627
Cseh-Szlovákia	17·80	552.121,272
Jugoszlávia	11·17	346.426,137
Német-Ausztria	1·18	36.559,559
Fiume v. és kerülete	1·71	52,889,594

Hogy ez az eredmény a maga egészében mennyire megközelíti a tényleges állapotot, ha az egyes iparágakon belül némi eltolódások mutatkozhatnak is, annak igazolására szolgáljon a magyar gyáripari termelés értékének megállapítása egy más, a fenti módszerünktől teljesen független úton, a hivatalos gyáripari termelési statisztika igénybevételével.

Mind az 1898. évi, mind az 1906. évi gyáripari termelési felvétel iparáganként elkülönítve mutatja ki a termelési értékeket. A hivatalos adatokból kitűnik, hogy az egyes iparágakban a termelés értéke abszolút számokban mennyivel emelkedett 1898-tól 1906. évig, vagyis mennyi volt az átlagos évi emelkedés az egyes iparágakban. Ha ennek az átlagos évi emelkedésnek ötszörös összegét hozzáadjuk az 1906. évi termelés értékéhez, úgy megtudjuk, mennyire emelkedett a termelés az 1906-tól 1911. évig terjedő további öt esztendőben, feltéve, hogy ez időszakban a gyáripar ugyanoly mérvben fejlődött, mint 1898-tól 1906-ig.

A gyáripari termelés értéke 1898-ban volt 1,400.194.139 korona, 1906-ban 2,406.932,807 korona. Az átlagos évi növekedés tehát 125.842,333 korona volt. Eszerint a kiszámított termelési érték 1911-ben 3,036.144,472 korona volt. A kiszámított termelés értékének területi megoszlása a következő:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	52·68	1,599.433,020
Románia	15·66	475.488,046
Cseh-Szlovákia	18·23	553.560,715
Jugoszlávia	10·62	322.329,519
Német-Ausztria	1·15	34.951,777
Fiume v. és kerülete	1·66	50.381,395

Ez a 3·036 milliárd korona eredmény annyiban szorul kiigazításra, hogy a vas- és fémipar termelési értékében a kohótermelés értéke is bennfoglaltatik, holott ezt a balesetbiztosítási járulék alapján eszközölt számításainknál figyelmen kívül hagytuk, mert a kohótermelés hozadékát az őstermelésnél már beállítottuk. Ha tehát a kohótermelés fejében az 1911. évre vonatkozó 75·797 millió koronát levonjuk a fent kimutatott 3·036 milliárd koronából, úgy az összes

ipari termelés nyers hozadéka fejében 2,960.347.472 koronához jutunk, amely eredmény módszerünk helyességét igazolja, mert csaknem megközelíti a 3·101 milliárdot.

A gyáripari termelésnek 3,101.874,694 koronára rúgó összes értéke nem állítható a nemzeti jövedelem leltárába, hanem csak a tiszta termelési érték, vagyis az ipari késztermék értékének csakis az a hányada, amely az ipari tevékenység eredménye. Ebből tehát levonandó termelési költségek fejében a feldolgozott nyersanyagok, félkész gyártmányok, készárúk és a felhasznált tüzelőszerek értéke, valamint a gyáriparban üzemben levő ipari munkagépek kopási hányada. A magyar szent korona országaiban az egész magyar gyáriparban átlag 56 korona értékű tüzelőanyagfogyasztás esik 1000 korona értékű termelésre. Eszerint a 3·101 milliárd korona értékű gyáripari termeléshez 173.704,982 koronára¹ rúgó tüzelőszert használtak fel. A felhasznált tüzelőszerek összege tehát a késztermék bruttóértékének 5·6 %-át képviseli. A gépkopási hányad fejében levonandó tétel a magyar szent korona országaiban 53.368,018 korona volt, vagyis a késztermék bruttóértékének 1·72 %-a.² Végül az ipari termelés értékéből levonandó a felhasznált nyersanyag, félgyártmány és készárúk értéke az egyes iparágaknál külön-külön eszközölt részletes számítások alapján, mely az összes iparágaknál átlag 52·13 %-ot, vagyis 1,617.083,914 koronát képviselt.³ Az ipari termelés értékéből levonandó tételek tehát a következőképen oszlanak meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, megosztva e tételeket a termelési érték területi megoszlásának arányában:

	a) Tüzelőszerek korona	b) Gépkopási hányad korona	c) Az iparágaknál felhaszn. ny.-anyag korona	% a-c
Csonka-Magyarország	91.362,068	28.069,496	866.064,536	53·44
Románia	27.015,107	8.299,954	242.047,730	15·04
Cseh-Szlovákia	30.918,791	9.499,286	284.051,693	17·59
Jugoszlávia	19.399,864	5.960,287	183.866,777	11·35
Német-Ausztria	2.047,335	629,018	17.971,049	1·12
Fiume v. és kerülete	2.961,817	909,977	23.082,129	1·46

¹ L. Fellner id. m. 84. l.

² L. Fellner id. m. 89. l.

³ L. Fellner id. m. 85. l.

Összefoglalva vizsgálódásainkat, a következő eredményre jutunk: a magyar szent korona országaiban a nagyipari termelés 3·101 milliárd koronányi értékéből, mint a magyar gyáripár nyers hozadékából, levonva a tüzelőszerek értéke fejében 173·704 millió koronát, a munkagépek kopási hányada fejében 53·368 millió koronát, a felhasznált nyersanyagok, félgyártmányok és készárúk értéke fejében 1·617 milliárd koronát, a magyar szent korona országai gyáriparának évi tiszta termelési értéke fejében 1,257.717,780 koronát nyertünk,¹ amelynek megoszlása Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között a következő:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	51·36	645.969,405
Románia	16·30	205.049,836
Cseh-Szlovákia	18·10	227.651,502
Jugoszlávia	10·91	137.199,209
Német-Ausztria	1·27	15.912,157
Fiume v. és kerülete	2·06	25.935,671

b) Kézműipari termelés.

A magyar gyáripár tiszta termelési értéke nem jelenti még az ország összes ipari jövedelmét. Számbaveendő még a kis- vagy kézműiparból származó jövedelem is. Ennek jövedelmét a háború előtt a magyar szent korona országaira nézve 436.661,262 koronában állapítottuk meg. Ezt olyarányban megosztva, amint az 1910. évi népszámlálás adatai szerint az önálló iparosok száma megoszlott Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, a következő eredményre jutunk:

	%	Korona
Csonka-Magyarország	40·27	175.843,490
Románia	23·34	101.916,739
Cseh-Szlovákia	16·24	70.913,789
Jugoszlávia	17·99	78.555,361
Német-Ausztria	1·85	8.078,233
Fiume v. és kerülete	0·31	1.353,650

Az ipar évi tiszta hozadéka (gyáripár és kézműipar összesen), amely a magyar szent korona országaiban 1,694.379,042 koronára rúgott, mint az anyagfeldolgozó ipar által évenként létrehozott értékemelkedés, a következő megoszlást mutatja:

¹ L. Fellner id. m. 90. 1.

	%	Korona
Csonka-Magyarország...	48·50	821.812,895
Románia ...	18·12	306.966,575
Cseh-Szlovákia ...	17·62	298.565,291
Jugoszlávia ...	12·73	215.754,570
Német-Ausztria ...	1·42	23.990,390
Fiume v. és kerülete ...	1·61	27.289,321

3. A kereskedelem és szállítás hozadéka.

A nyersanyagoknak és ipari termékeknek forgalmát közvetítő kereskedelem és szállítás a javaknak további értékemelkedést biztosít, amidőn azokat a termelés helyéről rendeltetésszerű felhasználásuk helyére, vagyis a fogyasztókhoz juttatja. A javak értékének ez az emelkedése a nemzeti jövedelem megállapításánál szintén számbaveendő, mert eddig még figyelembevéve nem volt. Az őstermelés és az ipar termékeit ugyanis a termelés helyén mutatkozó értékük szerint vettük számba. Épen így az ipar által felhasznált nyersanyagok, félkészgyártmányok és tüzelőszerek értékét nem a gyártelep helyén mutatkozó, vagyis a fuvar költségekkel és a kereskedői közvetítői haszonnal nagyobb értékükkel vettük fel, hanem abban az értékben, amit a termelés helyén képviseltek. Ennélfogva a kereskedelem és szállítás által a javaknak biztosított értékemelkedés, mint a nemzeti jövedelem egyik eleme, külön puhatolandó ki.

A magyar szent korona országaiban a 133,929 önálló kereskedéssel foglalkozó keresők jövedelme 259.520,473 korona volt,¹ amelyet oly arányban osztva meg, amint az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a 133,929 kereső Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészeken megoszlott, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország...	49·91	129.526,668
Románia ...	18·66	48.126,521
Cseh-Szlovákia ...	13·96	36.229,058
Jugoszlávia ...	15·06	39.083,783
Német-Ausztria ...	1·32	3.425,670
Fiume v. és kerülete ...	1·09	2.828,773

A kereskedelem mellett számba kell venni még a forgalmat közvetítő, szállítási tevékenység által létrehozott érték-

¹ L. Fellner id. m. 110. l.

emelkedés megállapításánál a forgalmi intézetek szolgáltatóit is. Azt az értékgyarapodást keressük, amely a javaknak a termelés helyéről a fogyasztás helyére való szállításából, illetve fuvarozásából áll elő, tehát az a kérdés, hogy mennyi esik a vasutak által lebonyolított áruforgalomból származó üzleti bevételekre. Mert az áruk értékükben legalább annyit gyarapodnak, amennyit az áruk után fizetett fuvardíj képvisel. Az 1911—12. évben az összes vasutakon eszközölt teherszállítás mennyisége után a bevétel összege volt átlag évenként 410.374,712 korona. Ezt oly arányban osztva meg fenti terülrészek között, amint a vasúti vonalhossz 1915-ben százalékos arányban megoszlott, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	37·90	155.532,016
Románia	23·80	97.669,181
Cseh-Szlovákia	17·40	71.405,200
Jugoszlávia	19·00	77.971,195
Német-Ausztria	1·90	7.797,120
Fiume v. és kerülete	—	—

A gőzhajóvállalatok által lebonyolított összes teherforgalom után az áruknak biztosított értékelkedés 52.440,614 korona volt, amelyet a hajózható víziutak hosszának megoszlása százalékában megosztva a fenti terülrészek között, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	28·84	15.123,873
Románia	18·54	9.722,490
Cseh-Szlovákia	16·74	8.778,559
Jugoszlávia	35·88	18.815,692
Német-Ausztria	—	—
Fiume v. és kerülete	—	—

Vagyis a kereskedelem és szállítás által létrehozott értékelkedés, amely évenként a magyar szent korona országai-ban 722.335,799 korona volt,¹ a következő megoszlást mutatja :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	41·56	300.182,557
Románia	21·57	155.818,192
Cseh-Szlovákia	16·12	116.412,817
Jugoszlávia	18·81	135.870,670
Német-Ausztria	1·55	11.222,790
Fiume v. és kerülete	0·39	2.828,773

¹ L. Fellner id. m. 111. l.

4. Külföldi követelések és tartozások.

Minden ország nemzeti jövedelmének mérvére lényeges befolyással van a nemzetközi értékmozgalom alakulása. De a nemzetközi értékmozgalomnak nem összes elemei lesznek számbaveendők, hanem csak azok, amelyek a nemzeti jövedelem emelkedését vagy csökkenését idézik elő. Így a nemzetközi áruforgalom egyenlege nem eleme a nemzeti jövedelemnek, mert az aktív külkereskedelmi mérleg számszerűleg nem emeli, a passzív nem csökkenti a nemzeti jövedelem nagyságát. A külföldről behozott árúkat nem belföldön állították elő, tehát ezek nem elemei a nemzeti jövedelemnek. viszont a belföldről külföldre kivitt árúk értéke azért nem veendő számításba, mert ezek már számításba vétettek. Ellenben a külföldről befolyó s a belföldről kiáramló kamatok, járadékok, osztalékok és egyéb címen teljesített fizetések már elemei a nemzeti jövedelemnek. A külföldről befolyó összegeket mint követeléseket a nemzeti jövedelemhez kell adni, a belföldről kifolyó összegeket pedig mint tartozásokat abból le kell vonni, hogy a tiszta nemzeti jövedelem értékének összegéhez jussunk.

A) A magyar szent korona országaiban levő hitelintézeteknek s az azok által kezelt alapoknak és alapítványoknak 1913. év végén birtokában volt külföldi értékpapírok után a befolyt kamatok összege 3.563,910 korona volt. A magyar biztosítótársaságok mérlegeiben kimutatott külföldi értékpapírok kamata 792,744 korona volt. Az árvalapok és magánosok birtokában levő külföldi értékpapírok kamata 4.356,654 korona volt. Vagyis a külföldről fenti címen befolyó kamat összesen 8.713,308 koronára rúgott. Ezt a kamatot oly arányban osztva meg, amint ezen értékpapírok megoszlottak Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amely megoszlás arányszámait a nemzeti vagyonnál fentebb részletesen kimutattuk,¹ a következő eredményre jutunk :

¹ L. jelen dolgozat 20. és következő oldalait.

	%	Korona
Csonka-Magyarországra esik	61·56	5.267,071
Romániára esik	11·10	994,823
Cseh-Szlovákiára esik	3·63	325,535
Jugoszláviára esik	22·63	2.028,456
Német-Ausztriára esik	0·21	19,009
Fiume v. és kerületére esik	0·87	78,414

A magyar hitelintézetek által külföldi ingatlanokra 1909-ben adott jelzálogos kölcsönök összege után az országba kamat címén 404,100 korona folyt, amit oly arányban osztva meg, amint a külföldi ingatlanokra folyósított jelzálogos kölcsönök megoszlottak és amely arányszámokat már fentebb kimutattuk.¹ következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	0·67	2,707
Románia	0·04	162
Cseh-Szlovákia	5·77	23,317
Jugoszlávia	91·89	371,327
Német-Ausztria	0·11	445
Fiume v. és kerülete	1·52	6,142

A magyar szent korona országainak követelése a külfölddel szemben értékpapírszelvényekből és kamatokból 9.117,408 korona volt a háború előtt, amely tehát a következő megoszlást mutatja :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	57·80	5.269,778
Románia	10·91	994,985
Cseh-Szlovákia	3·83	348,852
Jugoszlávia	26·32	2.399,783
Német-Ausztria	0·21	19,454
Fiume v. és kerülete	0·93	84,556

A nemzeti jövedelem leltárába beállítandók azok az összegek is, amelyeket a kivándorlók küldenek az országba, hátramaradottjaik részére. A kivándorlás a magyar szent korona országaiból a háború kitörése előtt állandó előidézője volt a külföldről befolyó tőkeáramlatnak. A kereseti viszonyok a nép széles rétegeit ki nem elégítették, úgy, hogy munkarejüket tömegesen értékesítették az ország határain kívül. Külföldön szerzett tőkék útján sok önálló kisgazdaság keletkezett, úgy, hogy a kivándorlás több tekintetben hozzájárult az általános jólét emelkedéséhez. Az 1911—13. évben átlag

¹ L. jelen dolgozat 191. l.

évenként 101,109 egyén vándorolt a tengerentúlra, hol a magas munkabérek sokkal nagyobb keresetet biztosítottak. Ez lehetővé teszi a megtakarításokat, amelyeknek hazaküldésében nyilvánul a kivándorlás hatása a nemzeti jövedelem mérvére. A magyar szent korona országainak összes posta- és távirdahivatalaihoz az Amerikába kivándorolt egyénektől részint pénzeslevelek, részint postautalványok, részint postatakarékpénztári csekkek útján átlag évenként 175.971,346 korona érkezett az országba.¹ Ez az összeg megosztva oly arányban, amint a kivándorlók száma megoszlott az 1911—13. évek átlagában, mutatja, hogy a kivándoroltak által hazaküldött pénzüsszegekből mennyi jutott Csonka-Magyarországra és a leszakadt részekre. Az eredmény a következő:

	Kivándoroltak számának %-a	Hazaküldött pénzüsszegek korona
Csonka-Magyarország	22·44	39.487,970
Románia	29·48	51.876,353
Cseh-Szlovákia	24·35	42.849,023
Jugoszlávia	22·95	40.385,424
Német-Ausztria	0·78	1.372,576
Fiume v. és kerülete	—	—

Ezekhez az összegekhez számítandók azok az összegek, amelyeket az Amerikából hazatérő kivándorlók hazatérésük alkalmával magukkal hoznak. A visszavándoroltak száma 1913 ban volt 17,758. Fejenként átlag 2,192 koronát hoztak magukkal haza, vagyis összesen 39.014,326 koronát.² Ezt az összeget megosztva oly arányban, amint a visszavándoroltak száma fenti területek szerint megoszlott, a következő eredményre jutunk :

	Visszavándorol- tak számának %-a	Magukkal hozott pénzüsszegek korona
Csonka-Magyarország	23·84	9.301,015
Románia	21·09	8.228,121
Cseh-Szlovákia	27·92	10.892,800
Jugoszlávia	25·90	20.104,711
Német-Ausztria	1·25	487,679
Fiume v. és kerülete	—	—

A visszavándoroltak megtakarításaival szemben viszont jelentékeny az az összeg is, amelyet a kivándorlók magukkal

¹ L. Fellner id. m. 118. l.

² L. Fellner id. m. 118. l.

visznek az országból és nem csekély az az utazási költség sem, amelyet a kivándorlók idegen hajóstársaságoknak fizetnek. A magyar kivándorlók Amerikába való érkezésük alkalmával fejenként átlag 18·49 dollár magukkal hozott összeget mutattak ki, vagyis az Amerikába kivándorolt magyar honosok évenként 9.226,196·25 koronát vittek magukkal.¹ Passzív tételei a nemzeti jövedelemnek azok az összegek is, amelyeket az országból a kivándoroltak után küldenek, ami 8.586 409 koronának felelt meg 1913-ban. Jóval jelentékenyebbek az utazási költségek, amelyek átlag évenként 25.277,250 koronára rúgtak. Eszerint az amerikai kivándorlásból származó passzív tételek összege 43.089,855 korona volt. amelyet a kivándorlók számának területi megoszlása arányában megosztva és e tételeket levonva a kivándoroltak által hazaküldött és a visszavándoroltak által magukkal hozott 214.985.672 koronából, megállapíthatjuk, hogy a háború előtt az amerikai kivándorlással kapcsolatos pénzmozgalom 171.895,817 korona aktív egyenleggel zárult., amelynek területi megoszlása a következő:

	A kivándoroltak által ki- vitt készpénz, utiköltség és postán utánküldött összeg korona	Az amerikai ki- vándorlásból származó akti- vum korona	%
Csonka-Magyarország	9.669,363	39.119,622	22·76
Románia	12.702,889	47.401,585	27·58
Cseh-Szlovákia	10.492,380	43.249,443	25·15
Jugoszlávia	9.889,122	40.601,013	23·62
Német-Ausztria	336,101	1.524,154	0·89
Fiume v. és kerülete	—	—	—

A kontinentális vándorlásból származó pénzforgalom aktív és passzív tételei egymást körülbelül egyensúlyozták.

A vándormozgalomtól megkülönböztetendő a nemzetközi személyforgalomnak az a jelensége, amely «idegenforgalom» név alatt ismeretes. Magyarország nemzetközi pénzforgalmára az utazási forgalom is befolyással volt.

A magyar gyógyfürdőkön és gyógyhelyeken az 1911—13. években átlag évenként 33,197 külföldi fürdővendég fordult meg, akik közül 19,991 állandó és 13,206 ideiglenes fürdővendég volt. Az állandó külföldi vendégek átlagos tar-

¹ L. Fellner id. m. 119. l.

tózkodási ideje gyanánt 4 hetet, az ideiglenes külföldi vendégek átlagos tartózkodási ideje gyanánt 3 napot számítva, 15 K átlagos napi költséggel, arra az eredményre jutunk, hogy a külföldi vendégek 599,366 vendégnapot töltöttek a magyar fürdőhelyeken, amely idegenforgalom 8.960,490 K hozadékot adott.¹ Az állandó fürdővendégek átlagos számát Csonka-Magyarország és a leszakadt részeken levő fürdőkön megfordult fürdővendégek átlagos évi számának arányában megosztva és megszorozva 420 koronával, épenígy az ideiglenes fürdővendégek számát megszorozva 45 koronával, a következő eredményre jutunk :

	Állandó fürdő- vendégek száma	Elköltött összeg korona	Ideiglenes fürdő- vendégek száma	Elköltött összeg korona
Csonka-Magyarország	1,179	495,180	1,162	52,290
Románia	2,599	1.091,580	2,905	130,725
Cseh-Szlovákia	13,254	5.536,680	7,105	319,725
Jugoszlávia	440	184,800	106	4,770
Német-Ausztria	2,519	1.057,980	1,928	86,760
Fiume v. és kerülete	—	—	—	—

Végül számbaveendő Budapest idegenforgalma is, amely 5.934,975 K hozadékot adott a háború előtt évenként.²

Mindezek alapján az idegenforgalom a magyar szent korona országában a nemzeti jövedelmet évenként 14.895,465 koronával szaporította, amely a fentiek alapján területileg a következőképen oszlott meg :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	6.482,445	43.43
Románia	1.222,305	8.19
Cseh-Szlovákia	5.856,405	39.44
Jugoszlávia	189,570	1.27
Német-Ausztria	1.144,740	7.67
Fiume v. és kerülete	—	—

De van az idegenforgalomnak passzív oldala is. Nemcsak külföldiek fordulnak meg Magyarországon, hanem magyarok is nagyszámban keresik fel a külföldi országokat, főleg az osztrák fürdőhelyeket és nyaralótelepeket. Az idegenben kiadott összegek csökkentik a nemzeti jövedelmet. Az 1911—13. évben átlag évenként 18.580,095 koronára tettük azt az összeget, amelyet a magyarok Ausztriában költöttek, amit

¹ L. Fellner id. m. 120. 1.

² L. Fellner id. m. 120. 1.

passzív tétel gyanánt kell számításba venni. Míg a külföldi főiskolákon tanuló ifjak 1.698,300 koronát költöttek el az országon kívül. Vagyis az idegenforgalom révén külföldre folyó összegek a háború előtt 20.278,395 koronára rúgtak, amelyet úgy osztunk meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, hogy a 18.580 millió koronából mindenekelőtt Budapest részesedése címén annyi %-ot vonva le, ahány %-ot tett ki Budapest részesedése az idegenforgalom 14.895 millió K hozadékából, a fennmaradó összeget pedig az elszakított területek népessége között osztjuk meg, Csonka-Magyarországot is beleértve Budapest nélkül s így a következő eredményre jutunk :

	Külföldön elköltött összeg korona	%
Csonka-Magyarország	11.663,374	57.52
Románia	3.392,898	16.73
Cseh-Szlovákia	2.303,613	11.36
Jugoszlávia	2.655,535	13.09
Német-Ausztria	230,748	1.14
Fiume v. és kerülete	32,227	0.16

Az idegenforgalom címén Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között végbemenő pénzmozgalmat, vagyis az idegenforgalom címén befolyó összegeket szembeállítva a külföldre özőnlő összegekkel, következő eredményre jutunk :

	I d e g e n f o r g a l o m b ó l			
	Bevétel korona	Kiadás korona	Bevételi többlet korona	Kiadási többlet korona
Csonka-Magyarország	6.482,445	11.663,374		5.180,929
Románia	1.222,305	3.392,898		2.170,593
Cseh-Szlovákia	5.856,405	2.303,613	3.552,792	
Jugoszlávia	189,570	2.655,535		2.465,965
Német-Ausztria	1.144,740	230,748	913,992	
Fiume v. és kerülete	—	32,227		32,227

Vagyis, míg az idegenforgalom végeredményben a magyar szent korona országaiban a magyar nemzeti jövedelmet a háború előtt 5.382,930 koronával csökkentette, amely passzívum majdnem egész összegében Csonka-Magyarország területén is jelentkezik, addig a Cseh-Szlovákiához tartozó leszakadt terület idegenforgalma 3,552 millió korona aktivumot mutat fel, épenúgy a Német-Ausztriához csatolt területrészt közel 914,000 K aktivummal zárul.

A magyar szent korona országainak nemzeti jövedelmét, ha csekély tétellel is, gyarapította a Vaskapu-csatornára kirótt illetékek összegéből befolyt 362,976 K. amely azonban egész összegében a Romániához csatolt területre folyik.

Még egy követelése volt a magyar birodalomnak szemben a külfölddel, nevezetesen : a nemzetközi posta- és táviridaforgalom illetékelszámolásnak eredménye gyanánt mutatkozó egyenlegből 1.867,682 K összegben, amelyet oly arányban osztottunk meg, amint a posta- és távirida vagyoni értéke megoszlik az egyes területrészek között, amely tehát a következőképen alakul :

	Korona
Csonka-Magyarország	647,152
Románia	502,406
Cseh-Szlovákia	345,521
Jugoszlávia	334,315
Német-Ausztria	36,420
Fiume v. és kerülete	1,868

A magyar szent korona országainak összes követelése a külfölddel szemben tehát 177.860,953 K, amely Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között a következőképen oszlik meg :

	Korona	%
Csonka-Magyarország	39.855,623	22·41
Románia	47.091,359	26·48
Cseh-Szlovákia	47.496,608	26·70
Jugoszlávia	40.869,146	22·98
Német-Ausztria	2.494,020	1·40
Fiume v. és kerülete	54,197	0·03

B) A magyar szent korona országainak tartozásai a külfölddel szemben jelentékenyen meghaladták követeléseit. Az ország legnagyobb tartozási tétele a külföld birtokában levő és a magyar birodalommal szemben fennálló tőkekövetelések után az ország által évente a külföldnek kamat, osztalék és járadék címén fizetendő összeg volt. Mennyi magyar kibocsátású értékpapír volt a háború előtt a külföld birtokában! A magyar államadóssági kötvényeknek, zálogleveleknek, községi kötvényeknek, vasuti és egyéb címleteknek főpiaca a külföld, főleg Ausztria volt. De jelentékeny volt a külföldi, főleg osztrák tőke elhelyezése különböző magyarországi hitelintézeti és ipari, továbbá csekélyebb mérvben közlekedési,

kereskedelmi és biztosítóvállalatokba is. A magyar birodalom nemzetközileg az ú. n. «Adós országok» sorába tartozott.

A tőkebehozatal legnagyobb arányokat az államkölcsök felvételénél öltött. A magyar államadósságból, amely az 1913. év végén 6,229.323,915 K volt, 54·83 % volt a külföldön, amely után évenként 136.621,531 K folyt a külföldre.¹ Ezt oly arányban osztva szét, mint amilyen arányban a bruttó nemzeti vagyon Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között megoszlik,² a következő eredményre jutunk :

	%	Államadóssági címletek után járó, külföldre folyó kamat korona
Csonka-Magyarország	41·49	56.684,273
Románia	22·85	31.218,020
Cseh-Szlovákia	15·55	21.244,648
Jugoszlávia	17·95	24.523,565
Német-Ausztria	1·62	2.213,269
Fiume v. és kerülete	0·54	737,756

A magyar szent korona országainak államadóssági rovatóiban ugyancsak passzív tételt jelent az az évi járuléka, amelyet az 1867:XV. t.-c. I. szakasza, illetve az e tárgyban kötött és az 1908 :XVI. t.-c.-ben foglalt egyezmény I. cikke értelmében az osztrák államadósság kamatainak fedezésére fizetett és amely címen évenként 58.339,339·52 K folyt Ausztriába. Ezt ugyanoly arányban megosztva, mint az államadósság kamatait, a következő eredményre jutunk :

	Korona
Csonka-Magyarország	24.204,992
Románia	13.330,539
Cseh-Szlovákia	9.071,767
Jugoszlávia	10.471,911
Német-Ausztria	945,097
Fiume v. és kerülete	315,033

Jelentékeny a külföldi hitelezőknek kamat- és osztalék-követelése a záloglevelekbe, kötvényekbe és magyar közlekedési, ipari, biztosítási stb. vállalatokba történt tőkebefektetések címén. Az 1913. év végén a magyar hitelintézetek által kibocsátott összesen 3,891.857,000 K-ra rúgó címletekből külföldre folyó kamatok összege évenként 96.115,898 K volt. Nem tekintve 1—2 vidéki intézetet, amelyek kisebb mérv-

¹ L. Fellner id. m. 123. l.

² L. jelen dolgozat 195. old.

ben foglalkoztak záloglevélkibocsátással, a nagyobb emiszziós intézetek tulajdonképen mind Budapesten székelnek. Mindezeknél fogva az egész 96·115 millió korona kamatot Csonka-Magyarország terhére kell írunk.

Jelentékeny mérvben járult a külföldi tőke a magyar vasúthálózat kiépítéséhez is. A vasuti címletekből (elsőbbégi részvények osztalékai és kötvények kamatai) összesen 39.946,544 K folyt a külföldre. Ezt oly arányban osztva meg, mint amilyen arányban a vasutak az illető területeken fekszenek, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	47·60	19.014,555
Románia	12·46	4.977,339
Cseh-Szlovákia	21·43	8.560,544
Jugoszlávia	15·04	6.007,960
Német-Ausztria	3·37	1.346,199
Fiume v. és kerülete	0·10	39.947

A magyar szent korona országaiiban 1913-ban az ipari részvénytársaságok részvényei és kötvényei után osztalék és kötvénykamattal fejében 16.315,110 K-t fizettek külföldre, míg a hitelintézetek külföldön elhelyezett részvényei alapján 45.736,121 K folyt a külföldre. Az ipari részvénytársaságok osztalékai és kötvénykamatai úgy osztandók meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amint a befizetett részvények tőkeálladéka és a kibocsátott elsőbbségi kötvények megoszlának a fenti területeken, míg a hitelintézeti részvények osztaléka egész összegben Csonka-Magyarország terhére veendő, miután csakis a budapesti nagyobb hitelintézetek részvényei voltak külföldi érdekeltségek kezében. Ezek alapján a megoszlás a következő :

	Ipari r. t.-ok részvényei- nek osztaléka és kötvé- nyeiinek kamata		Hitelintézeti részvé- nyek osztalékai		Összesen	
	%	korona	%	korona	%	korona
Cs.-Magyarorsz.	75·38	12.298,330	100·00	45.736,121	93·53	58.034,451
Románia	7·70	1.256,263	—	—	2·02	1.256,263
Cseh-Szlovákia	9·13	1.489,570	—	—	2·40	1.489,570
Jugoszlávia	5·43	885,910	—	—	1·43	885,910
Német-Ausztria	0·94	153,362	—	—	0·25	153,362
Fiume v. és ker.	1·42	231,675	—	—	0·37	231,675

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy idegen tőke nemcsak magyar kibocsátású záloglevelek útján volt magyar in-

gatlanokba fektetve, hanem közvetlenül osztrák hitelintézetek által a magyar szent korona országaiban fekvő ingatlanokra folyósított jelzálogos kölcsönök alakjában is. Az osztrák intézetek által 1913. év végén magyarországi ingatlanokra nyújtott jelzálogos és községi kölcsönök összege 498.724 569.48 koronára rúgott, amely után annuitások fejében évenként 19.948,982·77 K volt fizetendő. Ezt az összeget oly arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amilyen arányban megoszlik az illető területrészek az Osztrák-magyar bank kimutatása szerint az 1917. évben fennálló jelzálogkölcsönök állománya, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország _ _ _ _ _	59·49	11.867,649
Románia _ _ _ _ _	16·10	3.211,786
Cseh-Szlovákia _ _ _ _ _	11·62	2.318,072
Jugoszlávia _ _ _ _ _	11·03	2.200,373
Német-Ausztria _ _ _ _ _	1·72	343,122
Fiume v. és kerülete _ _ _ _ _	0·04	7,980

Az áruhitelezésből eredő és egyéb kölcsöntartozások után külföldön fizetendő kamatok összege is jelentékeny. A váltókölcsönök kamatai évenként átlag 36.159,365 K-ra rúgtak,¹ amelyet oly arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amilyen arányban a hitelintézetek váltótárcaállománya megoszlott a fenti területrészekben, a következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország _ _ _ _ _	58·21	21.048,367
Románia _ _ _ _ _	20·08	7.260,801
Cseh-Szlovákia _ _ _ _ _	9·10	3.290,502
Jugoszlávia _ _ _ _ _	12·08	4.368,051
Német-Ausztria _ _ _ _ _	0·41	148,253
Fiume v. és kerülete _ _ _ _ _	0·12	43,391

Végül meg kell emlékeznünk még egy nagyfontosságú gazdasági jelenségről, amely a háború előtt a magyar szent korona országainak nemzeti jövedelmét csökkentette és amely Ausztriával közösen volt viselendő teher, jelesen : a külügyi és hadügyi költség fedezése körül merült fel. A diplomáciai és konzulátusi szolgálattal kapcsolatos kiadások csaknem

¹ L. Fellner id. m. 126. l.

kizárólag a vámkülföldre folytak. A külügyminisztérium, közös pénzügyminisztérium és a közös főszámszék központi igazgatására fordított kiadások pedig, tekintettel arra, hogy a minisztériumok székhelye Bécsben volt, túlnyomó részben Ausztriában használtattak fel rendeltetésszerűleg. A hadügyi igazgatás (haditengerészet és szárazföldi hadsereg) kiadásai részben Magyarországra is folytak, de túlnyomóan Ausztriában és a vámkülföldön használtattak fel. A magyar szent korona országainak hozzájárulása a közös kiadásokhoz 1912-ben 248.711,091 K volt. Ebből az összegből csak annyi vonandó le a nemzeti jövedelemből, amennyi Ausztriába és a vámkülföldre oly módon folyt, hogy abból nem térült vissza semmi Magyarországnak. Részletes számítások alapján ¹ megállapítottuk, hogy az Ausztriával közösügyi kiadásokból Magyarország határain kívül rendeltetésszerűleg felhasználott 121.330,014 K, mint amely összeg vissza nem térülő hozzájárulás gyanánt jelentkezett az Ausztriával közös ügyek kiadásaihoz. Ezt az összeget oly arányban osztva meg Csonka-Magyarország és a leszakadt területrészek között, amilyen arányban a bruttó nemzeti jövedelem megoszlása alakul a fenti területeken, következő eredményre jutunk :

	%	Korona
Csonka-Magyarország	41·18	49.963,700
Románia	20·92	25.382,238
Cseh-Szlovákia	16·45	19.958,788
Jugoszlávia	19·26	23.368,161
Német-Ausztria	1·77	2.147,541
Fiume v. és kerülete	0·42	509,586

Végül még egy passzív tétele volt a magyar nemzeti jövedelemnek. A királyi udvartartás költségeihez a magyar birodalom évenként 11.300.000 koronával járult. Tekintettel arra, hogy az udvar állandóan Ausztriában tartózkodott, az udvartartás költségeiből csak mérsékelt összeg térült vissza az ország közgazdaságának. E címen 300,000 koronát véve fel, a fennmaradó 11.000,000 korona a nemzeti jövedelem további passzív tétele volt Ausztriával szemben, amelyet ugyancsak a bruttó nemzeti jövedelem arányában megosztva, esik :

¹ L. Fellner id. m. 128. 1.

	Korona
Csonka-Magyarországra _ _ _ _	4.529,800
Romániára _ _ _ _ _ _ _ _	2.301,200
Cseh-Szlovákiára _ _ _ _ _ _	1.809,500
Jugoszláviára _ _ _ _ _ _ _	2.118,600
Német-Ausztriára _ _ _ _ _ _	194,700
Fiume v. és kerületére _ _ _ _	46,200

A magyar szent korona országainak tartozásait a külfölddel szemben összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a magyar birodalom a külföldnek évenként 581.512,904 koronát fizetett a nemzeti jövedelemből. Ez az összeg a fenti számítások alapján a következőképen oszlik meg Csonka Magyarország és a leszakadt területek között :

	Korona	%
Csonka-Magyarország _ _ _ _ _	341.463,685	58·72
Románia _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	88.938,186	15·29
Cseh-Szlovákia _ _ _ _ _ _ _	67.743,391	11·65
Jugoszlávia _ _ _ _ _ _ _ _	73.944,531	12·72
Német-Ausztria _ _ _ _ _ _ _	7.491,543	1·29
Fiume v. és kerülete _ _ _ _ _	1.931,568	0·33

5. A nemzeti jövedelem nagysága és megoszlása.

Csonka-Magyarország nemzeti jövedelmének tagozatát, a dologi jövedelem megoszlását, valamint a tiszta nemzeti jövedelem összességét a következő táblázatban mutatjuk be :

	A magyar szent korona országaiiban		Ebből Csonka-Magyarországra esett	
	%	korona	%	korona
I. <i>Östermelés</i> _ _ _	100·00	4.694,915,252	39·19	1,839.806,487
II. <i>Ipar</i>				
A) gyáripar _ _ _	100·00	1,257.717,780	51·36	645.969,405
B) kézműipar _ _ _	100·00	436.661,262	40·27	175.843,490
Összesen _ _ _ _	100·00	1,694.379,042	48·50	821.812,895
III. <i>Keresk. és szállítás</i>				
A) kereskedelem	100·00	259.520,473	49·91	129,526,668
B) szállítás _ _ _	100·00	462.815,326	36·87	170.655,889
Összesen _ _ _ _	100·00	722.335,799	41·56	300.182,557
IV. <i>Követelések a külfölddel szemben</i>				
Összes nemzeti jövedelem _ _ _ _	100·00	7,289.491,046	41·18	3,001.657,562
Tartozások a külfölddel szemben	100·00	581.512,904	58·72	341.463,685
Tiszta nemzeti jövedelem _ _ _ _	100·00	6,707.978,142	39·66	2,660.193,877

	Cseh-Szlovákiára		Romániára	
	%	korona	%	korona
I. <i>Őstermelés</i> _ _ _	15·69	736.897,439	21·63	1,015,325,693
II. <i>Ipar</i>				
A) gyáripar _ _ _	18·10	227.651,502	16·30	205.049,836
B) kézműipar _ _ _	16·24	70.913,789	23·34	101.916,739
Összesen _ _ _	17·62	298.565,292	18·12	306.966,575
III. <i>Keresk. és szállítás</i>				
A) kereskedelem	13·96	36.229,058	18·66	48.426,521
B) szállítás _ _ _	17·33	80.183,759	23·20	107.391,671
Összesen _ _ _	16·12	116.412,817	21·57	155.818,192
IV. <i>Követelések a külfölddel szemben</i>	26·70	47.496,608	26·48	47.091,359
Összes nemzeti jövedelem _ _ _	16·45	1,199.372,155	20·92	1,525,201,819
Tartozások a külfölddel szemben	11·65	67.743,391	15·29	88.938,186
Tiszta nemzeti jövedelem _ _ _	16·87	1,131.628,764	21·41	1,436.263,633
	Jugoszláviára		Német-Ausztriára	
	%	korona	%	korona
I. <i>Őstermelés</i> _ _ _	21·54	1,011.244,440	1·95	91.504,439
II. <i>Ipar</i>				
A) gyáripar _ _ _	10·91	137.199,209	1·27	15.912,157
B) kézműipar _ _ _	17·99	78.555,361	1·85	8.078,233
Összesen _ _ _	12·73	215.754,570	1·42	23.990,390
III. <i>Keresk. és szállítás</i>				
A) kereskedelem	15·06	39.083,783	1·32	3.425,670
B) szállítás _ _ _	20·91	96.786,887	1·69	7.797,120
Összesen _ _ _	18·81	135.870,670	1·55	11.222,790
IV. <i>Követelések a külfölddel szemben</i>	22·98	40.869,146	1·40	2.494,020
Összes nemzeti jövedelem _ _ _	19·26	1,403.738,826	1·77	129.211,639
Tartozások a külfölddel szemben	12·72	73.944,531	1·29	7.491,543
Tiszta nemzeti jövedelem _ _ _	19·82	1,329.794,295	1·82	121.720,096
	Fiume v. és kerülete			
	%	korona		
I. <i>Őstermelés</i> _ _ _	0·00	136,754		
II. <i>Ipar</i>				
A) gyáripar _ _ _	2·06	25.935,671		
B) kézműipar _ _ _	0·31	1.353,650		
Összesen _ _ _	1·61	27.289,321		
III. <i>Keresk. és szállítás</i>				
A) kereskedelem _ _ _	1·09	2.828,773		
B) szállítás _ _ _	0·00	—		
Összesen _ _ _	0·39	2.828,773		
IV. <i>Követelések a külfölddel szemben</i>	0·03	54,197		
Összes nemzeti jövedelem _ _ _	0·42	30.309,045		
Tartozások a külfölddel szemben	0·33	1.931,568		
Tiszta nemzeti jövedelem _ _ _	0·42	28.377,477		

III.

A magyar szent korona országainak 20.744,744 lélekből állott összlakosságára esett fejenként 2000·15 korona tiszta vagyon és 325·03 korona tiszta jövedelem,¹ míg azon a területrészen, amely ma Csonka-Magyarországot alkotja, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint akkor ott talált 7.604,521 lélekszámból egy fejre esett a tiszta nemzeti vagyonból 2061·44 korona, a tiszta nemzeti jövedelemből pedig 349·81 korona.

Noha a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem egy fejre eső átlaga némileg kedvezőbben alakul a maradék Magyarországon, Budapest székesfőváros gazdasági ereje következtében, tényleg a helyzet kedvezőtlenebbé vált, mert a leszakított területrészekről főleg a vagyontalan tisztviselőkből álló ide menekültekkel a lélekszám nagyobb lett, amennyiben az 1920. évi népszámlálás összlakosság gyanánt 7.972,620 lélekszámot mutat ki a mai Magyarországon, tehát — figyelmen kívül hagyva a nemzeti vagyonban és jövedelemben beállott visszaesést — az egy fejre eső nemzeti vagyon átlag 1966·20 korona, míg az átlagos jövedelem fejenként 333·66 korona.

A magyar szent korona országainak tiszta nemzeti vagyonát 41·520 milliárd koronában, tiszta nemzeti jövedelmét pedig 6·741 milliárd koronában állapítottuk meg; tehát a magyar nemzeti vagyon a nép munkája által 16·23 % járadékot hozott. Csonka-Magyarország területére esett a fenti nemzeti vagyonból 15·676 milliárd korona, a nemzeti jövedelemből pedig 2·660 milliárd korona, vagyis ha a nemzeti vagyon és jövedelem elemeiben eltolódás nem mutatkoznék, a járadék 16·97 %-nak felelne meg, vagyis a nemzeti vagyon reprodukció ereje némileg emelkedő volna a mai Magyarországon területén.

Ennek oka a nemzeti jövedelem tagozatában beállott eltolódásokra vezethető vissza, ami a következő adatokból látható:

¹ Id. m. 137. l.

	Magyarbirodalom ¹		Csonka-Magyarország	
	korona	%	korona	%
I. Őstermelés — — —	4,694.915,252	64.40	1,839.806,487	61.29
II. Ipar — — — — —	1,694.379,042	23.24	821.812,895	27.37
III. Keresk. és szállítás	722.335,799	9.91	300.182,557	10.00
IV. Követelések a külfölddel szemben —	177.860,953	2.45	39.855,623	1.34
Nyers nemzeti jövedelem	7,289.491,046	100.—	3,001.657,562	100.—

Az őstermelés viszonylagos jelentősége eszerint azon a területen, amely a mai Magyarországot alkotja, az egész magyar szent korona országainak területével szemben — csökkenést mutat, ellenben az iparé emelkedik. Vagyis az industrializálódás átlag fokozottabb a mai Magyarország, mint a magyar szent korona országainak területén.

Minthogy az átlagos jövedelem nagyobb az ipari üzembn, mint az őstermelésnél, ennél fogva természetes, hogy a nemzeti vagyon reproductív ereje fokozódik az ipari államban.

A fent kimutatott 15.676, illetve 2.660 milliárd korona a magyar szent korona országainak háború előtt kipuhatolt nemzeti vagyonából és nemzeti jövedelméből a mai Magyarország területére eső rész. Tehát nem azonos a mai Magyarország nemzeti vagyonával és nemzeti jövedelmével, mert a nemzeti vagyon elemeiben és a nemzeti jövedelem forrásaiban bizonyos eltolódások álltak be és az értékalakulás sem ment azonos módon végbe az egyes javaknál.

A mai Magyarország nemzeti vagyonának és jövedelmének kipuhatolását fenntartjuk magunknak arra az időre, ha a korona értékében bizonyos állandóság fog mutatkozni és megfelelő adatok fognak rendelkezésünkre állni.

FELLNER FRIGYES.

¹ L. Fellner id. m. 134. l.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

551. SZÁM

1923 JANUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. PETŐFI ÉS A FRANCIA KÖLTŐK. — Hankiss Jánostól	1
II. SZÉCHENYI ISTVÁN NAGY MAGYAR SZATIRÁJA. (I.) — Túri Bélától	29
III. PETŐFI. — Hevesi Andortól	47
IV. MŰFORDÍTÁS: Az <i>anya szelleme</i> . — Longfellow után, — Radó Antaltól	65
V. IRODALOM: 1. <i>Gárdonyi Géza</i> . — Voinovich Gézáttól.	
2. <i>Magyar ősrége Turánról</i> . — (Kozma Andor: <i>Turán</i>). — Kéky Lajostól	69

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

552. SZÁM

1923 FEBRUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. PETŐFI POLITIKAI KÖLTÉSZETE. — Berzeviczy Alberttől	161
II. A PÜSPÖKI SZÉKEK BETÖLTÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ. — B. Forster Gyulától	170
III. SZÉCHENYI ISTVÁN NAGY MAGYAR SZATIRÁJA. (III.) — Túri Bélától	194
IV. AGRÁRPOLITIKA NYUGATON. — Bernát Istvántól	206
V. BURNS RÓBERT «SZOMBATESTÉJE» IRODALMUNKBAN. — Tolnai Vilmostól	222
VI. AZ ÁRVA LEGENDÁJA. — Költemény. — Bánságítól	230
VII. EURÓPA HELYZETE. (Nitti: <i>Európa hanyatlása.</i>) — Szöllősy Lajostól	231
VIII. KÉPZŐMŰVÉSZET: <i>Újabb műkiállítások.</i> — D.-tól	236

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

554. SZÁM

1923 ÁPRILIS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TISZA ISTVÁN TÖRTÉNELMI HIVATÁSA. — Kállay Tibortól	81
II. MADÁCH NYOMAI SZÉPIRODALMUNKBAN. — Baros Gyulától	85
III. AZ OSZTRÁK-MAGYAR BIRODALMI PROBLÉMA TÖRTÉNETÉ- BŐL. — Angyal Dávidtól	118
IV. GUNDULIC. (I.) — Szücsi Józseftől	134
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Csak megvirrad!</i> — Bánságitól. — <i>A Dzsinn- nek.</i> — Victor Hugó után, franciából. Hankiss Jánostól	151
VI. TUDOMÁNY: 1. <i>Haraszti Gyula posthumus munkája.</i> — (Jules Haraszti: <i>En glanant chez La Fontaine</i>). — Hankiss Jánostól. 2. <i>Az ókori nevelés.</i> — (Fináczy Ernő: <i>Az ókori nevelés tör- ténete</i>). — Waldapfel Jánostól	156

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamaciók azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

Új könyvek.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR, ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 5.80

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

E. FAGUET

A FELELŐSSÉGTŐL VALÓ RÉTTEGÉS

Alapár 4.50

Korábban megjelentek:

	Alapár		Alapár
Bölsche. A természettudomány	8.—	George. Munka, hit és föld	5.50
Lhotzky. Az emberiség jövője	4.—	Benedek. A modern világirodalom	8.—
Palante. A szociológia vázlata	6.—	Emerson. Természet, ember, társadalom	5.—
Le Bon. A tömegek lélektana	6.—	Voinovich. Regényírók	5.50
Bergson filozófiája	4.—	Wundt. Bevezetés a pszichológiába	4.50
Lenhossék. Az ember helye a természetben	5.—	Geréb. A görög szellem Európa kulturájában	5.50
Enyvvári. Philosophiai szótár	7.—	Ottlik. A marxizmus társadalomelmélete	4.—
Faguet. A kontárság	5.50	Sohm. Rövid egyháztörténet	6.—
Molnár. Az európai zene története 1750-ig	8.—	Wells. A nagy katasztrófa	4.50
Schopenhauer. Kantról	5.50		
Balanýi. A Balkán-problema	8.—		
Le Bon. Mult és jövő	5.—		

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 270. (Érvényes 1923 május 5-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

YBL ERVIN

AZ OLASZ SZOBRÁSZAT HÁROM SZÁZADA

Első kötet

A GOTIKUS SZOBRÁSZAT OLASZORSZÁGBAN

Vászonkötésben

Alapár 17.—

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Irta NAGY JÓZSEF

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Irta RICKERT HENRIK

Fordította POSCH ÁRPÁD

Alapár 620

A XIX. század pozitivizmusa

TAINÉ

Irta Nagy József

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Andor

Alapár 640

Dr. EGYED ISTVÁN

MAI KÖZJOGI BERENDEZÉSEINK

Előszóval ellátta Dr. Térfy Gyula

Alapár 350

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 270. (Érvényes 1923 május 5-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Irta **NAGY JÓZSEF**

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Irta **RICKERT HENRIK**

Fordította **POSCH ÁRPÁD**

Alapár 6.20

A XIX. század pozitivizmusa

TAINÉ

Irta Nagy József

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Anzor

Alapár 6.40

Dr. EGYED ISTVÁN

MAI KÖZJOGI BERÉNDEZÉSEINK

Előszóval ellátta **Dr. Téry Gyula**

Alapár 3.50

ISMERETEK TÁRA

FEHÉR JENŐ

NÁPPALI LEPKÉINK

GYORS ÉS KÖNNYŰ HATÁROZÓJA 44 ÁBRÁVAL

Alapár 1.20

SZITNYAI ELEK

AZ IGAZSÁGOSSÁGRÓL

Alapár 3.80

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 200. (Érvényes 1923 ápr. 2-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 5.80

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

E. FAGUET

A FELELŐSSÉGTŐL VALÓ RETTEGÉS

Alapár 4.50

Korábban megjelentek:

	Alapár		Alapár
Bölsche. A természettudomány	8.—	George. Munka, hit és föld	5.50
Lhotzky. Az emberiség jövője	4.—	Benedek. A modern világirodalom	8.—
Palante. A szociológia vázlatja	6.—	Emerson. Természet, ember, társadalom	5.—
Le Bon. A tömegek lélektana	6.—	Voinovich. Regényírók	5.50
Bergson filozófiája	4.—	Wundt. Bevezetés a pszichológiába	4.50
Lenhossék. Az ember helye a természetben	5.—	Geréb. A görög szellem Európa kulturájában	5.50
Enyvvári. Philosophiai szótár	7.—	Ottlik. A marxizmus társadalomelmélete	4.—
Faguet. A kontárság	5.50	Sohm. Rövid egyháztörténet	6.—
Molnár. Az európai zene története 1750-ig	8.—	Wells. A nagy katasztrófa	4.50
Schopenhauer. Kantról	5.50		
Balanyi. A Balkán-problema	8.—		
Le Bon. Mult és jövő	5.—		

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 200. (Érvényes 1923 ápr. 2-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 5.80

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

E. FAGUET

A FELELŐSSÉGTŐL VALÓ RETTEGÉS

Alapár 4.50

Korábban megjelentek:

	Alapár		Alapár
Bölsche. A természettudomány	8.—	George. Munka, hit és föld	5.50
Lhotzky. Az emberiség jövője	4.—	Benedek. A modern világiro-	
Palante. A szociológia vázlatja	6.—	dalom	8.—
Le Bon. A tömegek lélektana	6.—	Emerson. Természet, ember,	
Bergson filozófiája	4.—	társadalom	5.—
Lenhossék. Az ember helye a		Voinovich. Regényírók	5.50
természetben	5.—	Wundt. Bevezetés a pszicholó-	
Enyvvári. Philosophiai szótár	7.—	giába	4.50
Faguet. A kontárság	5.50	Geréb. A görög szellem Európa	
Molnár. Az európai zene tör-		kulturájában	5.50
ténete 1750-ig	8.—	Ottlik. A marxizmus társadalom-	
Schopenhauer. Kantról	5.50	elmélete	4.—
Balanyi. A Balkán-problema	8.—	Sohm. Rövid egyháztörténet	6.—
Le Bon. Mult és jövő	5.—	Wells. A nagy katasztrófa	4.50

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 140. (Érvényes 1923 márc. 5-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Irtta **NAGY JÓZSEF**

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Irtta **RICKERT HENRIK**

Fordította **POSCH ÁRPÁD**

Alapár 6.20

A XIX. század pozitivizmusa

TAINÉ

Irtta **Nagy József**

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Andor

Alapár 6.40

SZITNYAI ELEK

AZ IGAZSÁGOSSÁGRÓL

Alapár 3.80

DALMADY GYŐZŐ KÖLTEMÉNYEI

Kiadja a Kiszalud-Társaság

A költő arcképével és életrajzával

Alapár 5. —

GRÓF TISZA ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI

Első kötet: **I. TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK**

II. NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK

Az Országos Tisza István Emlék-Bizottság kezdeményezésére és támogatásával

Kiadja a **Magyar Tudományok Akadémia**

Alapár 16.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett **szorzószám 140.** (Érvényes 1923 márc. 5-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a **Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21.,** és bármely könyvkereskedésben.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

A XIX. század pozitivizmusa

OESTERREICH T. K.

T A I N E

KORUNK VILÁGKÉPE

Irta Nagy József

Fordították

Somogyi József és Juhász Anő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ANGYAL DÁVID

FEKETE F. SÁNDOR

TANULMÁNYOK | MUNKA ÉS FÁRADSÁG

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Fordította BINDER JENŐ

SZÁSZ KÁROLY

EMLÉKEZÉS A VÖRÖS URALOMRA

BARTÓKY JÓZSEF

SIK SÁNDOR

TÉL B E N

Z R Í N Y I

Magyar tragédia
öt felvonásban előjátékkal.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

MADÁCH CENTENÁRIUMÁRA

MADÁCH IMRE MUNKÁI

Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: **Alexander Bernát**

MADÁCH IMRE VÁLOGATOTT MUNKÁI

Bevezetéssel ellátta: **Palágyi Menyhért**

MADÁCH: AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Magyar Könyvtár

Kiadta **Császár Ernő**

Voinovich Géza:

MADÁCH ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Új könyvek

DALMADY GYÖZŐ KÖLTEMÉNYEI

Kiadja a **Kisfaludy-Társaság**

A költő arcképével és életrajzával

GRÓF TISZA ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI

Első kötet: **I. TANULMÁNYOK ÉS ÉRTEKEZÉSEK**

II. NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK

Az Országos Tisza István Emlék-Bizottság kezdeményezésére és támogatásával

Kiadja a **Magyar Tudományos Akadémia**

Megrendelhetők a **Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.**
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

KÓBOR TAMÁS

PÓK ÁDÁM HETVENHÉT ÉLETE

Kötve 960 korona

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

HERMANN LÖNS

A MÁSODIK ARC

Fordította FARKAS ZOLTÁN

Kötve 850 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

ARANY JÁNOS NOVELLÁI

Kiadta és bevezetéssel ellátta

GÁLOS REZSŐ

72 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

GJELLERUP

ARKÁDIAI LEGENDA

Fordította BALASSA JÓZSEF

120 korona

BALLA IGNÁC

AZ AREZZÓI VARGA

60 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésébe
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén történik.
A feltüntetett árakhoz 13%, ill. 15% könyvkereskedői felárat számítunk

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

PETŐFI ÉS ARANY KÖLTEMÉNYE

A KÉT BOLOND ISTÓK.

Bevezette KÉKY LAJOS

Amateur kiadás

Karton kötésben
1400 korona

Félpergament kötésben
2200 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ANGYAL DÁVID

FANULMÁNYOK

Kötve 580 korona

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Kötve 680 korona

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Fordította BINDER JENŐ

Kötve 680 korona

SZÁSZ KÁROLY

EMLEKEZÉS A VÖRÖS URALOMRA

Kötve 750 korona

BARTÓKY JÓZSEF

TÉLBEN

750 korona

SIK SÁNDOR

ZRÍNYI

Magyar tragédia
öt felvonásban előjátékkal.

800 korona

---

fegrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
ampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén történik.
feltüntetett árakhoz 13%, ill. 15% könyvkereskedői felárat számítunk.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

556. SZÁM

1923 JÚNIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. PETŐFI SÁNDORRÓL. — Berzeviczy Alberttől	161
II. A NEMZETEK SZÖVETSÉGE A SZELLEMI EGYÜTTMŰKÖDÉS KÉRDÉSÉBEN. — Grósz Emiltől	169
III. KÖZGYŰJTEMÉNYEINK JÖVŐJE. — —ay-tól	176
IV. PETŐFI TÖRTÉNETFELFOGÁSA. — Ferenczi Zoltántól	183
V. GUNDULIC. (II.) Szücsi Józseftől	192
VI. PETŐFI SZIMFÓNIA. — Költemény. — Kozma Andortól	210
VII. KÉPZŐMŰVÉSZET: <i>Tavaszi tárlat.</i> — D.-től	217
VIII. SZÍNHÁZ: v. g.-től	221
IX. TÖRTÉNELEM: <i>Tisza István a magánéletben.</i> — (Schmidt Henrik: <i>Tisza István boldog évei.</i>). — r. r.-től	237
X. IRODALOM: <i>Német könyv a magyar irodalomról.</i> — (Anton Lábán: <i>Ungarn in seiner Dichtung.</i> — r. r.-től	239

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

557. SZÁM

1923 SZEPTEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR SZELLEMI ÉLET VÁLSÁGA _ _ _ _ _	1
II. A RENDSZER FOGALMA. — Pauler Ákostól _ _ _ _ _	21
III. ISKOLÁINK REFORMJA ÉS A FŐISKOLÁK. — Kornis Gyulától_	32
IV. SHAKESPEARE A MAGYAR SZÍNPADON. — Hevesi Sándortól	55
V. TÖRVÉNY. — Elbeszélés. — Bartóky Józseftől _ _ _ _ _	66
VI. MADÁR A KALITKÁBAN. — Költemény. — Petri Mórtól _ _ _	74
VII. TUDOMÁNY: 1. <i>Riedl Frigyes hagyatékából.</i> — Waldapfel Jánostól.	
2. <i>Reformáció és ellenreformáció.</i> — Szelényi Ödöntől	75

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

558. SZÁM

1923 OKTÓBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MAGYARORSZÁG SZELLEMI ÉLETERŐL. — Buday Lászlótól	1
II. GYULAI PÁL ÉS CSENGERY ANTAL LEVELEZÉSE 1855—56	20
III. GOETHE EGMONTJA. — Schmidt Henriktől	52
IV. PETŐFI ÉS AZ EGYKORÚ KRITIKA. — Vértes Józseftől	69
V. ÚTON. — Költemény. — Sully Prudhomme után, franciából. — Radó Antaltól	75
VI. TUDOMÁNY: 1. <i>Magyarország mai állapota.</i> — (Buday László: <i>Magyarország küzdelmes évei.</i>). — Kovács Alajostól.	
2. <i>Egy neveléstani új könyv.</i> (Weszely Ödön: <i>Eszmék a javítónevelés továbbfejlesztéséhez.</i>). — Bittenbinder Miklóstól.	
3. <i>Az újabb német lyráról.</i> — (Merker Paul: <i>Neuere deutsche Lite- raturgeschichte.</i>). — Bittenbinder Miklóstól	78

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

559. SZÁM

1923 NOVEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. CSENGERY ANTAL ÉS GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1858—62	81
II. A LÁNGELME. — Beöthy Zsolttól	117
III. MADÁCH. — Berzeviczy Alberttől	136
IV. MADÁCH MŰVÉNEK MAGYARSÁGA. — Voinovich Gézától	142
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Mihály bíró, Bethlen Gábor udvaribolondja.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Könyveim.</i> — Némethy Gézától	145
VI. SZÉPIRODALOM: 1. <i>Egy új regény.</i> — (G. Miklóssy Ilona: <i>A szí- nész és leánya.</i>) — d.-tól.	
2. <i>Új történelmi regények.</i>	
3. <i>Basia.</i> (Johannes Secundus: <i>Csókok könyve.</i> — Mészöly Gedeon ford.) — Tolnai Vilmostól	153

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György es. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

560. SZÁM

1923 DECEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1923

Megjelen évenként tízszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MADÁCH IMRE ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. — Császár Ele- mértől	161
II. A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAI NEMZETI VAGYONÁ- NAK ÉS NEMZETI JÖVEDELMÉNEK MEGOSZLÁSA A MAI MAGYARORSZÁG ÉS AZ UTÓDÁLLAMOK KÖZÖTT. — Fellner Frigyestől	173

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

Új könyvek

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti **CHOLNOKY JENŐ**

SCOTT UTOLSÓ ÚTJA

SCOTT NAPLÓJA ÉS UTITÁRSAINAK FELJEGYZÉSEI

Angolból átdolgozta **HALÁSZ GYULA**

Negyvenegy képpel és egy térképpel

Alapár kötve 17.—

MOLNÁR FERENC

A VÖRÖS MALOM

Színjáték 2 részben, 26 képben

Alapár 7.—

VARGHA GYULA

VITÉZI ÉNEKEK THURY GYÖRGYRŐL

Alapár 3.—

A MAGYAR JOGÁSZEGYLET

DEÁK FERENC IRODALMI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

BÁRÓ WLASSICS GYULA

DEÁK FERENC

Alapár 2.60

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1800. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Flai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

BEÖTHY ZSOLT

ROMEMLÉKEK

TANULMÁNYOK, BESZÉDEK, CZIKKEL

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

I. KÖTET: TANULMÁNYOK

II. « BESZÉDEK

Alapár 18.—

RIEDL FRIGYES

PETŐFI SÁNDOR

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Alapár 8.—

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

R. W. EMERSON

AZ EMBERISÉG KÉPVISELŐI

Alapár kötve 6.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1800. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

Új könyvek.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL.

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.—

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 4.—

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 5.—

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.—

R. W. EMERSON

AZ EMBERISÉG KÉPVISELŐI

Alapár 6.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1800. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Fársulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek

Vetítő-készülékek

Térképek és falitáblák

Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök

Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára

Mérnöki műszerek

Rajzeszközök és logarlécek

Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

A MAGYAR JOGÁSZEGYLET
DEÁK FERENC IRODALMI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

BÁRÓ WLASSICS GYULA

DEÁK FERENC

Alapár 2.60

VARGHA GYULA

VITÉZI ÉNEKEK THÚRY GYÖRGYRŐL

Alapár 3.—

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

MEREZSKOVSKIJ

KRISZTUS ÉS ANTIKRISZTUS TRILÓGIA

I.

AZ ISTENEK HALÁLA JULIAN APOSTATA

Fordította KISS DEZSŐ

Kartonkötésben alapár 11.—

Vászonkötésben alapár 12.—

MAGYAR PAEDAGOGIAI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

A SZÜLŐK HIBÁI A NEVELÉSBEN

Fináczy Ernő, Gerlóczy Zsigmond, Kemény Ferenc, Schneller
István, Sebestyénne Stetina Ilona előadásai

Alapár 1.20

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan
közzétett szorzószám 1800. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv
eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

BUDAY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG KÜZDELMES ÉVEI

A MEGCSONKITOTT MAGYARORSZÁG
UJRADOLGOZOTT MÁSODIK KIADÁSA

Alapár 8.—

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

YBL ERVIN

A GOTIKUS SZOBRÁSZAT OLASZORSZÁGBAN

Egész vászonkötésben

Alapár 17.—

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Irta NAGY JÓZSEF

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Irta RICKERT HENRIK

Fordította POSCH ÁRPÁD

Alapár 6.20

A XIX. század pozitivizmusa

T A I N E

Irta Nagy József

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Andor

Alapár 6.40

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1500. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 5.80

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

R. W. EMERSON

AZ EMBERISÉG KÉPVISELŐI

Alapár 6.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1500. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetráji és chemiai tanszert, valamint tudományos műszert.

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

BUDAY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG KÜZDELMES ÉVEI

A MEGCSONKITOTT MAGYARORSZÁG
UJRADOLGOZOTT MÁSODIK KIADÁSA

Alapár 8.—

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

YBL ERVIN

A GOTIKUS SZOBRÁSZAT OLASZORSZÁGBAN

Egész vászonkötésben

Alapár 17.—

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Írta NAGY JÓZSEF

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Írta RICKERT HENRIK¹

Fordította POSCH ÁRPÁD

Alapár 6.20

A XIX. század pozitívizmusa

TAINÉ

Írta Nagy József

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Andor

Alapár 6.40

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1200. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

FEKETE F. SÁNDOR

TANULMÁNYOK

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 5.80

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

E. FAGUET

A FELELŐSSÉGTŐL VALÓ RETTEGÉS

Alapár 4.50

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 1200. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Frankliu-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek

Vetítő-készülékek

Térképek és falitáblák

Vegyteni laboratóriumi műszerek
és eszközök

Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzó

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára

Mérnöki műszerek

Rajzeszközök és logarlécek

Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

BUDAY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG KÜZDELMES ÉVEI

A MEGCSONKITOTT MAGYARORSZÁG
UJRADOLGOZOTT MÁSODIK KIADÁSA

Alapár 8.-

MŰVÉSZETI KÖNYVTÁR

YBL ERVIN

A GOTIKUS SZOBRÁSZAT OLASZORSZÁGBAN

Egész vászonkötésben

Alapár 17.—

EMBER ÉS TERMÉSZET

Izléses bekötésben

A MAI FILOZÓFIA FŐIRÁNYAI

Irta NAGY JÓZSEF

Alapár 7.—

KULTURTUDOMÁNY ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY

Irta RICKERT HENRIK

Fordította POSCH ÁRPÁD

Alapár 6.20

A XIX. század pozitivizmusa

TAINÉ

Irta Nagy József

Alapár 5.—

OESTERREICH T. K.

KORUNK VILÁGKÉPE

Fordították

Somogyi József és Juhász Andor

Alapár 6.40

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 270. (Érvényes 1923 június 9-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Izléses bekötésben

Legújabb kötetek:

MOLNÁR ANTAL

A ZENETÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

Alapár 5.80

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

Alapár 5.80

FEKETE F. SÁNDOR

MUNKA ÉS FÁRADSÁG

Alapár 6.80

MAURICE MAETERLINCK

A MÉHEK ÉLETE

Alapár 6.80

E. FAGUET

A FELELŐSSÉGTŐL VALÓ RETTEGÉS

Alapár 4.50

Korábban megjelentek:

	Alapár		Alapár
Bölsche. A természettudomány	8.—	George. Munka, hit és föld	5.50
Lhotzky. Az emberiség jövője	4.—	Benedek. A modern világiro-	
Palante. A szociológia vázlata	6.—	dalom	8.—
Le Bon. A tömegek lélektana	6.—	Emerson. Természet, ember,	
Bergson filozófiája	4.—	társadalom	5.—
Lenhossék. Az ember helye a		Voinovich. Regényírók	5.50
természetben	5.—	Wundt. Bevezetés a pszicholó-	
Enyvvári. Philosophiai szótár	7.—	giába	4.50
Faguet. A kontárság	5.50	Geréb. A görög szellem Európa	
Molnár. Az európai zene tör-		kulturájában	5.50
ténete 1750-ig	8.—	Ottlik. A marxizmus társadalom-	
Schopenhauer. Kantról	5.50	elmélete	4.—
Balanyi. A Balkán-problema	8.—	Sohm. Rövid egyháztörténet	6.—
Le Bon. Mult és jövő	5.—	Wells. A nagy katasztrófa	4.50

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 270. (Érvényes 1923 június 9-ig.) Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fial) r.-l. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.